

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Inhoud

JG. 145 – 2008 | 2

ARTIKELS

Ronald VAN BELLE, *Ferrand García de Santyllán* († 1362)
en zijn handel met Vlaanderen 193

Jan DUMOLYN en Kristof PAPIN, *De boerenopstand van Kassel (1427-1431):
de strijd van een plattelandsgemeenschap tegen de
Bourgondische centralisatie* 219

Jacques MERTENS, *Enkele gegevens over de (groot)handel in granen
in de middeleeuwen voornamelijk te Brugge* 255

Pieter DONCHE, *De incunabel Van den proprieteyten der dinghen
(1485) en zijn oudst gekende private bezitter* 267

Nel DE MÛELENAERE, *'Zin aan de Waanzin'. De Britse en Duitse
regimentsgeschiedenis als herdenkingsmonument
van de Eerste Wereldoorlog* 279

Pieter BLONDEEL, *Producteren in oorlogstijd: de Tréfileries Léon Bekaert
en Leon Bekaert tijdens de Tweede Wereldoorlog* 313

BOEKBESPREKINGEN

F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis.
Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken
(Ludo Vandamme)* 351

R. VAN UYTVEN, *Geschiedenis van de dorst.
Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen (Andries Vanden Abeele)* 354

A. VANDEWALLE, L. VIAENE-AWOUTERS en L. DUERLOO (red.),
*Genealogica & Heraldica. Handelingen van het XXVI Internationaal
Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen
(Marc Ryckaert)* 356

KRONIEK 359

LIJST LICENTIAATSVERHANDELINGEN EN MASTERPROEVEN 371

TOELICHTING BIJ DE AUTEURS 375

R. Van Belle

Ferrand Garçía de Santyllán († 1362) en zijn handel met Vlaanderen

INLEIDING

In het stadsarchief van Sevilla wordt een katern van 42 folio's bewaard die de rekeningen bevat van het landbouwbedrijf van Ferrand (ook als Fernán aangehaald) Garçía de Santyllán, zijn handelsactiviteiten en een schatting van zijn bezittingen.¹ Ferrand Garçía wordt vernoemd als een *veintecuatro*, een titel die erop wijst dat hij één van de vierentwintig *regidores* (gemeenteraadsleden) was van Sevilla. Hij bezat heel wat landerijen in Santillán, Juan de Aznalforache en Aznalcázar nabij Sevilla. Zijn landerijen met olijfbomen, landbouwgewassen en wijndruiven werden bekwaam en winstgevend geëxploiteerd. De katern vermeldt de inkomsten en uitgaven van die landgoederen voor de jaren 1358 tot 1366 alsook die aangaande zijn handel met Vlaanderen. Daarbij worden de producten vermeld die hij naar Vlaanderen liet versturen en de goederen die hij met de opbrengst in Vlaanderen kocht en naar Sevilla verscheepte. Het document is een kopie uit de XVde eeuw naar een origineel van 1367 (1405 Spaanse 'era')² en werd in 1494 (onze tijdrekening) door erfgenamen als bewijsstuk voorgelegd bij een geschil over grondbezit. Men kan twee perioden onderscheiden in het document: de eerste begint in 1358, het jaar waarin Ferrand Garçía naar Vlaanderen trok, waar hij verbleef tot 1362 toen hij in Brugge overleed; de tweede periode betreft de jaren 1362–1366, toen zijn bezit verdeeld werd onder zijn erfgenamen.

- 1 Akte bewaard in het Archivo Municipal van Sevilla, ref. Sección 1a, carpeta 66.
- 2 De jaartelling in Spanje steunde op de 'era' of 'era de César' eerder dan het 'anno domini' of het 'jaar onzes heren'. Daarbij werd gerekend vanaf 1 januari 38 voor Christus, waar de christelijke tijdrekening begint bij de geboorte van Christus: L. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges. Recueil de documents*, Brugge, 1901, p. 54. De Spaanse 'Era' werd voor Castilië in 1383 gewijzigd in 'het jaar van de menswording van de Heer'.

Het document geeft een merkwaardig inzicht in een 14de- eeuwse particuliere landbouwexploitatie. Het omvangrijke landbouwbedrijf had gespecialiseerde gebouwen. De gewassen omvatten koren en rogge, verder werden olijven, sinaasappelen, citroenen, vijgen, druiven en amandelen geteeld. Een gedeelte van de productie was bestemd voor eigen verbruik (familie, dienstpersoneel, arbeiders en dierenvoeder) en een ander gedeelte voor de export. Het aspect van zijn eerder 'kapitalistische' bedrijfsvoering wordt hier terzijde gelaten aangezien die al eerder uitgebreid is onderzocht.³ Voor de geschiedenis van West-Vlaanderen is deze gerechtsakte belangrijk omdat in het document tal van goederen vermeld worden, gebruiks- en luxegoederen, waarvan een deel minder bekend staat als internationaal handelsprodukt tussen Brugge/Vlaanderen en Spanje en waarvan de aankoop prijs in de akte vermeld wordt.

DE HANDEL TUSSEN SPANJE EN VLAANDEREN: EEN GUNSTIGE BASIS TIJDENS DE 14E EEUW

Vanaf de 12e en de 13e eeuw groeiden de handelsrelaties tussen Castilië en Vlaanderen gestaag. Vlamingen voerden tijdens de jaren 1300 een drukke handel met Sevilla.⁴ In een document van 22 september 1339 Spaanse 'era' (1301 onze jaartelling) is sprake van een 'Miçer Pedro, mercador de Brujas' en 'Johan Arnalt, de Flandes' die in ruil voor Vlaams laken olie van de beste kwaliteit

- 3 A. COLLANTES DE TERÁN SÁNCHEZ, "Un modelo andaluz de explotación agraria bajo medieval", in : *Actas de las jornadas de metodología aplicada de las Ciencias Históricas*, Santiago, 1975, p. 135-154.
- 4 M.A. LAREDO QUESADA, *Historia de Sevilla. La ciudad medieval 1248-1492*, Sevilla, 1976, p. 87. F. PÉREZ EMBID, "Navegación y comercio en el puerto de Sevilla en la Baja Edad Media", in: *Anuario de Estudios Americanos* (Sevilla), 25 (1968), p. 75. Over de Spanjaarden in Brugge zie J. MARECHAL, "La Colonie espagnole de Bruges, du XIVE au XVIe siècle", in: *Revue du Nord*, 25 (1953), p. 5-40. J. FINOT, *Etude historique sur les relations commerciales entre la Flandre et l'Espagne au moyen-âge*, Paris, 1899. C. VERLINDEN, "Contribution à l'étude de l'expansion commerciale de la draperie flamande dans la Péninsule Ibérique au XIIIe siècle", in: *Revue du Nord*, 22 (1936), p. 5-20 ; C. VERLINDEN, "El Comercio de paños flamencos y brabanzones en España durante los siglos XIII y XIV", in: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 130 (1952), p. 307-321. W. CHILDS, *Anglo-Castilian trade in the later Middle Ages*, Manchester, 1978.

aankopen.⁵ Jehan Criele, burger van Brugge, trok in 1397 naar Sevilla om bevestiging te krijgen van koning Enrique III van Castilië en León (1390-1406) voor de brieven van privilege en vrijstelling die de Vlaamse handelaars genoten in Sevilla (... *privileges et franchises que les marchands de Flandres ont en la cité de Séville et autre part ou royaume de Chastille* ...) en die sinds lange tijd toevertrouwd waren aan Jehan du Chastel van de stad Asti in Italië (ongetwijfeld een woekeraar uit Lombardije).⁶ De Spanjaarden verkregen reeds in 1280 een privilegebrief van graaf Gwijde van Dampierre.⁷ Ook in 1343 werd hun een vrijstellingsbrief bezorgd door de ruwaard van Vlaanderen en in 1348 bevestigde Lodewijk van Male opnieuw de privileges.⁸ In 1352 vaardigde deze graaf een nieuw privilege uit voor de Castilianen in Brugge en stelde hen op dezelfde voet als de Hanzeaten. De Spaanse handelaars, scheepslieden, hun personeel en hun familie kregen een vrijgeleide en bescherming van hun goederen. Ze werden o.a. ook vrijgesteld van tol te Damme.⁹ Het economische klimaat was dus gunstig voor de Spaanse handelaars om handel te voeren met Brugge. Een Brugse ordonnantie, eveneens van 1352, opgesteld naar aanleiding van een geschil tussen de Spaanse kooplieden en de Brugse makelaars over hun makelaarsloon, geeft een beeld van de courante importgoederen zoals wol, ijzer, olie, fruit, specerijen etc.¹⁰ Tussen Sevilla en Brugge bestonden dus reeds lang handelsbetrekkingen die verder uitgebouwd werden tijdens de daarop volgende decennia. De reisbeschrijving *Libro del Conoscimiento de todos los reynos y tierras y señorios que son por el mundo, y de las señales y armas que*

5 A. BALLESTEROS, *Sevilla en el siglo XIII*, Madrid, 1913, p. 48

6 I. HOYS, *Fondations pieuses et charitables des marchands flamands en Espagne*, Brussel, 1882, p. 29-30, die de naam vermeldt als Jean Wiele. De tekst werd gepubliceerd door J. MARECHAL, *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Bankwezen te Brugge*, Brugge, 1955, p. 83-84, verwijzend naar het Ouden Wittenbouk (stadsarchief Brugge), f° 76 v° met de naam Jehan Criele.

7 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges. Recueil de documents, 1ère partie de 1280-1550*, Brugge, 1901, p. 7.

8 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *a.w.*, p. 8-13.

9 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *a.w.*, p. 14-17.

10 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges, Recueil de documents concernant le commerce intérieur et maritime, les relations internationales et l'histoire économique de cette ville*, Brugge, 1903-1906, 4 dln, dl. 1, p. 290, nr. 374

han cada tierra y señorío door een anonieme Spaanse monnik ca. 1350-1360 geschreven, werd in 1877 in het Spaans uitgegeven en in 1912 in het Engels.¹¹

Die franciscaner monnik van het klooster Casa Grande de San Francisco in Sevilla beschrijft daarin beknopt zijn reis naar de noordelijke gewesten over de zeeroutes die toenmalige reizigers volgden. De franciscaan volgde de zeeroutes van de handelaars. Hij scheepte in te Sevilla, na een stop in Bordeaux en La Rochelle vervolgde hij zijn reis naar Engeland en de Baltische staten. Op zijn terugreis stopte hij in Kales en vandaar trok hij naar de 'edele stad die Brugge genoemd wordt', maar zonder enig relaas te geven over zijn verblijf aldaar. Hij reisde verder naar Afrika en het Midden-Oosten. Fernán Garçía de Santyllán moet ongetwijfeld over de reis van deze monnik gehoord hebben aangezien hij en zijn zonen contacten onderhielden met monniken uit het Casa Grande. Verschillende leden van de familie Garçía de Santyllán werden trouwens in dat klooster begraven. Uit de boekhouding van de geldwisselaar Collard van Marke kan men eveneens afleiden dat in de jaren 1350-1360 heel wat Spaanse en Portugese handelaars toen Brugge bezochten, wat wijst op duurzame handelsrelaties.¹²

DE HANDELSBETREKKINGEN VAN FERRAND GARÇÍA DE SANTYLLÁN MET VLAANDEREN

Ferrand (sr.) Garçía de Santyllán († 1362) was getrouwd met Constança Ferrández. Ze hadden vier kinderen. Na de dood van zijn vrouw huwde hij Ysabel Guillén. Dat hij bloeiende landerijen bezat en een edelman van aanzien was, belette Ferrand Garçía de Santyllán niet een winstgevende handel op te zetten. Zijn adellijke status was dus perfect verenigbaar met zowel agrarische activiteiten als internationale handel. Voor die handel steunde de ondernemende edelman op zijn familie: zijn zonen Ferrand (jr.), Ruy (die vaak de

11 M. JIMÉNEZ DE LA ESPADA & C. MARKHAM, *Book of the knowledge of all the kingdoms, lands, and lordships that are in the world, and the arms and devices of each land and lordship, or of the kings and lords who possess them written by a Spanish Franciscan in the middle of the XIVth century*, Londen, 1912. S. DIRKS, "Voyages d'un Frère Mineur au XIVième siècle", in: *Le Messager de Saint François*, 6 (1880-1881), p. 62-68.

12 J. MURRAY, *Bruges, cradle of capitalism, 1280-1390*, Cambridge, 2005, p. 223.

goederen vergezeld), Alonso en tenslotte zijn dochter Ysabel en haar man Alonso López. Als edelman van aanzien onderhield hij in Spanje contacten met de hoogste kringen zoals koning Pieter de Wrede ('Pedro el Cruel', koning van Castilië en León, die regeerde van 1350 tot 1369),¹³ met de aartsbisschop van Toledo, met Samuel el Levi, die de hoofdschatbewaarder was van de koning, met 'de secretaris van de raad' van Sevilla en met verschillende handelaars. Ferrand Garçía de Santyllán verliet Sevilla in 1358 en keerde nooit meer naar Spanje terug. Hij verbleef en stierf in 1362 in Brugge zoals wij kunnen afleiden uit vermeldingen in de rekeningen over de aankoop van een bed toen hij daar verbleef (*E costó en Brujas una cama para Ferrand Garçía quando allá fueron*, zie verder). Brugge was dus zijn vaste verblijfplaats en ongetwijfeld ook de plaats van zijn verkopen en aankopen. In de akte zelf is er anders, op één uitzondering na in verband met een geldlening aan een landgenoot in Brynias als schrijffout voor 'Brujas', nooit sprake van Brugge, maar alleen van Vlaanderen (*Felipe Guyllén, notaris te Santlúcar de Barrameda, is mij schuldig eenenveertig ecu's van het graafschap Vlaanderen. Hij heeft die van mij geleend in de stad Brynias*). Zijn gebeente werd ongetwijfeld naar Sevilla overgebracht en zou vóór 1365 in het klooster van San Francisco zijn bijgezet. Alonso, die in 1365 overleed, vermeldt immers in zijn laatste wilsbeschikking: *Wanneer ik sterf en mijn lichaam vervoerd kan worden, verzoek ik begraven te worden in het graf van Ferrand Garçía, mijn vader, in [het klooster van] San Francisco hier in Sevilla.*¹⁴

13 Over Pieter de Wrede zie E.M. GERLI (ed.), *Medieval Iberia, an encyclopedia*, Londen, 2003, p. 633-635.

14 Hij vermeldt verder: *Wanneer mijn lichaam niet overgebracht kan worden, mag men mij begraven op de plaats die het geschiktst is om mijn lichaam toe te vertrouwen. Ik vraag dat men ter herinnering aan mijn graf vijf maravedí's besteedt* [hierbij wordt waarschijnlijk de graving van een grafschrift op een bestaande zerk bedoeld]. Een decreet van paus Bonifacius VIII (geb. 1235, paus vanaf 1294 en †1303) bepaalde dat wie op reis stierf in de familiegrafstede diende begraven te worden of terug diende gebracht te worden naar zijn parochie om aldaar begraven te worden indien de overbrenging van het stoffelijk overschot gemakkelijk uit te voeren was. Zie A. BERNARD, *La sépulture en droit canonique: du décret de Gratien au Concile de Trente*, Parijs, 1933, p. 111. Verder verzoekt Alonso: *dat men voor de zielenrust van Ferrand Garçía, mijn vader, en van Constanza Ferrandez, mijn moeder, tweemaal dertig gezongen missen opdraagt met al wat erbij hoort, met offerande en de voorgeschreven gezangen. Die*

Bij het zoeken naar eventuele verblijfssporen van Ferrand Garçia in Brugge vonden we in de uittreksels van de stadsrekeningen voor 1334-1335 *Ontfanghen vanden ghenen die hare portersceep cochten biden here ende bi der wet: Ferrant Gaerchie, van Sibeliën of Ferrand Garçia, van Sevilla*.¹⁵ Gezien het groot verschil in jaren gaat het vermoedelijk om een homoniem.

Alonso, de zoon van Ferrand Garçia (sr.) stierf in 1365 dus voor de notariële akte van 1367 opgesteld werd. Hij stelde zijn broers Ferrand (jr.) en Ruy als erfgenamen aan.

Op Woensdag 28 juli, 1405 [1367 volgens onze jaartelling] greep er een vergadering plaats te Sevilla in de woning van Ysabel Garçia, dit in het bijzijn van alle erfgenamen. Francisco González, notaris te Sevilla, nam de verklaringen van de verschillende partijen op en verwees hierbij o.a. naar de laatste wilsbeschikking van Alonso en zijn schuldopgaven, gezien Alonso nauw betrokken was geweest bij de handelstransacties van zijn vader, de boekingen en de financiële afhandelingen ervan. De kinderen verklaarden dat het de bedoeling van hun ouders was dat elk kind een gelijk aandeel in de erfenis kreeg. Dan volgde een verwijzing naar betwiste punten. Ook werden de transacties belicht van de aangekochte en verkochte goederen en de geldelijke afwikkeling in Vlaamse of Spaanse munt en soms ook verrekeningen in moorse dubloenen, tevens werden de uitbatingskosten van het landgoed belicht.

Verkoop van olie, ijzer, kwikzilver en potas in Vlaanderen

Vanuit Sevilla werden de gebruikelijk handelsgoederen naar Vlaanderen verstuurd, zoals olijfolie, ijzer en kwikzilver. De belangrijkste inkomsten van Ferrands landerijen werden gegeneereerd door de vele olijfbomen. Een aanzienlijk deel van de gewonnen olie werd verkocht (85% of 24.305 arroba's, waarbij 1 arroba stond voor 25 Spaanse ponden of 11,205 kg). Daarvan gingen tijdens de jaren 1360-1361 4.468 arroba's of 50.064 kg naar Vlaan-

missen moeten bij de paters [van St.-Franciscus] worden gezongen door broeder Rodrigo de Alcalá en broeder Rodrigo de San Martín, broeders van die orde.

15 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges*, a.w., dl. 1, p. 183.

deren, waarbij een aanzienlijke winst werd gerealiseerd.¹⁶ De verzendingen liepen niet altijd van een leien dakje: zo werd op *de 31 vaten olie die Ferrand Garçía [jr.] tijdens de maand juli 1399* [1361 van onze jaartelling] *verstuurde met Ruy Garçía een groot verlies geleden doordat toen in Vlaanderen in de schepen en op de loskaden olie uit de vaten was gelopen. Zo ontbrak [olie] in die 31 vaten olie.* Maar na aftrek van alle kosten zoals transport- en bevrachtingkosten, verzekering en andere gemaakte kosten waren ze 128 pond, zeven schellingen en 2 groten waard en werd er evenveel bekomen als voor een vroegere gelijkaardige zending die normaal was verlopen (door een prijsstijging van de olie?).

Er werd niet enkel olie van eigen produktie verkocht, zo maakt Alonso gewag van een som van tachtig ponden en zeven schellingen en acht groten verschuldigd aan koning Pieter de Wrede, voor levering van een niet bepaalde hoeveelheid olie en kwikzilver.

Ook is hij *geld verschuldigd aan Ysabel Garçía, zijn zuster, voor ijzer en olie, die Alonso Lopez, haar echtgenoot op zijn vaders verzoek naar Vlaanderen had gestuurd, en die genoteerd waren voor een totaalbedrag van 3568 maravedí's* [Spaanse munt van biljoengoud, een legering van koper, zilver en goud] *en die voor die tegenwaarde geboekt stonden in zijn kasboek.*

Hij verklaart ook in het krijt te staan bij Francisco Bernal voor de verkoop van twee vaten olie die voor hem in Vlaanderen verkocht werden. En, zegt hij, *Wij waren overeengekomen dat de opbrengst mocht worden afgetrokken van wat hij mij verschuldigd was, d.i. 6 pond, 2 schellingen en 8 groten, die ik besteed heb voor de aankoop van laken, goederen die in Sevilla 1840 maravedí's waard waren, winst inbegrepen.*

Tenslotte wordt nog gewag gemaakt van de verzending door Ferrand Garçía (jr.) van twee vaten potas (*borras*, om zeep te maken of als ingrediënt bij het kleuren van stoffen?).¹⁷

16 A. COLLANTES DETERÁN SÁNCHEZ, *a.w.*, p. 148.

17 Over het gebruik van zeep en Brugge als een zeepcentrum voor Engeland zie W. CHILDS, *a.w.*, p. 111.

De aankopen in Vlaanderen: laken en een en ander, waaronder papier

Fernand Garçía (sr.) kocht in Vlaanderen goederen aan voor zijn relaties en voor handelaars te Sevilla. Zo kocht hij laken aan, maar de herkomst ervan wordt niet altijd vermeld. In september 1397 [1359 volgens onze jaartelling] stuurde hij *met Ruy Garçía, zijn zoon, Brussels laken voor de aartsbisschop van Toledo*; hij had hiervoor 6 pond en 4 schellingen groten betaald. Ook werd *met Ruy Garçía, laken* (herkomst niet bepaald) *en laken van Atrecht (?)* ['pannos e reas', 'reas' of 'rras' voor 'Raz' laken van Atrecht/Arras?]¹⁸ *verstuurd bestemd voor Garçiso Tello en een stuk laken voor Alonso Ferrández, secretaris van de stadsraad*. Voor die goederen werd in Vlaanderen 23 pond, 7 schellingen en 8 groten betaald. Ook verstuurde hij laken besteld door de handelaar Xaymmez Pérez, deze maakte aan Ferrand Garçía (jr.) 17 pond over en *het laken kostte daar 58 pond en 11 schellingen groten. En nog verstuurd naar Juan Martínez, handelaar, volgens zijn bestelling, zes stukken Brugs laken, en die kosten in Vlaanderen 15 pond, 8 schellingen en 8 groten*. Ook is er sprake van laken dat hij meebracht voor Gonzalo Gutierrez zonder verdere details. Na de dood van Ferrand Garçía (sr.) werden enkele van de beste lakens die nog voorhanden waren verkocht, voor zover die nog konden verkocht worden. Enkele van de oudste lakens werden weggegeven waarschijnlijk deze in mindere staat.

De 6e februari 1399 [1361 onze jaartelling] verstuurde hij met het schip van Diego Anton, op bestelling van Juan Martinez, een goederenpakket met acht ... 'moselgas de contra' [voor 'monstergas'? = kleinigheden?]¹⁹ en die opdracht werd door Juan Martínez betaald aan Ferrand Garçía [jr.] in Sevilla op de voorlaatste dag van juli van het jaar 1399, dat goederenpakket kostte 15 pond, 19 schellingen en 10 groten.

18 C. VERLINDEN, "Contribution", p. 14, 'rras' met verwijzing naar een tekst van 1268.

19 Bepaalde begrippen blijven vaag en de vertaling van andere woorden blijft nog onzeker. De niet-vertaalde woorden worden in de lopende tekst door beletseltekens weergegeven, gevolgd door het betreffende Spaanse woord tussen aanhalingstekens. Bij een onzekere vertaling wordt het begrip gevolgd door het Spaanse woord tussen haakjes, al dan niet met enige uitleg; ook worden soms enige begrippen verduidelijkt.

Ook is er sprake van twee riemen papier die aangekocht worden *en verstuurd met het schip van Roy Gasodajo, die voor verkoop besteld waren door Juan Martínez, en die riemen kostten 17 pond, 9 schellingen*. Brugge was toen een belangrijk verhandelingscentrum voor papier.²⁰

Verzending van een grafzerk voor Samuel el Levi

Tijdens de maand september van het jaar 1397 [1359 volgens A.D. jaartelling] verzond Ferrand Garçia [sr.] met Ruy Garçia een grafzerk bestemd voor Don Samuel el Levi, de schatbewaarder van de koning, die hem beloofd was op de dag dat hij de eindafrekening [van Ferrand Garçia sr.] opstelde.

Dat de joodse Samuel el Levi (ook vermeld als Simuel Ha Levi, 1320-1369) bij Ferrand Garçia een grafzerk bestelde is vrij verrassend. Hij was de hoofdschatbewaarder (*tesorero mayor*) van koning Pieter de Wrede.²¹ Dat hij een grafsteen bestelde in Vlaanderen, bewijst het aanzien dat die grafmonumenten in Spanje genoten. De zerk moet ongetwijfeld luxueus zijn uitgevoerd, misschien met koperen inlegwerk zoals koperen lijsten, maar zonder figuratie aangezien de joodse godsdienst geen figuratie duldt. Er werden trouwens meer met koper belegde grafmonumenten van-

20 Tijdens de 14e eeuw was Brugge voor papier aangewezen op import, vooral uit Italië, en fungeerde het tevens, als Europees handelscentrum, als een stapel, een doorvoerhaven, van waaruit Noord-Europa en Engeland met papier werden bevoorrad, zie P. SANTI, "Een papieren revolutie? De introductie van papier in Brugge (13e-14e eeuw)", in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 140 (2003), p. 202-268. Zie ook M. TOTH-UBENS, "Van Goude, Zelver, Juellen ende Anderen Saken", in: *Oud Holland*, 78 (1963), p. 87-133. De rekeningen van Albrecht van Beieren van maart 1361-maart 1362 (Haagse rekeningen) vermelden: nr. 138, f°17: 'Item des Woensdaghes na sente Lucas dach bi Claseken de Hoyter omboden van Brugge ene rieme papiers ende drie inthoerne, costen mit sijne teringhe. 7 s. 6d. gr.'

21 Samuel el Levi staat bekend als een beschermer van zijn volksgenoten en bouwer van synagogen, waaronder de synagoge van Toledo, bekend onder de naam El Tránsito en die vandaag nog bestaat. Joden speelden een onmisbare rol aan het hof van de Spaanse koningen. Koningen en grootgrondbezitters beschouwden de joden als wilige en onmisbare helpers voor de uitoefening van hun gezag. Zie C.E. DUFOURCQ en J.G. DALCHE, *Histoire économique et sociale de l'Espagne chrétienne au Moyen Age*, Paris 1976, p. 226-228, 236-237 en p. 246-247. Y. BAER, *Historia de los judíos en la España cristiana, vol. 1, Desde los orígenes hasta finales del siglo XIV*, Madrid, 1981, p. 289-290 en voetnoten 61-62. N. ROTH (ed.), *Medieval Jewish civilization, an encyclopedia*, Londen, 2003, p. 141. A. NEUMAN, *The Jews in Spain. Their social, political and cultural life during the middle ages*, dl. 2, Londen, 1982, p.147-148; 253-254, 321 note 5.

uit Brugge naar Spanje verstuurd.²² In het archeologisch museum van Sevilla is een koperen grafplaat bewaard met de naam *...ngo Polo, de echtgenote van Francisco Fernández* (het grafschrift ging gedeeltelijk verloren), overleden in 1333.²³ Die koperen plaat zou afkomstig zijn uit het klooster Casa Grande de San Francisco in Sevilla, het klooster waar Ferrand Garçia begraven lag en dat Francisco Fernández had uitgekozen voor zijn grafstede en dat hij ook had begiftigd.²⁴ Men kan vermoeden dat zijn overleden vrouw daar dus ook begraven was. Geopperd is dat een dubbel huwelijk gesloten was tussen de families Garçia de Santyllán en Fernández.²⁵ Men weet dat Ferrand Garçia de Santyllán, de zoon van Domingo Polo en bedrijvig in de handel op Vlaanderen getrouwd was met Constanza Fernández, de zus van Francisco Fernández Marmolejo, een ridder en eveneens een *veintecuatro* of één van de vierentwintig *regidores* (gemeenteraadsleden) van Sevilla, dus een Sevilliaanse familie van hoog aanzien. Men meent dat die Francisco Fernández een zus van Ferrand Garçia de Santyllán trouwde: de vrouw op de koperen grafplaat van Sevilla, 'de dochter van Domi]ngo Polo'. Het is dus niet onmogelijk dat Ferrand Garçia de Santyllán voor zijn zus, de vrouw van Francisco Fernández, een kunstvolle Vlaamse koperen plaat als grafmonument bezorgd zou hebben, maar bewijzen daarvan ontbreken.

Volgens Hye Hoys was er in dat franciscaner klooster ook een kapel van de 'Vlamingen'.²⁶ Tijdens zijn reis van 1845 stelde hij vast

22 Dit onderwerp wordt door ons grondig behandeld in *Laudas flamencas en España* (in voorbereiding). Een grafmonument met koper verstuurd naar Mallorca werd beschreven als 'una lápida de bronzó,... la lápida... esta pedra' (een steen van brons ... de steen ... deze zerk). Het grafmonument van Wedekin Warendorp (ca. 1350) in Lübeck werd vermeld als 'lapis' (grafzerk), maar uit een andere bron weten wij dat die bedekt was met een koperen plaat.

23 A. GUICHOT Y SIERRA, *El Cicerone de Sevilla, Monumentos Y Artes Bellas*, 2 dl.n., Sevilla, 1925, dl. 1, p. 449-450 met afb. F. G. PECK, "Notes on two Spanish Brasses", in: *Transactions of the Monumental Brass Society*, dl. 3, p. 196-198. M.M. RUIZ DELGADO, "Una Lauta Funeraria en Bronce Arqueológico Hispalense", in: *Homenaje al Prof. Dr. Hernández Díaz, Universidad de Sevilla, Facultad de Geografía e Historia*, dl. 1, Sevilla, 1982, p. 89-101

24 M.M. RUIZ DELGADO, a.w., p. 98. A. GUICHOT Y SIERRA, a.w., p. 449.

25 M.M. RUIZ DELGADO, a.w., p. 96-97.

26 I. HYE HOYS, a.w., p. 19-20. Over de geschiedenis van dat klooster gesticht in 1268 zie M.J. DEL CASTILLO UTRILLA, *El convento de San Francisco Casa Grande de Sevilla*,

dat de vloer van die grotendeels ingestorte kapel helemaal bezet was met grafzerken die herinnerden aan Vlamingen; bij een volgende reis (1866) was het hele kloostercomplex al afgebroken.

Geschenken voor zijn tweede echtgenote

Ferrand Garçía de Santyllán (sr.) stuurde met Ruy Garçía geschenken naar Ysabel Guillén, zijn tweede echtgenote, te weten een pelsmantel, een [boven]kleed (*saya*) en een kaproen. De kostprijs hiervan bedroeg 4 pond en 10 schellingen groten.

Aankopen van materiaal en gereedschap voor zijn landbouwbedrijf

En nu volgt wat Ferrand Garçía naar Sevilla heeft verstuurd voor de oliewinning en voor de landbouwexploitatie... De betekenis van sommige termen is niet altijd duidelijk, ondanks uitgebreid onderzoek en raadpleging bij specialisten in België en Spanje. De niet-vertaalde woorden worden door beletseltekens weergegeven, gevolgd door het betreffende Spaanse woord tussen aanhalingstekens. Bij een onzekere vertaling wordt het begrip gevolgd door het Spaanse woord tussen haakjes, al dan niet met enige uitleg verduidelijkt.

Ferrand Garçía (sr.) verstuurde met het schip van Ruy Gonzalez naar Spanje niet nader bepaald tin-,²⁷ koper- en ijzerwerk; de kostprijs voor deze goederen beliep 3 pond en 6 groten.

Voor de winning en de verwerking van druiven en olijfolie koopt hij *vijf koperen vaten* ['arrouas' voor 'arrobas?'] *voor de [olie]molens van Santyllán op drie terrassen* [?, 'terrazos'], *drie koperen wijnmaten, een grote trechter om de wijntonnen te vullen, twaalf koperen ketels, drie lakens* [? misschien een schrijffout, daar hier niet relevant], *drie koperen trechters, zes houten trechtertjes, een latoenen keteltje, een laadschop om de olijven in de molen te schep-*

Sevilla, 1988. MORALES, A.J., *La obra renacentista del ayuntamiento de Sevilla*, Sevilla, 1981, p. 21-27. F. GONZALES DE LEÓN, *Noticia artística de todos los edificios públicos de esta muy noble ciudad de Sevilla*, Sevilla, 1844 (reprint 1973), p. 51.

27 Brugge was een belangrijk centrum voor verhandeling van tin. Het metaal was afkomstig uit Engeland, zie W.R. CHILDS, a.w., p. 96.

pen, vier koperen schepkannen met handvat ["paylón para enbasar azeyte" = kan met handvat boven de gietmond en aan de bodem, gebruikt om de pas geperste olie uit de vergaarbak van de oliemolens te scheppen]. *Dat alles kostte 3 pond, 15 schellingen en 2 groten.*

Verder is er sprake van een ijzeren vuurpot ['fogarin', letterlijk ijzeren oven, ijzeren kookfornuis], waarschijnlijk een ijzeren kookkomfoor.²⁸

In het jaar 1398 [1360 A.D] verstuurde hij met het schip van Juan Branno *zesentwintig ploegscharen en acht ...'artesyllas' en zes spaden om de grond te bewerken*; deze kostten tezamen 2 pond, 5 schellingen en 11 groten. Het grote aantal ploegscharen (26 stuks!) dat hij naar Sevilla zendt laat vermoeden dat een gedeelte daarvan doorverkocht werd.

Een karretje om olijven mee te vervoeren met alles erop en eraan kostte 14 schellingen en 15 groten en werd verstuurd met het schip van Ruy Gasodajo.

4 groten kostten twee paar kandelaars voor waskaarsen om bij te schrijven en ...'las coje de rascon' 6 groten, twee diepe ijzeren bekkens en een braadpan kostten 4 schellingen. En 10 groten was de prijs voor zeven kleine tenen manden en twee bakken [?] bestreken met pek [of tonnen?, 'morteros de verga enpegados'] om wijn te vervoeren kostten 3 schellingen en 15 groten.

De prijs voor twee ...'graveletes' met hun handvaten, waarvan een grote [?, twee bekkens met handvatten?] en twee lederen vaten, was 3 schellingen en 6 groten.

Een koperen trechter ['cabrio' schrijffout voor 'cobre?'] om de tonnen te spoelen en een houten doos ['bujeta', recipiënt om specerijen in te bewaren], alsook een ...'alcanzya', een kleine lantaarn en een ijzeren koevoet kostten 3 schellingen. En 3 groten kostten twee raspen, een lederen koffer en een Romeinse balans.

28 J. WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, Antwerpen, 1974, 4 dln., dl. 1, p. 61 en afb. 24.

DE AANKOOP VAN EEN KORENMOLEN EN ONDERDELEN VOOR OLIEMOLENS

Hij koopt ook een korenmolen aan: *Tijdens de maand juli van het jaar 1399 [i.e. 1361 A.D.] heeft hij verstuurd met het schip van Ruy Gasodajo een molen om te malen, met zijn uitrusting, met twee [molen]stenen voor het brood [dus een korenmolen], de [maal]stenen en het gemaal [mechanisme] waarmede men maalt; die kosten 5 pond en 10 schellingen groten.*

Verder: *Twee lederen garelen voor trekdieren [die ingezet werden] om de olijven te malen, kosten 7 schellingen, en 1 schelling en 6 groten was de prijs voor twee houten zitbankjes.*

Er is sprake van een houten gestel met ringen en trekhaken: *Vier houten geraamtes [balkconstructies] samen met hun ringen van ijzer [?, gestel van ijzer] en ijzeren trekhaken voor de plaatsen van de [olie]molens van Santillan kosten 5 schellingen [quadros maderos con sus sortijas de fyerro e sus tyraderas de fyerro para los perlangales [waarschijnlijk voor 'lagares'] de los moxynes [een schrijffout voor 'molinos'?]. Het betreft dus waarschijnlijk vier trekmechanismen voor de oliemolens van Santillán aangedreven door dieren, dus van het type van rosmolens.*

Aankoop van gevelstenen en ijzerwerk voor de poorten van zijn hacienda

Voor *zesenzestig bouwstenen met hun dekstenen* ['piedras con sus lanchas'] *om boven de glasramen te plaatsen en om het hoofdportaal te bekronen met hun geveltoppen* ['con los pycos'] wordt 6 schellingen en 4 groten betaald. De aankoop van bouwmaterialen als steenblokken met deksteen om boven de vensterramen en op het fronton van het hoofdportaal te plaatsen is ongewoon. Men kan aannemen dat hij waarschijnlijk onder de indruk kwam van de Brugse stenen constructies met spitsbogen en maaswerk. De aard van het steen wordt niet vermeld, maar o.i. betreft het misschien zwart Doorniks kalksteen ('zwart marmer') eerder dan Ballegems goudgeel of ander gesteente.

Doorniks kalksteen als bouw materiaal zoals portalen, kapitelen, kolommen, basementen en raamomlijstingen genoot al eeuwen-

lang groot aanzien in binnen- en buitenland.²⁹ Doornikse bouw-elementen vonden hun weg niet enkel naar Vlaanderen, maar tevens naar Noord-Frankrijk en ook Engeland (Rochester, Canterbury, Winchester etc).³⁰ Die lading stenen zal misschien de plaats ingenomen hebben van de gebruikelijke ballast.

Ook is er de aankoop van ijzerwerk waarvan de betekenis niet altijd duidelijk is: *ijzeren grendels* [?, of ijzerbeslag, 'chapas' = cerradura? of wordt hiermede het ijzerbeslag van een poort bedoeld?] *en hengsels* ['quiçios'] *voor de hoofdpoorten en zijingangen en die kostten 5 schellingen, en 7 groten. Drie deurkloppers, allemaal van ijzer, en ijzeren gevelringen om dieren (paarden?) aan vast te binden en drie ijzeren haken om de handvatten van de lantaarns aan de gevel te hangen, dit voor een totaal gewicht van twee kwintaal negen pond, kostte 1 pond.* Opnieuw is er onduidelijkheid over de volgende termen: *1 schelling en 3 groten kostten twee bouten met moeren* ['armellas con sus sortyjas'] *en twee grote sloten* ['ferrojos', schrijffout voor 'cerrojos'] *en vijf kleine sloten met compleet mechanisme en vier beitels* [voor houtbewerking of bureinen] *en een ijzeren beitel om tonnen te kalfaten en voor 3 ijzeren ...'crynes' met geronde spijkerkopen en drie bijpassende bouten* wordt 16 schellingen groten betaald.

De aankoop van drie beschilderde doeken

Er is vermelding van de aankoop van *drie beschilderde doeken* ('pannos pyntados') *voor Juana Enparedada*, hij betaalt daarvoor 8 schellingen.³¹

29 P. ROLLAND, *L'expansion tournaisienne aux XIe et XIIe siècles, art et commerce de la pierre*, Antwerpen, 1921.

30 J. WESTERMAN, "Zwart marmer uit Doornik", in: *Madoc*, 12 (1998), p. 33-42.

31 Over beschilderde doeken zie C. REYNOLDS, "The Function and Display of Netherlandish Cloth Paintings", in: C. VILLERS, *The Fabric of Images, European Paintings on Textile Supports in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Londen, p. 89-98. Over de nog bewaarde doeken zie P. VANDENBROECK, "Laatmiddeleeuwse doekschilderkunst in de Zuidelijke Nederlanden. Repertorium van de nog bewaarde werken", in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen*, 21 (1982), p. 29-59. Vlaamse voorbeelden uit de 14de eeuw zijn niet bewaard gebleven. Voor andere vroege verwijzingen zie C.-A. COOLPUT en P. VANDENBROECK, "Art et littérature: sur la description de quelques toiles peintes dans deux textes hennuyers du XIVème siècle", in: *Revue du Nord*, 73 (1991), p. 5-31. De rekeningen van de stad Brugge

AANKOOP VAN ZILVERWERK EN ANDER TAFELGERIEF

Na het overlijden van Ferrand García (sr.), werd het aanwezige zilverwerk, dat hij in Vlaanderen gekocht had en naar Spanje verstuurd, ten gelde gemaakt: *En dit is de prijs die het zilverwerk hier bij verkoop behaalde: verkocht werden een grote zilveren snijplank [vleessnijplank of schotel], twee kleine snijplanken, twee olielampjes [sic], twee sauspennen, één zoutvat, twee scheplepels, drie grote kommen, een kleine schaal op voet met drijfwerk ['granujada', letterlijk 'gekorreld', 'versierd met noppen?']; samen wogen die 600 mark en één ons zilver, dat was waard 10 schellingen en 10 groten de mark en de [totale] waarde bedroeg [dus] 9 pond, 15 schellingen en 4 groten. Alzo bedraagt al bijeen wat ik, zoals gezegd van Ferrand García uit Vlaanderen gekregen heb, 193 pond, 15 schellingen, 6 groten, één sterling en 4 mijten.*

In de notariële akte wordt nog een tweede maal gewag gemaakt van de verkoop van het zilverwerk: *In juni 1401 werden verkocht door Ruy García de grote zilveren snijplank [schotel] en de twee kleine snijplanken, de twee sauskommen en... la 'ferradilla' [eetgerei?] en het zoutvat; het geheel woog 14 mark en 6,5 ons. De totale waarde beliep 160 de mark, en is waard 2270 blanca's; de [kleine] zilveren schaal ['seuilla'] was 175 blanca's de mark waard. Die werd gekocht door Ysabel García voor een bedrag van 547½ blanca's, en dat zilver[werk] gaf Ferrand García in pand aan Alonso López voor 2000 blanca's. Die 2000 blanca's werden bezorgd aan Ysabel García, zodat vaststaat dat er verkregen en betaald werd voor dat zilverwerk de gezegde 2816½ blanca's.*

Als verdere aankopen voor de tafel: *En 7 groten kostten 6 tinnen snijplankjes. Drie latoenen kandelaars en drie witte (koperen?)*

gewagen van de betaling aan Boudewijn van Ysenberghe van een schilderij op doek voor de schepenkamer, zie C. DESHAINES, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*, 2 dln., Rijssel, 1886, p. 190. L. CAMPBELL, 'The art market in the Southern Netherlands in the fifteenth century', in: *The Burlington Magazine*, 118 (1976), p. 189-191. Er is sprake van een beschilderd doek in de St-Stephens Chapel in Westminster van een Lonyn van Brugge, zie C.-A. COOLPUT en P. VANDENBROECK, a.w., p. 13. D. WOLFFHAL, *The beginnings of Netherlandish canvas painting: 1400-1530*, Cambridge, 1989. Uiteindelijk is weinig geweten over deze beschilderde doeken, misschien waren ze technisch nauw verwant aan het befaamde "Parement de Narbonne" ca. 1350-1400.

kommen en twee achzijdige aquamanilen kostten 16 schellingen 18 groten.

Drie pond groten kostte een houten handdoekenrek met snijwerk [en dienstig] bij het handen wassen.

13 groten was de prijs voor twee kleine koperen lampen voor glazen lantaarns, en 3 dozen gemaakt van buxus om specerijen in te bewaren.

6 groten kostten vier 4 lantaarntjes om te lezen ['para estudiantes', om te studeren] en negen glazen drinkbekers.

DIVERSE UITGAVEN IN VERBAND MET FERRANDS VERBLIJF IN VLAANDEREN

De volgende kosten werden door Ferrand García (sr.) gemaakt tijdens zijn verblijf. Zo wordt de aan- en verkoop van zijn bed te Brugge vermeld: *Hij bekostigde te Brugge een bed met... 'cedra' [beddenbak?], gevoerde deken en lakens, [die hij gebruikte] tijdens de hele tijd die hij daar verbleef, voor de prijs van 3 pond en 10 schellingen groten. Die brachten 1 pond en 10 schellingen groten op toen ze na zijn overlijden verkocht werden; ze waren na zijn vierjarige verblijf minder waard omdat de lakens gescheurd waren.* Hij kocht twee paar tafelkleden aan, de prijs bedroeg 2 pond groten. *De prijs voor de wapenrusting ['harmas', maar waarvan men de samenstelling niet kan afleiden] die Ferrand García [sr.] gekocht had, bedroeg 6 schellingen groten, ... 'memadas' en de andere zaken met versieringen, 3 pond groten, 12 schellingen en 7 groten. Na zijn dood waren die wapenuitrustingen 2 pond waard en zo ging 1 pond en 12 schellingen verloren.*

En verder *10 schellingen groten kostten twee paar Franse stijgbeugels en ook twee paar sporen, het ene groot en voorzien van vergulden stangen ['gulden sporen'] en het andere vertind voor 616 schellingen.*

Dan waren er nog de kosten met betrekking tot zijn ziekte en laatste ogenblikken: *2 schellingen en 1 groot werden uitgegeven aan kosten bij de ziekte van Ferrand García [sr.], de ziekte waaraan hij twee maanden leed en waaraan hij stierf en uitgaven voor medicijnen, zalven en stropen ['axoropos'] en ... 'trusteles' en ... 'acuaryos'*

[drankjes?] die de arts die hem de hele tijd verzorgde, toediende; de pastoor van Onze-Lieve-Vrouw die hem de [laatste] communie gaf, kreeg 4 pond en 6 groten.

BESLUIT

De akte, opgesteld naar aanleiding van de betwiste nalatenschap van Ferrand García de Santyllán, belicht onvermoede facetten van de handel tussen Vlaanderen en Spanje tijdens de tweede helft van de 14e eeuw. De verkopen van olie en ijzer zijn afdoende bekend, maar de aankopen in Vlaanderen van landbouwmateriaal en gereedschap allerhande bewijzen ongetwijfeld de technologische voorsprong van Vlaanderen op dat gebied tijdens de 14e eeuw. De aankoop van een (wind)molen voor het graan alsook onderdelen voor oliemolens en een groot aantal ploegscharen zijn hiervan een sprekend bewijs. De aankoop van luxegoederen als tafelzilver, aquamanilen en schilderwerk in de vorm van beschilderde doeken etc. tonen aan dat Vlaanderen op het vlak van de kunstambachten eveneens toonaangevend was.

Vlaamse koperen grafplaat van ...n Polo, de echtgenote van Francisco Fernandez († 1333), Sevilla, wrijfprent R. Van Belle.

BIJLAGE

Archivo de el escelentísimo ayuntamiento de Sevilla, seccion 1a, carp. 66 (2)

Noot: enkel de tekstgedeelten die betrekking hebben op de handel van Ferrand Garçia de Santyllán met Vlaanderen of die de algemene context verduidelijken, werden uit de notariële akte opgenomen. Zoals reeds vermeld is het geen origineel maar een 15e eeuws afschrift uit een register van de oorspronkelijke akte van 1367. Het moeilijk te lezen 15e-eeuws afschrift is duidelijk gecorrumpeerd, bij de overschrijving in het register werd ongetwijfeld een aantal schrijffouten gemaakt. Het *Instituto paleográfico* te Sevilla, dat ons een afschrift van de 15e-eeuwse tekst bezorgde, wees erop dat in het register veel afkortingen voorkwamen, dat de lectuur soms onzeker was, mede door het voorkomen van specifieke onbekende termen van materiaal allerhande. Ondanks raadpleging van verschillende encyclopedieën en woordenboeken (o.a. het *Diccionario de la Real Academia Española*) alsook specialisten in België en in Spanje, konden niet alle termen worden achterhaald. Ik wens hierbij de professoren Robert Verdonk en Christian De Paepe te danken voor hun hulp, alsook María del Mar Ruiz (Instituto paleográfico) en John Heuzel voor zijn taalkundig advies. De Spaanse tekst is nogal stroef, mede ook door de vele herhalingen; bepaalde uittreksels zijn sterk boekhoudkundig gekleurd, wat een vlotte vertaling / lezing eveneens bemoeilijkt.

Originele transscriptie

(42r) Miércoles veynte e ocho días de julio, era de mil e quatroçientos çinco annos. Estando en Seuilla dentro en unas casas / do mora Ysabel Garçia, muger de Ferrando de Monferrand, que son a la collaçión de Sant Andrés, estando ay la dicha Ysabel Garçia / e Ferrand Garçia e Roy Garçia de Santyllán, hermanos de la dicha Ysabel Garçia en presenía de mi, / Françisco Gonçalez, escribano público / desta çibdad e de los otros escribanos que a esto fueron presentes, los dichos Ysabel Garçia e Ferrand Garçia e Roy Garçia, dixen / ron en commo son hijos ligítimos herederos de Ferrand Garçia de Santyllán, su padre, de Costança Ferrández su madre, / muger legytuma que fue del dicho Ferrand Garçia e que los dichos su padre e su madre que son fynados

[...]

Primeramente, deuo a Ysabel Garçia, mi hermana, de fierro e de azeite que Alonso / López, su marydo, de la dicha mi hermana, enbiaron a Flandes, encomientda de mi padre, que fyncó // (42v) por pasar tres mil e quinielos e setenta e ocho maravedies que están alcançado por la cuenta segund se contien en el libro de mi arca. / E pague por la dicha mi herma-

na, tres mil mareuedíes a Roy Garçía, mi hermano, asy fynce, que le deuo quinientos e / sesenta e ocho marauedíes que fyncan de la dicha cuenta, que los den a la dicha mi hermana e a sus hijos.

Mando de la dicha / mi hermana e de sus hijos quantos en razón del dicho fierro e azeyte e de la valía dello, pués que es tasado / todo saluo los dichos quinientos e setenta e ocho marauedíes. E deuo a Françisco Bernal de vendita de dos toneles / de azeyte que yo vendí en Flandes suyo que fincó por pasar descontando lo que me deue el dicho Françisco / Bernal, seys libras e dos sueldos e ocho gruesos, los quales traxo enpleados en pannos. E valieron, / con la ganança, en Seuilla, mil e ochçientos e quarenta marauedíes. E confieso que la cuenta que es entre el / Rey, mio sennor, e Ferrand Garçía mi padre, e nosotros sobre razón de azogue e aceite que lleuó / en Flandes por su mandado, que está escripto en un padrón que está escripto de mi mano, el qual tiene / Roy Garçía, mi hermano. E confieso que la dicha cuenta, segund está en el dicho padrón que es bueno e verdadero / e que fynca que los bienes de dicho Ferrand Garçía e nosotros que avemos dar al dicho sennor Rey, ochenta / libras e syete sueldos e ocho gruesos, los quales nos son alcançados por la cuenta e estos maravedíes / se perdieron en vinos con otros dineros del dicho Ferrand Garçía, mi padre, a la qual dicha pérdida son tenidos / los bienes del dicho Ferrand Garçía, Ysabel Guyllén, su muger, segund esto está azuntado, declarando / por el libro de cuenta que tiene Roy Garçía, mi hermano, la qual debda es cierta e mando que todas / las debdas que fueron averyguadas que yo deuo que las paguen de mis bienes.

E confieso a / que estas son las debdas que a mi me deuen. Felipe Guyllén, escriuano público de Santlúcar de Barrame- / da, quarenta e vn escudo del conde de Flandes, que le enpresté en la villa de Brynias, de que tengo / vn alvalá fyrmado de su nombre. E deue más Juan Martínez de Vydes un terçío de valançuas / çient marauedíes. E mando que todas las debdas que me deuen que están escriptas de mi mano en vn / libro de cuenta que yo tengo, en las cobren de aquellas personas que el dicho libro se contiene. E si mismo que se cobren las cosas que tyene de mi encomienda e queda sigund que en el cuaderno lo hallasen, e estas son las mandas que yo mando.

Primeramente , mando mi ánima a Dios e a Santa Maria e a toda la corte celestial, e sy fynamiento deuya acaecer e pudieren ser traydo mi cuerpo, mando que entierren en la sepultura de Ferrand Garçía, mi padre, que es en Sant Françisco de aquí de Seuilla, e sy non pudiere ser traydo mi cuerpo, que me entierren en aquel lugar pudiere seguido mi cuerpo.

E mando que den por remembrança de la sepultura, çinco marauedies. E mando quel día de mi enterramiento que troxeron mi cuerpo, que me digan las vegylas las órdenes de toda la vylla, asy omnes commo de mugeres, e que digan el día de mi enterramiento dos misas en la dicha orden e a los nueve días otras dos misas, e el cabo del anno, otras dos missas. E

mando que canten por ánima de Ferrand Garçia, mi padre e de Constanza Ferrandez, mi madre, dos treyntaryos de misas con sus ualidero e sus ofrendas, asy commo se deuen cantar, e que las canten en la dicha orden Fray Rodrigo de Alcalá e Fray Rodrigo de Sant Martin, frailes de la dicha orden.

(50v) ... / e es esta la cuenta de lo que Ferrand / Garçia lleuó consygo en Flandes, que partió de Seuilla / en el mes de agosto, hera de M CCC XC VI annos; e de lo que valió / el azeyte que de acá le enbiaron, commo se despendió en / cosas que acá envió e en otras cosas algunas hasta que fynó.

Primeramente lo reçibido; lleuó consygo quando de / aquí partió en el dicho tienpo con el azeyte e azogue el / Rey en otro de otro [sic] e en dyneros menudos XXI U e DC maravedies en / guysa que lo dexó en el tienpo desto, despendió el camino la / ida que estouo quatro meses en el vyaje III U C, asy fyncan XVIII / U DC maravedies que son en doblas moriscas a razón / de XXXII maravedies la dobla, quinientos e ochenta e VII doblas / e VII gruesos de Flandes. Estas doblas valían en este / tienpo en Flandes a veynte e VII gruesos e medio, e LXX III libras e doze sueldos e / vn estrellín e quatro mitas, e resçibyose más en Flandes / por uestes mientras Ferrand Garçia allá estouo, que le enbyó Ferrand / Garçia, su fijo, de aquí de Seuilla, çinquenta e IIII toneles e / vna pypa de azeyte con dos toneles de borras que auía / en ellos. E deste azeyte, lleuó consygo el dicho Ruy Garçia / en el mes de jullio, hera de M CCC XC IX annos, los treynta e / vn tonel en los quales ouo de mengua por gran corry- / miento que en ellos ouo en este tienpo allá en Flandes en las / naos e en los costales quando se descargaua. En que men- / guaron destes treynta e vno tonel de azeyte, los / XIII que entraron, los otros XVI quando los / vendieron, e montó lo que valieron estos LIII toneles e vna / pypa de azeyte, abatida la mengua que ouo como dicho / hes.

E otrosy, abatyda la mengua que ouo en los otros tono- / les de demás, e abatydos las costas que en todo se / hizo de flete e de carga e corretaje e otras / costas que montó, lo que valieron çiento XXVIII libras e syete / sueldos e II gruesos. E después que Ferrand Garçia fynó, vendio- / se la plata que allá estaua, que lleuó consygo por comprar / e algunas cosas que se auían conprado para traer al Rey, por / quanto Ferrand Garçia auía tomado algunos dineros que se pu- / sieron, e esto que valió la plata en su lugar, e vendiose / el tajador grande de plata e los dos tajadores pe- / quenos e dos escandiles (sic) e dos salseras e vn sale- / ro e dos cucharas e tres taças grandes, las dos que lleuó / Ferrand Garçia consygo e la otra que enbyó al dicho Ferrand Garçia Ysa- / bel Guillén, e la taçuela granujada; que pesó todo DC / marcos e vna honça de plata que va- / lió a X sueldos e X gruesos el marco, que montó IX libras e XV sueldos / e III gruesos. Asy montó todo lo que recibió en Flandes Ferrand / (51r) Garçia segund dicho es, CXC III libras e XV sueldos e VI gruesos / e vn estrellín e quatro

mitas. E esto es lo que Ferrand Garçia enbyó a Se- / uilla para coger el azeytuna e labrar el heredaz, e lo que costa- / ron algunas cosas que enbyó en el mes de setiembre, hera de M CCC XC VII annos. Enbyó Ferrand Garçia con Ruy Garçia, su fijo, vn / panno de Broçelas para el arçobispo de Toledo que costó seys / libras e quatro sueldos de gruesos; e este panno recibió en Se- / uilla Ferrand Garçia, su fijo, e enbyó al arçobispo e paso- / lo por reçibido de su padre e después pasolo por dado / al arçobispo; enbyó más con el dicho Ruy Garçia en estos / tiempos, pannos e reas para Garçiso Tello e vna pyeça de panno / para Alonso Ferrández, escriuano del conçejo, e los dieron los dineros en Se- / villa a Ferrand Garçia su fijo, para coger el azeytuna. E costaron / estas cosas en Flandes veynte e tres libras e syete / sueldos, ocho gruesos, e costaron en Seuilla pe- / sados Ysabel Guillén e Ferrand Garçia de Alonso Royz / mercador, en el anno de la hera de mil e CCC XC VII annos, para / lo que auían de menester para la hazyenda, IIII U ducados / e maravedies pagó por ellos Ferrand Garçia en Flandes a razón de / doblas moriscas, e montaron XVII libras e XVIII suel- / dos II gruesos e prestó más en Flandes a Juan Ferrández , mercador, / vezino de la pellegería, para que pagase en Seuilla IIII suel- / dos gruesos. Embyó de Flandes pannos, encomienda de / Xaymmez Pérez, mercador, de que dio el dicho Xaymmez Pérez aquí / en Seuilla a Ferrand Garçia su fijo, XVII libras, los quales pan- / nos costaron allá çinquenta e VIII libras e XI sueldos de / gruesos. En VI días de febrero, hera de M CCC XC IX annos enbió / en la nao de Diego Antón, encomienda de Juan Martínez, merca- / dor, vn fardel en que avía ocho moselgas de contra y de / que dio los dineros del Juan Martínez a Ferrand Garçia en Seuilla, / e este fardel costó quinze libras e XIX sueldos e X / gruesos en postrymero día de jullio, hera de M CCC XC / IX annos. Enbyó Ferrand Garçia a Ferrand Garçia su fijo en la nao de / Roy Gasodajo, dos balas de papalinas que fueron en- / comienda de Juan Martínez, mercador, para que las vendyese; e dio- / les los dineros dellos a Ferrand Garçia su fijo que costaron diez e syete / libras e IX sueldos gruesos en VIII días de agosto. Desta / dicha libra enbyó a Juan Martínez, mercador, encomienda seys / pieças de Brujas, e Juan Martínez dio los dineros a Ferrand Garçia en Se- / uilla e costaron allá en Flandes XV libras, VIII suel- / dos e VIII gruesos. Monta todo esto que Ferrand Garçia enbyó / a Seuilla que reçibió los dineros Ferrand Garçia su fijo e Ysabel / Guillén, çiento e çinquenta e VI libras e dos sueldos / e quatro gruesos. Esto es lo que costaron las cosas que / Ferrand Garçia enbió a Seuilla. En el mes de setiembre, hera de M CCC XC / VII annos enbió Ferrand Garçia con Ruy Garçia vna pyedra de / sepoltura para don Symuel el Levy, tesorero del Rey, / que le prometió quando le dio el quitamiento del pan, que costó / quatro libras e X sueldos gruesos este pellote e saya / e capyrote que enbyó con Ruy Garçia a Ysabel Guillén, / enbyado que enbió para Ferrand Garçia su fijo. E otrosy de / vestyr para Martín Ferrández su sobryno, e otrosy de vestyr a / Ruy

Garçia quando se auía de venir a Seuilla, / lo que le dio para esto del camino que montó todo quatro libras e / vn sueldo grueso, e costó la labor d'estanno e de cobre // (51v) e de fyerro que enbyó en vna pypa con Roy Garçia e con atruendos / que enbyó en la nao de Ruy Gonzalez, / que costó todo dos libras / e VI gruesos; e costó vn barryl d'estanno que enbyó / en la pypa de los atruendos. E otrosy, que enbyó en / la pypa de las arrouas que costaron estos dos Barryles / X sueldos gruesos que costaron çinco / arrouas de cobre para los molinos de Santyllán en / tres terrazos, e tres medias de cobre para medyr vyno, / e vn enbudo grande para enbestyr vyno en toneles, / e doze candyles de cobre e tres sáuanas e tres enbudos de cobre e seys enbudillos de madera e vna cal- / dereta de latón, e vn paylón para enbasar azeyte en / los molinos, e quatro azarcones de latón. E costó todo tres / libras e XV sueldos e dos gruesos. E costó vn fogarín / de fierro que enbió en XXVI rajadas que enbió en la / nao de Juan Branno en la hera de M CCC XC VIII annos diez / e VIII artesyllas e seys palaspies para vallada- / res, que costó todo dos libras e V sueldos e XI gruesos. / Enbyó en la nao de Roy Gasodajo en el mes de jullio / hera de mil e CCC XC IX annos, vn molino para moler / con su aparejo con dos pyedras para pan, las pyedras e vn relox para que con que muelan, que costó todo V libras e / X sueldos gruesos. E costó vna carreta que enbyó en / esta nao de Roy Gasodajo que es para acarrear azeytuna, que cos- / tó con su aparejo XIII sueldos e quinze gruesos. / E costó en Brujas vna cama para Ferrand Garçia quando allá / fueron con çedra, colcha e sáuanas en todo el tienpo que / allá estouo, que costó III libras e X sueldos gruesos. / Destos valió quando se vendió después que fynó vna libra / e X sueldos gruesos; asy que menoscabo en ello en quatro annos / que la touo con sáuanas que se ronpyeron. Dos libras de / gruesos costaron dos pares de manteles, / seys sueldos gruesos harmas que compró Ferrand Garçia, memadas e otras suyas adobaron tres libras e / XII sueldos e VII gruesos. E después valieron todas / estas harmas quando fynó, dos libras asy que per- / dio en ellas vna libra e XII sueldos. E syete suel- / dos costaron dos collares de cueros para las besty- / as, para moler el azeytuna vn sueldo e seys grue- / sos e dos ardidadas de madero para asentar, e tres pan- / nos pyntados para Juana Enparedada ocho sueldos. / E quatro gruesos costaron dos pares de candelas de çera / para escreuir las coje de rascón seys gruesas de fye- / rro e dos baçines hondos e vna sartén, costó quatro suel- / dos. E diez gruesos costaron VII canastyllas de / verga e dos morteros de verga enpegados en trasegar el / vyno tres sueldos e XV gruesos. E costaron dos gra- / valetes con sus vaynas e vno gordo e dos barriles de / cuero, III sueldos e seys gruesos. Quatro maderos con / sus sortyjas de fyerro e sus tyraderas de fyerro para / los perlangales de los moxynes de Santillán, / costaron V sueldos. E VII gruesos costó VI tajardorsylos // (52r) d'estanno para allá. E tres candeleros de alatón e tres baçi- / nes blancos e dos aguamaniles ochavados XVI sue- / ldos XVIII gruesos. E costaron vn enbudo de cabrio

para / lavar toneles e vna bujeta de madera, asy como / alcanzya e vna lanternilla e vna palanca de fyerro / res sueldos. E III gruesos costaron dos rallo e vna ma- / llera de cuero e vn bavque [sic] en manera de romana. Seys suel- / dos e quatro gruesos costaron sesenta e VI piedras con / sus lanchas para ençima de las fyniestras de las vi- / dryeras e para las puertas mayores con los pycos, aquí que / vynieron çinco sueldos, e VII gruesos costaron cha- / pas de fierro e quiçios para puertas mayores e menores / e tres martyllos, todos de fierro, e fierros para porra en / la pared para atar las bestias, e tres garavatos de fyerro / para estar en las asas de las lanternas en la pared, que pe- / só todo dos quintales e noventa libras costaron vna / libra. E tres sueldos gruesos costó vn madero enta- / llado para colgar tomajones para linyar las manos. / Diez sueldos gruesos costaron dos pares d' estryberas / françesas e más dos pares d' espuelas, las vnas grandes guarneçidas / de seda doradas e las otras d' estanno DC XVI sueldos. XIII / gruesos costó dos lánparas pequennas de cobre para / lanternillas de vydro e tres baxetas de boj e para te- / ner espeçias. Un sueldo e III gruesos costó dos ar- / mellas con sus sortyjas e dos ferros grandes e çin- / co ferros pequennos con todos sus aparejos e quatro / escoplos e vn fyerro para calafetear toneles. XVI suel- / dos de gruesos costaron tres crynes de fyerro con sus / clavos redondos e tres armellas para ellos. Seys / gruesos costaron IIII lanternillas para estudiantes / e nueue vasos de vidrio. Dos sueldos e / vn grueso fyzose de costa en la dolença de Ferrand / Garçia que estouo doliente fasta dos meses, de la / qual dolença fynó e fyzose de costas en melezynas / e engultos e en axoropes e trusteles e acuaryos / con lo que dio a fysycos que del curavan en todo este tienpo, / e con lo que se dio al cura de Santa María que vyno a / comulgar, quatro libras e VI gruesos.

E despondió Roy Garçia / después que su padre fynó fasta que se vyno a Seui- / lla e troxo al Rey lo que allí estaua suyo del azoge que / hera vendido con la costa que fyzo en el camino que llegó / a Seuilla ençima dese, hera de M CCCC annos; quatro libras / de gruesos monta todo lo que Ferrand Garçia enbió a Seuilla / que Ferrand Garçia su hijo e Ysabel Guillén reçibieron los dineros. /

E otrosy lo que costaron e otras cosas que enbiaron aquí / a Seuilla segund está aquí por menudo. Çiento e / XC e VIII libras e XVI sueldos e honze gruesos mon- / ta lo que Ferrand Garçia, que Dios perdone, lleuó consygo en Flan- / des en dineros e en plata.

E otrosy lo que valieron los aze- / ytes que después le enbiaron que monta todo segund esta cuenta / está escrito CXC IIII libras e XV sueldos e diez gruesos / e XII mitas. E monta lo quél dicho Ferrand Garçia enbió a Seuilla / en la manera que dicha es, CXC VIII libras e XVI sueldos e XI / gruesos. Asy monta lo que enbió a Seuilla que lo que lleuó // (52v) cosygo e le enbiaron después segund dicho es quatro libras / e vn sueldo e quatro gruesos e doze mitas.

E todas es- /tas cosas que en esta cuenta están escriptas e vynieron / de Flandes se partyeron en esta dicha partyción, e ca- / da vno tomó su parte segund le copó por su suerte en / la manera que dicha es.

(53r) ... E reçibió Ferrand Garçia en Seuilla por cartas e mandado de su padre / que enbiaua a mandar que le diese de lo quél enbiaua de Flandes de Alonso Royz, mercader, CC XX I blancas, e de Roy Garçia, / su fijo quando vino de Flandes de pannos que troxo a Gonzalo Gutierrez e Alonso Ferrández, escriuano del conséjo. Que monta / todo seys mil e DCCC XC III e medio. E reçibió de Juan Ferrández de la pellegeria, LX blancas e más de vn tanno, que enbió / al arzobispo de Toledo, que costó M DCCC LX VI e medio. Y estos maravedies puso Ferrand Garçia por reçibo e despendioles, e más / reçibió que le dieron Juan González e Jaymez, mercaderes, XVII mil blancas, e más que le dio Juan Martínez, mercader, en tres vezes XIII M DCC LX VI blancas. / E reçibió más de Ferrand Garçia, que le dexó en remenbrança su padre quél devía, que avía quedado por pagar de lo que le auía dado / por las cosas que dél auían conprado II U DL XX V blancas.

(53v) ... / e ouo asyamiento en Santillán e en Pilas e en Robayna en el anno de la era de M CCC XC VII / annos, y se començó a coger en el mes de octubre desta era e se acabó de coger e demandaron syguiente; ouo en Santyllán / DCCC XL e quatro tarea e ouo en Robayna CC II tareas e ouo en Pilas XC III tareas, asy / fueron en todos estas tareas M C XXX IX tarea en que ouo de azeyte después de abatyr, que se dio por dichos a órdenes e lo que se quemó e despendió en Seuilla en dos / annos, que montó todo VI quintales e VII arrouas, asy fyncó que se traxo a Seuilla M C LXX quintales e V arrouas. / Deste dicho azeyte que se traxo a Seuilla se pagó el diezmo dello, que montó todo C XVII quintales e media a- / rroua, asy fyncan mil e çinquenta e tres quintales e medio de azeyte, e este azeyte se vendió e despendió en esta manera. Vendiose D XC VIII quintales e I arrova, e cargose para en Flandes, que enbió a mandar Ferrand Garçia / que se cargase LV toneles e vna pypa de azeyte, e los dos toneles dellos eran de fondones e tuvieron / esos toneles a VIII quintales e media arrova e cada vno que monta CCCC XL VI quintales e VIII arrouas, e diese catorze / por enmienda de azeyte que se bendía sauado del almazén dos quintales, e ouo demora en el / almazén deste azeyte que echó alguna que se salió de las tynajas, que fue todo / seys quintales e V arrouas e media que ouo en este anno. / E recibió Ferrand Garçia de los D XC VIII quintales e vna arrova e media de azeyte que vendió abatydo el medio e / las medidas, XXXIX U XL IX e IIII dineros...//

(59v) ... en el mes de junio era de M CCCC I annos, / vendió Roy Garçia el tajador grande de plata e los dos / tajadores pequennos, e dos

salseretas e la ferradilla, / e el salero, e pesó todo XIIIII marcos e VI onças e media. / E valió todo uno con otro a CLX el marco, que montó / II U CC LXX blancas , e pesó la sevilla de plata que valió a / C LXX V blancas el marco. Esto compró la dicha Ysabel Garçía que montó D XL VII blancas e media, e esta plata era la que Ferrand Garçía // **(6or)** enpennaua a Alonso López por II U blancas, los quales II U blancas se dieron a la dicha Ysabel Garçía, asy que finca que se rebçibió desta plata pagados los dichos / II U DCCC XVI blancas e medio. E valieron algunos pannos que se vendieron de los mejores que fueron de Ferrand Garçía, que Dios perdone, los que se / pudieron vender, que algunos de los más viejos se dio por dichos / e valieron los que se vendieron DCC LV blancas del vyno que se vendió, / de lo que se cojó en el anno de la era de M CCCC annos, que montó segund / que está por menudo III U XXIII blancas VI dineros e valió el vino que se / vendió de lo que se cojó el anno de la era de M CCCC I annos, que / valió segund está por menudo, M CC XL II blancas I dineros...//

De boerenopstand van Kassel (1427-1431):
de strijd van een plattelandsgemeenschap
tegen de Bourgondische centralisatie

INLEIDING

De vijftiende-eeuwse boerenopstand in het Frans-Vlaamse Kassel leek tot nu toe een anomalie in de geschiedenis van het verstedelijkte graafschap Vlaanderen. In de wetenschappelijke literatuur over het laatmiddeleeuwse Vlaanderen werd vooral aandacht geschonken aan de vele stedelijke opstanden die het graafschap kende, maar was er veel minder aandacht voor de rol van het platteland in deze sociale en politieke conflicten.¹ Een uitzondering is de – moeilijk over het hoofd te zien – Kustvlaamse opstand van 1323-1328, waarin vooral de boeren van het Brugse Vrije en de Kasselrij Veurne betrokken waren.² Het leek wel alsof dit een eenmalige uitbarsting was. Bovendien draagt de literatuur bewijzen aan voor een eveneens belangrijke stedelijke rol in deze boerenopstand. De rol van de plattelandsbewoners in latere opstanden zoals die van 1379-1382 en 1436-1437 bleef ook onderbelicht, voornamelijk door een gebrek aan bronnenmateriaal vergelijkbaar met dat van de steden.³ In het algemeen hebben vele auteurs die zich met boeren-

- 1 J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Patterns of Urban Rebellion in Medieval Flanders', in: *Journal of Medieval History*, 31 (2005), p. 369-393; M. BOONE, 'Armes, courses, assembles et commocions. Les gens de métiers et l'usage de la violence dans la société urbaine flamande à la fin du Moyen Age', in: *Revue du Nord*, 87 (2005), p. 7-33; J. DUMOLYN, 'The Legal Repression of Revolts in Late Medieval Flanders', in: *The Legal History Review*, 68 (2004), p. 479-521; R. VERBRUGGEN, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005 (Vlaamse Historische Studies, 12).
- 2 J. SABBE, *Vlaanderen in opstand 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*, Brugge, 1992 (Vlaamse Historische Studies 7), zie daar voor de oudere bibliografie.
- 3 J. DESREUMAUX, *Sociaal-economische achtergrond van de Kortrijkse rebellen uit het confiscatieregister van 1383*, 2 dln., Geluwe, 1999; J. DUMOLYN, *De Brugse opstand van 1436-1438*, Kortrijk-Heule, 1997 (Standen en Landen, 101).

opstanden beziggehouden hebben, zoals bijvoorbeeld Cazelles in het geval van de *Jacquerie*, de neiging te stellen dat opstandige boeren vaak door de stedelingen werden opgejut.⁴ In Vlaanderen lijken daar op bepaalde momenten aanwijzingen voor te bestaan maar was dit ook steeds het geval? De Kasselse opstand van 1427-1431 toont volgens ons juist duidelijk aan dat ook de Vlaamse platelandsgemeenschappen tot zelfstandige politieke actie in staat waren. Recentelijk groeide de aandacht voor het politieke en juridische centralisatieproces dat de Bourgondische hertogen in hun vorstendommen doorvoerden.⁵ We zullen duidelijk maken dat de Kasselse opstand tegen deze achtergrond moet benaderd worden en dat het in wezen een poging betrof van een lokale gemeenschap om zich te verzetten tegen het proces van de uitbouw van de 'moderne staat' in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen.

Het 'oude recht'

De doelstellingen van een boerenopstand weerspiegelen de klachten en verzuchtingen van een boerengemeenschap. Meestal hebben deze betrekking op economische lasten of persoonlijke onvrijheden, vaak ook op de autonomie van de gemeenschap of op politieke hervormingen. Zowel de landsheren en hun eigendommen als de vertegenwoordigers van de centrale staat konden er het doelwit van vormen.⁶ Opstanden waren vaak gebaseerd op vrijheidsaanspraken van kleine gemeenschappen gebaseerd op privileges.⁷ Middeleeuwse gemeenschappen hadden een sterke neiging tot 'particularisme' en waren gehecht aan hun eigen gewoonterecht en politieke instellingen.⁸ Hoppenbrouwers kent

4 R. CAZELLES, 'La Jacquerie fut-elle un mouvement paysan?', in: *Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes-rendus des séances*, 3 (1978), p. 665.

5 J. DUMOLYN, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Antwerpen, 2003 (Studies in Urban, Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 14).

6 P. ZAGORIN, *Rebels and Rulers, 1500-1660*, Cambridge, 1982, p. 182.

7 P. FREEDMAN, *Images of the Medieval Peasant*, Stanford, 1999, p. 259.

8 P. HOPPENBROUWERS, 'Rebels with a Cause: the Peasant Movements of Northern Holland in the Later Middle Ages', in: W. BLOCKMANS & A. JANSE (eds.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout, 1999, p. 447-448.

een belangrijke rol toe aan de 'rude intrusions upon local autonomy' en de corruptie die gepaard ging met de versterking van de vorstelijke autoriteit door middel van benoemde ambtenaren.⁹ De vroegmoderne boerenopstanden in Duitsland kunnen opgedeeld worden in diegene die plaatsvonden in de kleinere, minder ontwikkelde gebieden, en degene in de grotere vorstendommen waar er een bureaucratische centralisatie was. In die laatste regio's kwam er bovenop de feodale renten ook een publieke belasting. De autonomie van de boerengemeenschappen werd er bovendien bedreigd door een intensievere bureaucratische autoriteit.¹⁰ Volgens de these van Gunther Franz¹¹ waren de boerenopstanden voornamelijk conflicten tussen boeren die zich bewust waren van hun vrijheden en rechten en de ontwikkeling van de moderne staat die nieuwe eisen stelde aan de onderdanen. De boeren viseerden de adel omdat die als ambtenaren in dienst waren getreden van de staat.¹² De boeren wilden hun zelfbestuur behouden tegenover de toegenomen staatsinterventie. Franz spreekt hier van de opstanden voor het 'oude recht'. Deze hadden een defensief karakter en keken terug naar het verleden voor hun reformistische eisen. Ze stelden, in tegenstelling tot de andere opstanden van het zogenaamde 'goddelijke recht' (een religieuze impuls tot sociale verandering) de maatschappij niet fundamenteel in vraag.¹³ Franz ziet bij vele boerenopstanden dan ook een conflict tussen de lokale gemeenschappen voor wie het recht door God gegeven en dus onveranderlijk was (nieuw recht kon enkel 'gevonden' worden) en de opkomende *Territorialstaat* van de vorsten die de rechtssystemen wilden gelijkschakelen.¹⁴ Ook Peter Burke onderscheidt opstanden die traditionalistisch gelegitimeerd werden van revol-

9 P. HOPPENBROUWERS, 'Rebels with a Cause', p. 482.

10 T. SCOTT, 'Peasant Revolts in Early Modern Germany', in: *Historical Journal*, 28 (1985), p. 457-460.

11 G. FRANZ, 'Auserdeutsche Bauernkriege im Ausgehende Mittelalter', in: G. FRANZ, *Persönlichkeit und Geschichte. Aufsätze und Vorträge*, Göttingen, 1977, p. 78-96.

12 P. BLICKLE, 'Peasant Revolts in the German Empire in the Late Middle Ages', in: *Social History*, 4 (1979), p. 224.

13 P. BLICKLE, 'Peasant Revolts', p. 225; G. FRANZ, *Der Deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt, 1977 (11de druk), p. 1-30; P. FREEDMAN, 'The German and Catalan Peasant Revolts', in: *American Historical Review*, 98 (1993), p. 43.

14 G. FRANZ, *Der Deutsche Bauernkrieg*, Darmstadt, 1984 (12de druk), p. 1-3.

tes die radicaal de maatschappij wilden veranderen.¹⁵ De Kasselse opstand had volgens ons zeker geen 'egalitair' of 'proto-communistisch' karakter maar was in wezen gebaseerd op het behoud van de bestaande sociale orde, gebaseerd op het oude gewoonterecht, een krachtig mobilisatiemiddel voor de middeleeuwse mens.

De boerenopstand van Kassel

De boerenopstand van Kassel is in de literatuur enkel bekend uit een vrij omvangrijk artikel van de Frans-Vlaamse lokale historicus Alexandre Desplanque uit 1865.¹⁶ Sindsdien hebben historici zich enkel gebaseerd op deze bijdrage en werd er verder geen onderzoek meer gedaan naar deze opstand.¹⁷ Bij het schrijven van zijn bijdrage in 1865 heeft de auteur de beschikking gehad over een gedeeltelijk geïnventariseerd archief van de Rijksse Rekenkamer, enkele uitgegeven kronieken en een jammer genoeg thans onvindbare kroniek uit Italië. Er werden belangrijke stukken gevonden in de stadscartularia van Kassel die rechtstreeks betrekking hadden op de opstand en ook in het stadsarchief van Sint-Winoksbergen aangaande de maatregelen die werden genomen om de opstand in te dijken. Intussen zijn de handelingen van de Leden van Vlaanderen uitgegeven. Tevens raadpleegden wij de beschikbare rekeningen van de overheid waaronder de *recette générale* die belangrijke gegevens bood in verband met de juridische afhandeling van de opstand. Gezien het onderzoek naar middeleeuwse boerenopstanden in West-Europa een grote vlucht gekend heeft en we op nieuw archiefmateriaal aangaande deze opstand stootten leek het bijzonder nuttig deze opstand aan een nieuw onderzoek te

15 P. BURKE, *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York, 1978, p. 173-178.

16 A. DESPLANQUE, 'Troubles de la châtellenie de Cassel sous Philippe-le-Bon (1427-1431)', in: *Annales du Comité Flamand de France*, 8 (1864-1865), p. 218-281.

17 W.P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van de Middeleeuwen naar Nieuwe Tijden (1384-1506)*, Brussel, 1978 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, 90), p. 343-345; R. VAUGHAN, *Philip the Good. The apogee of Burgundy*, Londen, 1970, p. 57-58; J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuusambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*, Brussel, 1967 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, 62).

onderwerpen. Bovendien had Desplanque in zijn bijdrage weinig rekening gehouden met de geo-politieke factor die in het ganse gebeuren speelde. De streek rond Kassel mag dan wel een ruraal gebied zijn zonder steden van belang, maar dit apanagegebied is jarenlang de inzet geweest van een bitse strijd. Het is daarom eerst noodzakelijk duidelijkheid te verschaffen over de juridische en politieke situatie van Kassel-Ambacht.

DE APANAGE VAN KASSEL

Het gebied waarin de plattelandsofstand woedde is niet duidelijk omschreven in de bronnen. Omschreven als *ceulx de la valee de Cassel*, *pays de Cassel*, *Casselambocht*, zijn er ook verschillende plaatsen die ter sprake komen: het stadje Kassel, Hazebroek, Morbeke, Renescure, Belle. . . Duidelijk is dat de opstand woedde in de streek gelegen rondom het stadje Kassel. Dit was de 'kasselrij' (châtellenie) of het 'ambacht' (métier) Kassel, een juridische onderverdeling van het graafschap Vlaanderen die tijdens de Hoge Middeleeuwen onder het gezag van een burggraaf of *chastellain* stond. Geografisch-historisch had deze regio een bijzonder statuut sinds in 1320 de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre zijn zoon Robrecht had beleend met dit gebied dat aldus een apanage werd. Deze apanage omvatte de toenmalige kasselrijen Kassel, Sint-Winoksbergen en Broekburg met onder andere de steden Duinkerke en Grevelingen. Deze graaf had eveneens in het begin van de veertiende eeuw de kasselrij Belle beleend aan zijn zoon Guyot van Namen en daarmee kwam Belle in bezit van het Naamse grafelijke huis. Samen met het graafschap Namen werd de kasselrij Belle in 1421 door Filips de Goede gekocht van een in geldnood verkerende Naamse Graaf Jan III.¹⁸ Bij diens overlijden in 1429 kon hij het gebied effectief in bezit nemen. Door de erfopvolging bij de oorspronkelijke apanagehouders is het duidelijk dat dit hele gebied dat deels uit de directe Bourgondische invloedssfeer was verdwenen een prioriteit was geworden voor Filips de Goede die

18 S. DECLERCK, *De heren van Belle (XIIe tot XVe eeuw)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U. Leuven, 1969.

hiermee een door zijn grootvader ingezette politiek afrondde. Het gebied dat lag op de grens van Vlaanderen met Artesië en Waals-Vlaanderen was geografisch té belangrijk voor een zich consoliderende Bourgondische staat.¹⁹

De Kasselse apanage kwam na het overlijden van Robrecht van Kassel in handen van zijn veelbesproken dochter Yolande van Vlaanderen. Door haar huwelijk met hertog Henri IV de Bar²⁰ kwam dit gebied in een Franse invloedssfeer terecht. Het was dan ook reeds hertog Filips de Stoute die van 1388 tot 1395 een offensief inzette tegen Yolande, wat resulteerde in een quasi teruginbezitting van dit gebied.²¹ In 1395 werd de apanage geconfisqueerd door Filips de Stoute omdat Yolande de Bar geweigerd had hem leenhulde te doen. Robert de Bar deed dit wel – hij was tenslotte gehuwd met hertog Filips de Stoutes zus Marie – en kreeg de apanage terug. In 1383 was hij, net zoals de hertog van Lotharingen, mee opgetrokken met de Bourgondische hertog op expeditie in Broekburg tegen de Engelsen.²² Jan zonder Vrees confisqueerde het gebied evenwel opnieuw. Het was nochtans pas Filips de Goede die definitief de aanhechting realiseerde. Hij gaf de kasselrij een eerste maal in apanage aan zijn eerste vrouw Michelle de France op 19 december 1419. Maar Kassel-ambacht zou pas definitief uit het bezit van de Bars verdwijnen in 1437.

DE CHRONOLOGIE VAN DE OPSTAND VAN KASSEL

Het precieze chronologische verloop van de boerenopstand van Kassel schetsen is geen eenvoudige opdracht. De kronieken infor-

19 Voor een bondig overzicht en verdere bibliografie over deze kasselrijen raadplegen K. PAPIN, 'De kasselrijen Belle en Kassel (11de eeuw-1678)', in: W. PREVENIER & B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p. 479-485; K. PAPIN, 'De kustkasselrijen Broekburg en Sint-Winoksbergen (9de eeuw-1668)', in: W. PREVENIER & B. AUGUSTYN, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, p. 486-492.

20 Henri de Bar, heer van Oisy (°1367). Oudste zoon van Robert, hertog van Bar. Huwde in 1383 Marie de Coucy (grootmoeder van Jeanne de Bar), dochter van Enguerrand de Coucy, heer van Marle en La Fère, graaf van Soissons, 'grand bouteillier de France'.

21 M. BUBENICEK, *Quand les femmes gouvernent. Droit et politique au XIe siècle: Yolande de Flandre*, Parijs, 2002 (Mémoires et documents de l'Ecole des chartes, 64).

22 H. BOGDAN, *La Lorraine des ducs. Sept siècles d'histoire*, Parijs, 2005, p. 59-89.

meren ons vooral over de begin- en eindfase van deze revolte die toch zeker vier jaar heeft aangesleept. De kroniek van de pseudo-Jan van Dixmude plaatst het begin van de gebeurtenissen te Kassel verkeerdelijk in 1429.²³ Er wordt gezegd dat het gemeen tegen de baljuw, de schepenen en de heren in opstand kwam omdat baljuw Colaert van der Clite (beter bekend als Colard de Commynes) hogere boetes wou innen dan er bepaald was in de privileges en het gewoonterecht.²⁴ De *Kronyk van Vlaenderen*, net zoals de kroniek van Jan van Dixmude een versie van de Vlaamse kronieken-traditie *Flandria Generosa C*, vermeldt grotendeels hetzelfde maar voegt eraan toe dat de baljuw zich schuldig maakte aan 'exactien'.²⁵ Daarom hadden de opstandelingen het kasteel van Renescure verwoest.²⁶ Het 'Memorieboek' van de stad Gent plaatst de opstand en zijn afhandeling in 1429 (o.s.) en wijst als schuldige Colaert van der Clite aan omdat hij 'te stranghe was ende meer nam dan hij sculdich was te nemene' en daarom de rebellen zijn kasteel van Renescure 'wierpen 't omme'.²⁷ Latere kronieken zoals die van Jacob Meyer (afkomstig uit Flêtre) en die van Pierre d'Oudegherst blijven ook zeer vaag over de oorzaken van de Kasselse opstand en verwijzen vooral naar het conflict met de overijverige baljuw Colard de la Clite en naar het wijzigen van het oude gewoonterecht.²⁸ Nicolaas Despars, die meer dan een eeuw na de feiten zijn kroniek opstelde, laat de opstand ook pas in 1430 beginnen. Ook hij ziet de gebeurtenissen vooral als een opstand tegen de baljuw. De opstandelingen zouden alle kwade lieden naar zich toe hebben

23 J.-J. LAMBIN (ed.), *Dits de cronike ende genealogie van den prinsen ende graven van den foreeste van Buc, dat heet Vlaenderlant, van 863 tot 1436*, gevolgd naar het oorspronkelijk handschrift van Jan van Dixmude, leper, 1839, p. 307. Hij spreekt over een 'morlemaey'.

24 J.-J. LAMBIN, *Jan van Dixmude*, p. 307-308.

25 Ph. BLOMMAERT & C.P. SERRURE, *Kronyk van Vlaenderen van 580 tot 1467*, Gent, 1839-1840, II, p. 30.

26 J.-J. LAMBIN, *Jan van Dixmude*, p. 308.

27 *Memorieboek der stad Gent*, I, p. 187-188. Over deze bron zie A.-L. VAN BRUANE, *De Gentse memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, Gent, 1998 (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 22).

28 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 221; M. LEBROUSSART (ed.), *Annales de Flandres de P. D'Oudegherst*, Gent, 1789, II, p. 654-655; J. MEYERUS, *Comentarii sive Annales rerum Flandricarum*, Antwerpen, 1561, f° 276r-v°.

getrokken en zo meer dan 30.000 man hebben verzameld – een cijfer dat zonder twijfel sterk overdreven is – onder leiding van Arnoud Kieken, Jacob Lotten en andere ‘seditieuse capiteynen’.²⁹ Despars vermeldt de verwoesting van het kasteel van Renescure en ook van enkele andere ‘huysen van plaisance’ in de omgeving.³⁰ De opstandelingen zouden hun eigen schepenen hebben verweten dat ze de privileges niet genoeg onderhielden, maar het was vooral Colart de la Clite die het mikpunt van de opstandige boeren werd omdat hij hogere boeten zou geïnd hebben dan voorzien.³¹ Ook Filips Wielant besteedt kort aandacht aan de opstand van Kassel-ambacht in zijn *Antiquitéz de Flandre*. Hij dateert de rebelie in het jaar 1430 en beschrijft de gebeurtenissen als een oproer tegen de baljuw en andere officieren van de hertog.³²

Het is echter duidelijk dat de kroniekschrijvers uit deze traditie zeer slecht geïnformeerd waren over het precieze verloop van de opstand. De verhalende bron die ons daarentegen het meest gedetailleerde verslag van de gebeurtenissen geeft, is de kroniek van de Ieperse schepen Olivier van Dixmude.³³ Alle bronnen wijzen erop dat de oorzaak, of toch zeker de directe aanleiding van de opstand juridisch was: de hertog, die de kasselrij Kassel nu helemaal in zijn greep had, wilde ook hier de Bourgondische politiek van juridische (en tegelijk financiële) centralisatie doorzetten. Olivier van Dixmude verhaalt hoe hertog Filips de Goede ergens in 1427 nieuwe keuren en wetten liet verordenen in Kassel-ambacht, ‘twelke den ghemeenen volke grootelicx dochte jeighen hem

29 J. DE JONGHE, *Cronijcke van den lande ende graafschepe van Vlaenderen beginnende in 405 en eindigend in 1492, Gemaect door Jo Nicolaes Despars*, Brugge, 1837-1840, III, p. 322.

30 J. DE JONGHE, *Despars*, III, p. 323. Er lagen nog verschillende kastelen en burchten in de streek, o.a. Morbecque, Lynde ...

31 J. DE JONGHE, *Despars*, III, p. 323.

32 J.-J. DE SMET (ed.), ‘Phillipe Wielant. Recueil des Antiquités de Flandre’, in: *Corpus Chronicorum Flandriae*, Brussel, 1865, IV, p. 314.

33 J.-J. LAMBIN (ed.), *Olivier van Dixmude: Merkwaardige Gebeurtenissen, vooral in Vlaenderen en Brabant en ook in de aangrenzende landstrecken, van 1377 tot 1443*, Ieper, 1835. Voor een recente visie op deze ‘kroniek’ zie P. TRIO, ‘The Chronicle Attributed to ‘Olivier van Dixmude’: a Misunderstood Town Chronicle of Ypres from Late Medieval Flanders’, in: *The Medieval Chronicle*, 5 (2008), p. 211-225.

gaen'.³⁴ We beschikken niet over meer specifieke gegevens betreffende de datering van deze verordening, als die er al ooit geweest is. Ze werd namelijk uitgevaardigd door Colard de la Clite, maar deze weigerde dit mandement voor te lezen of over te dragen aan de Kasselaars.³⁵ Nochtans stelde de hertog later in zijn vonnis over de opstand dat de Kasselaars zich hadden verzet 'a noz officiers ayans commission de par nous', waarbij hij misschien op een oorspronkelijke ordonnantie zinspeelde.³⁶ Een dergelijk document bleef echter niet bewaard in de Bourgondische archieven. Wat we wel hebben is een verordening van 11 maart 1429 aangaande de lakennijverheid die voor de kleinere lakencentra opnieuw een beperking van hun activiteiten inhield en dit tegenover de stad Ieper.³⁷ De economische activiteit in het Ieperse hinterland, waartoe de streek van Kassel behoorde, werd hiermee voor de zoveelste keer sterk beknot. In de algemene context van de opstand moeten deze sociaal-economische spanningen die aan de grondslag hiervan lagen in rekening gebracht worden. De latere feiten zullen er in elk geval op wijzen dat Colard de la Clite minstens een mondelinge opdracht van Filips de Goede of van kanselier Nicolas Rolin volgde. Een door Desplanque met de benaming 'manuscrit de Florence' aangeduide kroniek, die wij niet meer hebben kunnen terugvinden, maar waarvan de bewuste passages door hem zijn uitgegeven als *pièce justificative*, is explicieter over welke costuimen het precies ging.³⁸ Indien een stoutmoedige en krachtige man iemand vermoordde, volstond het dat hij een schild en een knuppel aan de halle van Kassel hing en openbaar de nabestaanden van het slachtoffer daagde. Als er binnen de veertig dagen niemand opdaagde om met het schild en de knuppel de moordenaar te bevechten, werd deze vrijgesproken.³⁹

34 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 123.

35 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 263 (uitgave van RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1306/15577).

36 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1604, f° 45r°-46r°.

37 KASSEL, *Archives Communales*, AA1, f° 96r°-102r°. Deze herbevestiging was een zoveelste op rij sinds Ieper zich in het begin van de 14de eeuw tegen de opkomende plattelandsnijverheid had proberen te verzetten.

38 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 259-261.

39 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 222-223.

De inwoners van Kassel-ambacht argumenteerden echter dat hun oude wetten steeds ‘bonnes, valables et souffians’ geweest waren, ‘utiles et pourfitables pour mondit seigneur le duc’ en ‘licites et porfitables pour la chose publique de ladicte chastellenie’ zonder dat ze ‘renouvellees, corrigees, reformees’ moesten worden.⁴⁰ De hertog had bij zijn Blijde Intrede in de kasselrij, zoals gebruikelijk was, bovendien beloofd ‘leurs anchien loys, coustumes, saisines, usages te possessions’ te laten behouden. Colard de la Clite zou (in opdracht van de hertog?) onder meer bepaalde boetes hebben opgetrokken van 62 s. tot 10 lb. en van 10 lb. tot 60 lb. Hij en zijn luitenanten handelden volgens de Kasselaars ‘à leur voulenté singulier, et pour leur prouffit particulier’, wat wil zeggen tegen het *bien public* in. De nieuwe wetten zouden volgens de inwoners van Kassel-ambacht ‘contraires audit monseigneur le duc, à eulx et a tout le pais’ zijn.⁴¹ Vijfhonderd ontevreden Kasselaars verzamelden zich in Terwaan, waar een procuratie werd opgemaakt om bij het Parlement van Parijs – op dat moment onder Engelse controle – een klacht in te dienen. Een zekere Boudin van Bavichove, een edelman uit de streek, wierp zich op als populaire leider.⁴² Hij werd vergezeld door een zekere Jacques Lottin, die optrad als procureur van de appelanten. Ze werden echter in Parijs door agenten van de hertog van Bourgondië gearresteerd en teruggebracht naar Vlaanderen.⁴³

Te Gent werden zes of zeven Kasselaars voor tien tot vijftig jaar uit Vlaanderen gebannen omdat zij het beroep niet wilden intrekken, zoals dat was bevolen door de hertog en de Vier Leden van Vlaanderen, en voornamelijk door Gent dat van zijn autoriteit als eerste lid gebruik maakte.⁴⁴ Te Gent zorgde de aanpak van de Gentse

40 A. DESPLANQUE, ‘Troubles’, p. 262-263 (uitgave van RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1306/15577).

41 A. DESPLANQUE, ‘Troubles’, p. 263 (uitgave van RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1306/15577).

42 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 124.

43 A. DESPLANQUE, ‘Troubles’, p. 265 (uitgave van RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1306/15577).

44 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 124; A. DESPLANQUE, ‘Troubles’, p. 265 (uitgave van RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1306/15577).

schepenen tegenover Kassel voor de nodige wrijvingen. Marc Boone zag dit als een bewuste aanpak van Gent niettegenstaande de stad zelf zo ongeveer de kampioen van het particularisme was binnen Vlaanderen en deze aanpak dus contradictorisch was. Toch had Gent in zijn achtertuin met gelijkaardige opstanden te maken (onder meer in Dendermonde) en diende het zijn eigen autoriteit te behouden tegenover zijn opstandig hinterland.⁴⁵ De hertog vroeg de Ledenvergadering of wat hij verzocht 'dueghdelic' was, en het leek de volksvertegenwoordiging 'reidenlyc' te zijn.⁴⁶ De Leden trokken naar Kassel-ambacht om zich er ter plaatse te informeren, maar de Kasselaars wilden vasthouden aan de keuren en wetten waarop de hertog had gezworen bij zijn Blijde Intrede. Ze bleven halstarrig protesteren zodat de hertog 'zeere vergramt' werd en zei dat hij zou weten of hij wel heer was in zijn land. Hij liet de souverain-baljuw en alle baljuws van Vlaanderen een mandement afkondigen om gewapend naar Kassel-ambacht te trekken en zijn bevelen ten uitvoer te brengen en desnoods tot executies of confiscatie van goederen over te gaan. Op 4 december 1427 trokken volgens Olivier Van Dixmude wel 5.000 wapenlieden op tegen Kassel. De Kasselaars hadden zo'n 8.000 man gemobiliseerd en verschansten zich in vier of vijf plaatsen, terwijl de baljuws en hun sergeanten in Noord-Berkijn en Mergem gelegerd waren. Intussen bleven de Vier Leden onderhandelen met de opstandelingen, maar die wilden op geen enkele manier afstand doen van hun oude vrijheden.⁴⁷ Iedereen maakte zich op voor de strijd maar, 'God danc', een gewapende confrontatie bleef voorlopig uit. Veel van de voetknechten trokken opnieuw weg en de souverain-baljuw kwam met zijn mannen te Kassel liggen. Het gerucht ging dat de Kasselaars 's nachts naar Kassel zouden optrekken met een grote menigte zodat de hertogelijke troepen zich weer verspreidden over Sint-Winoksbergen, Poperinge en andere

45 M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, 1990 (Verhandeling van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 15), p. 74.

46 We hebben deze Ledenvergadering waarop Van Dixmude alludeert, niet kunnen terugvinden in W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*.

47 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 124.

plaatsen. De heer van Hoorne en de baljuw van Veurne bleven te Kassel en onderhandelden de volgende dag met de Kasselaars opdat zij met tien of twaalf personen bij de hertog te Brugge zouden komen. Zij wilden echter dat eerst hun gevangenen opnieuw zouden vrijgelaten worden en hun ballingen teruggeroepen. Ook deze onderhandelingen liepen dus op niets uit.⁴⁸ Opvallend is dat we van deze gebeurtenissen enkel een verslag hebben bij van Dixmude terwijl de andere bronnen hierover zwijgen.

Blijkbaar was de hertog eind 1427, begin 1428 gedwongen zijn eerst gemobiliseerde leger opnieuw terug te trekken. Het lijkt wel alsof de situatie in een impasse was terechtgekomen en er zowel aan de kant van de opstandelingen als aan de kant van de vorst weinig bewoog. Het feit dat Filips tijdens de tweede helft van 1427 en de eerste helft van 1428 bezig was met de verovering van Holland kan daar iets mee te maken hebben.⁴⁹ De Bourgondische staat had voorlopig dringender zaken af te handelen dan een waarschijnlijk nog niet in alle kracht uitgebroken boerenopstand. Op 31 mei 1428 wees Filips de Goede Kassel aan als plaats om de *redeninge*, de afrekeningen van de oude grafelijke domeininkomsten, te houden,⁵⁰ wat erop kan wijzen dat de situatie in de kasselrij niet echt vijandig was en dat de inwoners voorlopig wachtten op de afhandeling van hun juridische procedure voor het Parlement. Wat er te Kassel-ambacht precies gebeurde tijdens de tweede helft van 1428 blijft bij gebrek aan bronnenmateriaal onduidelijk. We weten enkel dat op 7 oktober 1428 Fierabras Boids, klerk van de Rekenkamer van Rijsel, er de geschreven costuimen van Kassel afleverde.⁵¹ Mogelijk wilde men dus in de Rekenkamer een onderzoek instel-

48 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 124-125.

49 R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 47-48.

50 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1603, f° 140v°. Het betreft de afrekening van inkomsten uit het oude grafelijke domein.

51 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 20002. Bovenaan de 13de-eeuwse *Vieses Coustumes* staat in 15de-eeuws handschrift 'Apporté en la Chambre des Comptes par Fierabras Boids, auquel maitre Thierry Le Roy lavoit baillie le Vile jour doctobre MCCCCXXVIII'. Deze statuten werden bestudeerd door E. DE COUSSEMAKER, 'Sources du droit public et coutumier de la Flandre Maritime', in: *Annales du Comité Flamand de France*, 11 (1871-1872), p.183-290 en 12 (1873-1874), p. 157-332 (meer bepaald 11, p.185-193). Hij wijst op het bestaan van de archaïsche instelling van de 'Hoop'.

len naar de precieze inhoud van dit gewoonterecht. De mogelijkheid bestaat dat hiermee zelfs de costuimen werden ingetrokken. We beschikken verder over een achttiende-eeuwse kopie in het stadscartularium van Kassel van een mandement van Filips de Goede *de dato* 17 december 1428, gericht aan Jehan de Commines, souverain-baljuw van Vlaanderen en broer van Colart de la Clite, waarin melding wordt gemaakt van de conflicten naar aanleiding van de aanpassing van het gewoonterecht.⁵² Daarin is er sprake van 'nobles, vassaux et autres manans' van de stad en kasselrij Kassel, met de procureur-generaal van Vlaanderen aan hun kant enerzijds, en andere inwoners van Kassel anderzijds. Het zouden die edelen en vazallen uit de kasselrij zelf zijn geweest die de wetten en gewoonten zo 'defectueuses' vonden dat 'justice n'y avoit point plainement cours en choses criminelles, civiles, reelles ny personelles au grand prejudice de la chose publyque d'icelle ville et chatelenie'. Zij hadden de vorst dan gevraagd dit gewoonte-recht te hervormen. De anderen wilden echter dat er eerst 'une evocation generale qu'en Flamand on appelle landdaghinghe' werd georganiseerd en hadden daartoe een verzoekschrift gericht aan kanselier Nicolas Rolin. De hertog wilde echter dat de nieuwe wetten 'sans longues frivoles dilations' werden gepubliceerd zodat er rechtszekerheid zou zijn. Er werd een aantal dagen voorzien waarop klachten konden worden geuit, maar daar kwam niemand opdagen. De hertog beval alle vierscharen recht te spreken volgens de nieuwe wetten.⁵³ Opvallend is dat er in dit charter nergens sprake is van 'guerres' of 'rebellions' en dat we dus kunnen concluderen dat de situatie in 1428 niet militair geëscaleerd was. De kasselrij was verdeeld in voorstanders (met name vooral bepaalde edelen en vazallen) en tegenstanders van de hervorming van het recht (waarschijnlijk de sociaal lager gerangschikten). Er is in de streek duidelijk een afgetekende groep die als hertogsgezind kan doorgaan, waaronder de heren van Renescure, Morbeke en Ekels-

52 KASSEL, *Archives Communales*, AA1 Privilegieboek, f° 50v°-53r°.

53 KASSEL, *Archives Communales*, AA1 Privilegieboek, f° 50v°-53r°; E. DE COUSSEMAKER, *Sources*, p. 193. Het handschrift van de nieuwe statuten waarvan sprake konden we niet terugvinden.

beke. Het is overduidelijk dat de hervorming van de plaatselijke costuimen verordend was door de kanselier. De uitvoering van de nieuwe wetten mocht maximaal één maand na de terugkeer van de kanselier vanuit de landen 'par deca' op zich laten wachten.

Op 14 januari 1429 trok Jehan de Comines naar Kassel om deze commissiebrief ten uitvoer te brengen. De baljuw, leenmannen en de vertegenwoordigers van de dorpen en vierscharen waren allen aanwezig. De nieuwe costuimen werden koel onthaald, maar de aanwezigen beloofden deze wetten te zullen navolgen en er werd aan de Comines een kopie gevraagd van de commissiebrief van het hertog.⁵⁴ De situatie was nog steeds van die aard dat op 16 mei 1429 een ordonnantie van Filips de Goede werd uitgevaardigd die de datum van de redeninghe van Kassel vastlegde.⁵⁵ De spanningen liepen echter duidelijk op, want de Leden van Vlaanderen begonnen zich actiever met het conflict te bemoeien. Tussen 1 en 8 juni 1429 kwamen de Leden te Gent bijeen om het onder meer over 'tghescil van dien van Kassel ambocht' te hebben.⁵⁶ Dit is de eerste vermelding van een dergelijke bespreking op een Ledenvergadering. De Leden vergaderden hierover nogmaals tussen 27 juni en 2 juli te Gent. Hier wordt vermeld dat de opstand ontstaan was 'ter cause van zekere nieuwe wetten, daer ghegheven onlanx bi onsen gheduchten heere ende prinche'.⁵⁷ Een volgende Ledenvergadering waar de Kasselse kwestie werd besproken vond plaats tussen 4 en 19 juli.⁵⁸ De hertog probeerde zijn macht in Kassel-ambacht te herstellen door er zijn officieren met gewapende expedities uit te zenden. Vanaf 16 juli 1429 trok de baljuw van West-Ieper-ambacht voor drie dagen samen met de souverain-baljuw naar de kasselrij Kassel om er ballingen op te sporen die door de magistraat van Gent verbannen waren.⁵⁹ Intussen was er in juli 1429 ook in Ieper een poging tot opstand geweest. Verschillende drapiers van

54 KASSEL, *Archives Communales*, AA1, f°53r° (dit is blijkbaar inderdaad gebeurd want veel later in het cartularium overgeschreven).

55 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1603, f°160v°.

56 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 427.

57 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 429.

58 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 430-431.

59 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer 14609, f°105r°.

Nieuwkerke en Eeke werden omwille van het lakenprivilegie verbannen.⁶⁰ Ook dat zorgde voor een bijkomende bron van spanningen in de streek. Bannelingen bleven in de streek rondzwerfen en konden gemakkelijk het ongenoegen bij de bevolking aanwakkeren. Ten slotte was men op het Kasselse platteland ook het slachtoffer van het Iepers privilege in verband met de lakennijverheid op het platteland.

Op 29 september 1429 trokken de dorpen van de kasselrij Kassel naar het Parlement van Parijs.⁶¹ De Leden kwamen tussen 4 en 6 november 1429 opnieuw bijeen om de Kasselse kwestie te bespreken.⁶² Tussen 20 november en 21 december trokken afgevaardigden van de Leden naar Kassel, Belle, Ieper en omstreken om de oproerlingen te proberen te overtuigen zich te onderwerpen en hun 'ghescillen, ruutheden ende mesgripen, ghespruut ende ghebezicht uut causen van der reformatie van hare ouden wetten' te staken.⁶³ Intussen had de hertog een nieuwe strafexpeditie naar het oproerige gebied gezonden. De expeditie werd aangevoerd door de soeverein-baljuw die met 80 'hommes de cheval' en 800 'compaignons de pié', 9 dagen weg waren.⁶⁴ Het betalingsmandement door Filips de Goede uitgevaardigd te Brugge op 19 december 1429 meldt dat de expeditie 'avec pluseurs de noz bailliz de Flandres' plaatsvond.⁶⁵ Dit wordt in diverse baljuwsrekeningen bevestigd. Van 29 november tot 7 december 1429 trok Michel Paelding, baljuw van Sint-Winoksbergen, met 40 man 'a cheval, suffisament armés et habillés et de cent compaignons à pied, convenablement armés et *embastonnés*' op bevel van de hertog naar Belle naar de

60 I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d'Ypres*, 1854, III, p. 139, 140-141; I.L.A. DIEGERICK, *Les drapiers Yprois et la conspiration manquée. Episodes de l'histoire d'Ypres (1428-1429)*, Brugge, 1856.

61 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 221 en uitgave document p. 261-268. Geen melding van dit bij S. DAUCHY, *Les appels au parlement de Paris*, Brussel, 1998.

62 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 444.

63 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 449-450.

64 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Trésor des chartes, seconde série n°703. Met dank aan Jonas Braekevelt die ons wees op dit stuk.

65 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Acquits de Lille 42. Voor de baljuws van Brugge, Ieper en het Houtse. Voor de overige baljuwsrekeningen zie: J. VAN ROMPAEY, *Het grafelijk baljuwsambt*, p. 50-51.

souverein-baljuw die daar was om deze te helpen 'à mettre à execution certaines noz lettres patentes, à lui adrécans, à l'encontre d'aucuns à nous *désobeissans et rebelles* demourans en notre châtellenie de Kassel'.⁶⁶ Op donderdag 1 december 1429 verplaatste de baljuw van West-Ieper-ambacht zich met 26 mannen te paard en 17 mannen te voet naar Belle om er met de souverain-baljuw brieven van de hertog tegen de rebellen van Kassel ten uitvoer te brengen. De mannen te paard waren 9 dagen, degenen te voet 8 dagen onderweg.⁶⁷ De Vlaamse steden en kasselrijen wilden op de hoogte blijven van de situatie. Zo zonden de Veurnse schepenen op 2 december 1429 een bode naar Kassel om er poolshoogte te nemen van de opstand. Hij bleef 6 dagen weg.⁶⁸ Daarbij dachten ze vooral aan hun eigen belang, nu er gevreesd werd voor een massale militaire inval van het hertogelijke leger. De Veurnse schepenen, ingelicht door hun stadsbode, stuurden op 29 december 1429 enkele schepenen en de klerk van de stad naar Brugge waar de Leden vergaderen. Veurne wilde er de hertog of de aanwezige kanselier verzoeken om, gezien de hertog van zin was troepen te sturen, de aangrenzende kasselrijen ongemoeid ('onghequetst') te laten.⁶⁹ Begin januari 1430 verzochten de Leden de hertog dan ook niet gewapenderhand op te treden tegen de opstandige kasselrij, 'omme dat ofgheleit te zine zonder riguer van oorloghe'. Dit mislukte echter.⁷⁰

De opstandelingen rekenden intussen nog steeds op hun rechtszaak voor het Parlement van Parijs, en het was opvallend hoezeer ze door dat door Engelse partijgangers gedomineerde hof werden gesteund, tegen het belang van hun Bourgondische bondgenoot

66 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1483. Uitg. A. DESPLANQUE, *Troubles*, p. 258-259.

67 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer 14609, f°105v°. Zie ook RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 19140/4 (immatr. 55830): 31 december 1429. Hertogelijk mandement dat Michiel Paeldinc toestemming geeft bepaalde sommen te betalen voor de tocht naar Belle bij de souverain-baljuw 'pour la réduction des rebelles de la chatellenie de Kassel'. Dit had allicht betrekking op de bijeenkomst in Belle op 1 december.

68 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer 34564, Stadsrekening Veurne.

69 BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer 34564, Stadsrekening Veurne.

70 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 451-454.

in.⁷¹ Op 13 januari 1430 trok Jehan le Maistre, een koninklijke sergeant van het baljuwschap Amiens, naar Terwaan, waar hij met luide stem voor het verzamelde volk de brieven van het Parlement van Parijs voorlas, gedateerd op 24 september 1429, waarin Colard de la Clite, baljuw van Kassel, en zijn drie luitenanten Pierre de le Delft, ridder, Thierry van Hazebrouck en Philippe de Coornhuyse, gedagvaard werden op 10 februari eerstkomende voor het hof te verschijnen, op straffe van confiscatie van hun goederen en verbanning uit Frankrijk, om er zich te verantwoorden voor hun aantastingen aan de privileges van de parochies uit Kassel-ambacht.⁷² Vervolgens ging sergeant Le Maistre naar Sint-Omaars, waar hij hetzelfde wilde doen, maar daar werd hem door het stadsbestuur en de luitenant van de plaatselijke baljuw, de toestemming geweigerd deze dagvaarding te proclameren. Intussen was Jehan de Font, een andere sergeant, naar Neuf-Fossé in de parochie Arques getrokken waar hij op 18 januari in het huis van een zekere Thomas Galien, dezelfde dagvaarding uitsprak. De la Clite en zijn luitenanten weigerden echter voor het Parlement te verschijnen en ze werden nog tweemaal vruchteloos gedaagd, het laatst op 4 april 1430.⁷³ Dit was het laatste dat de bronnen ons leren over de rechtszaak voor het Parlement.

De Vier Leden van Vlaanderen hadden intussen ook gehoopt dat de Kasselaars zich eind mei, begin juni 1430 zouden komen aanbieden op een gemeenschappelijke bijeenkomst van de Leden en de hertogelijke Raad.⁷⁴ De rebellie kwam nogmaals ter sprake op een Ledenvergadering in Gent tussen 23 en 30 augustus,⁷⁵ maar verder lijken er midden 1430 nog weinig nieuwe ontwikkelingen te hebben plaatsgevonden. Gent stuurde in deze maanden verschillende boden naar de streek, o.a. naar Sint-Winoksbergen, Sint-Omaars, Veurne, Poperinge en in het algemeen naar het

71 Ook bijvoorbeeld tijdens de Engelse opstand van 1381 vertoonden de boeren een groot begrip van het recht en de juridische procedures: P. FREEDMAN, *Images of the Medieval Peasant*, Stanford, 1999, p. 266.

72 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 233-234.

73 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 235, 266.

74 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 472-473.

75 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 484.

'Westland', het meest westelijke deel van het graafschap Vlaanderen.⁷⁶ Ongetwijfeld is één van de redenen waarom de Kasselse boerenopstand zo lang aansleepde het feit dat Filips de Goede in verschillende buitenlandse avonturen was verwickeld. Natuurlijk was er op de eerste plaats de Honderdjarige Oorlog met daarin het conflict tussen Armagnacs en Bourguignons. Tegen het einde van de jaren 1420 was het Anglo-Bourgondische bondgenootschap echter al bekoeld en deed Filips slechts weinig militaire inspanningen tegen de Fransen. In augustus 1429 deed de Franse koning Karel VII zelfs een vredesaanbod aan Filips de Goede dat al in grote lijnen inhield wat in 1435 in Calais zou worden toegegeven aan de Bourgondiër.⁷⁷ Deze laatste ging echter, na ruggenspraak met de Engelse bondgenoten, niet op dit voorstel in. Op 5 november 1429 ontscheepte in Calais een grote Engelse troepenmacht die op 20 mei 1430 het beleg van Compiègne sloeg, samen met de Bourgondiërs.⁷⁸ Hun grote troepenconcentraties in Picardië en Artesië hadden problemen aan de grenzen van Champagne en Bourgondië als gevolg. Vanaf mei 1430 lanceerden de Fransen opnieuw aanvallen tegen het hertogdom Bourgondië.⁷⁹ Tijdens de zomer van 1430 was Filips de Goede met zijn troepen Compiègne aan het belegeren.⁸⁰ Terzelfdertijd brak een oorlog uit tussen het pas door hem verworven Namen en het prinsbisdom Luik.⁸¹ Al deze verwickelingen kunnen verklaren waarom Filips de Goede pas op het einde van 1430 de gelegenheid zou vinden om de rebellen Kassel-ambacht definitief de genadeslag toe te brengen.

De situatie bleef ondertussen zoals ze was: beide partijen organiseerden gewapende raids tegen elkaar, waarbij de rebellen probeerden lokale medestanders van het hertogelijk gezag te kidnappen. Daarbij intimideerden ze de lokale besturen van naburige stadjes, die tegen hun overmacht niet konden optreden. Uit een

76 GENT, *Stadsarchief*, reeks 400/14 (Stadsrekening 1430/31), f°224r°, 226r°.

77 R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 21.

78 B. SCHNERB, *Bulgnéville (1431). L'Etat bourguignon prend pied en Lorraine*, Parijs, 1993, p. XII.

79 R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 63.

80 R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 24.

81 R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 61.

door De Baecker en daarna door Desplanque overgenomen uitgegeven brief van 24 september 1430 van de hertog aan het bestuur van stad en kasselrij van Sint-Winoksbergen blijkt dat de opstandelingen ook in die streek gevangenen gemaakt hadden. De vorst verbood de inwoners van Sint-Winoksbergen de opstandelingen nog binnen te laten, ook niet als ze vergezeld waren van koninklijke officieren. De Kasselaars maakten blijkbaar actief gebruik van de steun die ze vanwege de Anglo-Franse dubbelmonarchie ontvingen. Intussen had Filips de Goede in oktober 1430 de heerlijkheid Hondshoote verkocht aan Jan van Hoorne, heer van Bassignies, zijn raadsheer en kamerling, voor 8.000 ponden parisis.⁸² In september was deze man ook al tot militair gouverneur van de kasselrij Sint-Winoksbergen benoemd, wat zeker in het kader van de opstand moet beschouwd worden. De algemene toestand in het graafschap Vlaanderen bevond zich in een impasse. Tussen 17 en 30 september werden er 'diverse clachten' geuit over de Kasselse opstand op een Ledenbijeekomst te Brugge.⁸³ Olivier van Dixmude neemt de draad van zijn relaas over de Kasselse opstand weer op omtrent oktober 1430. Hij vermeldt dat de Kasselaars enkele goede lieden gevangen namen die een commissie hadden van de koning van Frankrijk en ook een zekere Heinric Walins en een zekere Jan van den Coornehuse, die ze gevangen wegvoerden naar Hazebroek, maar ze slaagden erin te ontkomen.⁸⁴ Kort daarop kwamen de rebellen aan te Belle, waar ze baljuw Gillis Walins gevangen konden nemen en hem eveneens naar Hazebroek brachten, en vervolgens naar Amiens of Monstreuil, waar hij overgedragen werd aan de koning.⁸⁵ Volgens Desplanque waren bovengenoemde Walins en Coornehuse dichte verwanten van de baljuw van Belle (Gilles Walins) en de luitenant van Kassel.⁸⁶ De opstandelingen lieten hun gevangenen echter ontsnap-

82 HONDSCHOOTE, *Archives Communales* AA1.

83 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 486.

84 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 128.

85 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 128.

86 We konden dit gegeven voor geen van beide bevestigd zien in archiefbronnen. De familie Walins lijkt voor de 15de eeuw geen al te opvallende rol te hebben gespeeld in tegenstelling tot de Coorenhuuses (die in de 16de eeuw pas effectief een regionaal belangrijke familie gaan worden).

pen voor ze hen konden overdragen aan de Engelsen.⁸⁷ Daarna vatten de rebellen het plan op de baljuw van Belle, Gillis Walins, te ontvoeren toen hij dineerde bij enkele leden van de magistraat van het stadje. Vervolgens brachten ze hem naar Hazebroek en vandaar naar Amiens waar men hem uitleverde aan de Engelsen. Jean Vrede, waarschijnlijk een notabele uit Belle, werd door de rebellen uitgeleverd aan de proost van Montreuil-sur-Mer.⁸⁸ De maat was vol voor hertog Filips de Goede. Hij begon actief aan de voorbereidingen van een militaire campagne. In oktober 1430 zond de hertog ridder Clais Utenhove, zijn raadsheer en kamerheer, vanuit Brugge in gezelschap van Raoul le Maire, proost van Sint-Donaas, en andere raadsheren naar de streek van Kassel 'pour avoir advis sur la maniere que lon avoit en tenir a reduire et remettre en l'obeissance de icellui seigneur ceulx de Cassel'. Hun bezoek duurde vijf dagen.⁸⁹ De hertog ergerde zich ook steeds meer aan de Engelse bemoeienis met zijn gebieden. Op 4 november 1430 werd er in de Bourgondische administratie een instructie opgesteld voor messire Pierre Boffremont, seigneur de Charni, en messire Jehan de Fressy, seigneur de Mesnil, raadsheren-kamerlingen van de hertog. Zij moesten verschillende grieven overmaken aan de regering van Henri VI, waaronder een aanklacht tegen het feit dat het Parlement van Parijs en koninklijke officieren zoals de baljuw van Amiens en de proost van Montreuil-sur-Mer zich met de zaak Kassel bleven bemoeien, hoewel de koning hen al uitdrukkelijk had bevolen dit niet meer te doen.⁹⁰

In november 1430, zo schrijft Olivier Van Dixmude, werden Arnoud Kieken en drie of vier van zijn medestanders samen met een koninklijke sergeant te Terwaan gevangen genomen door Colart de la Clite. Deze Kieken was volgens de kroniekschrijver één van de belangrijkste kapiteins van de Kasselaars.⁹¹ De opstandelin-

87 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 235

88 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 236.

89 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°74v°.

90 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 237. A.-J. STEVENSON (ed.), *Letters and papers, illustrative of the wars of the English in France during the reign of Henry the Vth*, Londen, 1864, II, dl. I, p. 180-181.

91 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 129.

gen bleven intussen 'in haerlieder quaden wille persevererende' en trokken met 500 à 600 man naar het kasteel van Renescure, dat toebehoorde aan Colart, en bestormden het ergens tijdens de maand december. Er werd aan beide kanten met artillerie geschoten maar uiteindelijke capituleerde het garnizoen van het kasteel, onder meer omdat zij zich niet wilden verweren tegen hun vrienden en magen die hen kwamen belegeren. Het garnizoen stond onder leiding van Filips van den Coornhuse en de belegeraars werden geleid door Hannin Mettenbaerde, Symoen de Bats en Jan Gaymare. Na de verovering van het kasteel van Renescure begonnen de Kasselaars het met de grond gelijk te maken.⁹² Ook tijdens de Duitse boerenoorlog behoorden kastelen trouwens tot de geliefkoosde doelwitten van de opstandelingen.⁹³ Die Kasselaars die de opstand niet langer gunstig gezind waren begonnen nu massaal weg te trekken naar het grafelijk domein van la Motte-au-Bois, Ieper en elders.⁹⁴ Hierop liet de hertog in Vlaanderen en Artesië een ordonnantie afkondigen om hem op 6 januari 1431 te vervoegen in Sint-Winoksbergen. Alle edelen van het land maakten groot-schalige voorbereidingen voor deze veldtocht.⁹⁵ Intussen trokken de afgevaardigden van de Vier Leden van Vlaanderen op 4 januari naar de hertog te Gent om hem te vragen geen overhaaste maatregelen te nemen. Ze hoopten dat de Kasselaars alsnog zijn genade zouden afsmeeken. Er kwam nog een vergeefse poging van ridder Robrecht van Vlaanderen, heer van Elverdinge en burggraaf van Ieper,⁹⁶ de proost van het Sint-Maartenskapittel te Ieper en de voogd en schepenen van de Ieperse magistraat om in Hazebroek met de opstandelingen te gaan onderhandelen. De Kasselaars begonnen zich op de confrontatie voor te bereiden.⁹⁷ Tussen 19 en 27 december 1430 waren afgevaardigden van de Leden bij de hertog

92 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 129.

93 P. ZAGORIN, *Rebels*, p. 192.

94 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 238.

95 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 130.

96 Robrecht van Vlaanderen (†21/1/1431), ridder, heer van Elverdinge en Vlamertinge. Burggraaf van Ieper door zijn huwelijk met Anastasie van Oultre (†21/10/1455), zoon van Lodewijk de Haze, bastaard van Vlaanderen (die op zijn beurt bastaardzoon was van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen).

97 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 130; A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 241.

te Brussel om met hem over de opstand te overleggen.⁹⁸ De onderhandelingen van de Vier Leden van Vlaanderen werden in januari 1431 verdergezet te Gent, waarbij de Leden de vorst vroegen 'dat hi zoude willen metten zoetsten weghe dat hi zoude moghen de vors. van Kassel ambocht bringhen te zynre obediencie'.⁹⁹ Opvallend is dat Gent zelf geen initiatief aan de dag legde om te bemiddelen.¹⁰⁰ Men liet kennelijk de zaak over aan Ieper dat zo in zijn eigen kwartier als bemiddelaar kon optreden.

Maar daarvoor was de situatie al te ver gevorderd. Er werden volop krijgsvoorbereidingen getroffen en een aantal van de voornaamste Bourgondische edelen maakten deel uit van het hertogelijke gevolg. Dat blijkt uit een aantal betalingen in de rekeningen van de Bourgondische 'recette générale de toutes les finances'. In januari van 1431 waren Clais Utenhove en Raoul le Maire 22 dagen aanwezig in Sint-Omaars in groot gezelschap want er werden betalingen verricht voor 18 paarden. Ook in februari zijn deze raadsheeren naar Kassel geweest.¹⁰¹ De laatste dagen van december trok David de Brimeu op bevel van de hertog vanuit Brussel naar Sint-Omaars in gezelschap van de heer van Croÿ 'pour le fait de ceulx de Cassel'. Op 13 januari waren ze al terug en was de militaire operatie blijkbaar voorbij.¹⁰² Ook Jacques de Crevecoeur was in januari in de streek van Kassel 'en ambassade'.¹⁰³ Ridder Hue de Lannoy was eveneens van 10 tot 14 januari in de streek op verzoek van de hertog.¹⁰⁴ Hetzelfde gold voor Guilbert de Lannoy, heer van Wil-

98 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 497.

99 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 499.

100 GENT, *Stadsarchieff*, reeks 400/14, Stadsrekening 1430/31, f°227r° sq.

101 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°74v°.

102 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°26v°.

103 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°45r°. In de bron wordt hij omschreven als Monseigneur de Crevecoeur. Het is evenwel vrij zeker dat het gaat om de tijdens het kapittel van Dijon in 1433 Vliesridder gekozen Jacques, seigneur de Crevecoeur, Thiennes et Thois, vermits deze 'chef de guerre' tussen 1430 en 1433 voor de hertog in het veld actief was in Picardië en de Champagne. Dat komt overeen met de overige militaire leiders die afgezakt kwamen naar de streek van Cassel. Voor diens biografie zie: B. SCHNERB, 'Jacques, seigneur de Crèvecoeur', in: R. DE SMEDT (red.), *Les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle*, Frankfurt, 2000 (Kieler Werkstücke. Reihe D: Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters, 3, n°29).

104 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°117v°.

lerval, ridder, raadsheer en kamerheer samen met 'certain nombre de gens'.¹⁰⁵ Op 2 januari vertrok een bode naar de baljuws van Lens en Arras en naar verschillende ridders en schildknepen 'pour le fait de Cassel', naar de burggraaf van Aire-sur-la-Lys, La Motte au Bois (Nieppe).¹⁰⁶ Er was ook een drukke diplomatieke activiteit rond de streek. Verschillende plaatsen uit de streek komen verschillende malen ter sprake zonder dat de redenen in de *recette générale* staan gespecificeerd. Doch het lijkt geen enkele twijfel dat het om het neerslaan van de opstand ging. De sergeant van de baljuw van Aire-sur-la-Lys kwam in januari 1431 met 150 'pionniers' en timmerlieden de troepen te hulp om de wegen vrij te houden naar Sint-Omaars. Vanuit Sint-Omaars trok Hennequin Janson 'maistre et gouverneur de XXVIII compagnons' naar Kassel om er de wegen te herstellen. Dat deze activiteit ook deels het gevolg is van de wintertoestand is duidelijk – in de *recette* staan nog soms bedragen voor wegenherstel opgegeven – maar het uitzonderlijk groot aantal personen dat komt helpen laat duidelijk uitschijnen dat de opstandelingen de wegen onbruikbaar hadden gemaakt en dat door de jarenlange opstand het gebruikelijk herstel achterwege was gebleven.¹⁰⁷

Tussen 4 en 6 januari 1431 kwam er nog een ultieme poging van de schepenen van Ieper om te onderhandelen met de opstandelingen in Hazebroek. Maar daarvoor was het al te laat. Op 6 januari 1431 verzocht de hertog al zijn vazallen hem te komen vergezellen in Sint-Winoksbergen.¹⁰⁸ Militaire voorbereidingen werden getroffen om binnen de 4 à 5 dagen op strafexpeditie te trekken.¹⁰⁹ Op 9 januari was de hertog in Kortrijk en de daaropvolgende dag trok hij richting Kassel. Of hij de stad zelf aandeed is niet zeker.¹¹⁰ Er

105 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 153r°.

106 RIJSEL, *Departementaal Archief* B 1942, f° 42v°.

107 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 29v°.

108 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 241 en 272.

109 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 241; I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire des Chartes*, III, p. 156. D & F.

110 H. VANDER LINDEN, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, Comte de Charolais (1433-1467)*, Brussel, 1940 (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), p. 89. Merk op dat Vander Linden de hertog maar vanaf de 14de in Sint-Omaars aanwezig waant. Allicht was hij er al de 11de.

was intussen een zeer druk diplomatiek verkeer rond de kasselrij Kassel. Ook de hertogin die op dat ogenblik in Brussel achterbleef, werd op de hoogte gehouden van de gebeurtenissen in 'haar' gebied.¹¹¹ Naast enkele Vliesridders waren vrijwel alle baljuws uit het omliggende aanwezig met eigen troepen, onder meer Laurent Grindor, baljuw van Loo. Maar ook private troepen werden ingezet. Martin de Roo, *dit mareschal* en Godefroy Peirson, *capitaine des gens d'armes* werden betaald voor hun wapenlieden.¹¹² We vonden ook het bewijs terug van Jacques de Beauvoir, luitenant van de gouverneur van Atrecht, gedateerd op 12 januari 1431, in verband met de betaling door de ontvanger van Atrecht van wedden aan Thomas Allart, *sergent à cheval*, die verschillende reizen had gedaan 'à l'occasion de la campagne contre les rebelles de Kassel'.¹¹³ Op 28 januari werd een gelijkaardig bewijs afgeleverd.¹¹⁴ De 'Roy de Flandres', een Bourgondische wapenheraut, werd eveneens in januari betaald voor drie reizen vanuit Brussel naar Hazebroek, Morbeke en Kassel te hebben gedaan 'pour leur remonstrer les rebellions et desobeissances quilz avoient faittes a mondit seigneur et a ses officiers'.¹¹⁵ De Vier Leden van Vlaanderen waren tussen 8 en 12 januari 1431 ook aanwezig bij de krijgstoet zelf.¹¹⁶ Toen de hertog te Sint-Omaars lag had hij de Vier Leden immers bevolen gewapend met hem op te trekken. Hij wilde 300 Gentenaars, 200 Bruggelingen, 100 Ieperlingen en 150 Vrijlaten.¹¹⁷ Dat het de hertog menens was en hij met groot militair machtsvertoon de opstand wilde neerslaan is niet alleen duidelijk door de grote troepenconcentratie (verschillende Gulden Vliesridders waren in de streek aanwezig) maar tevens met de overbrenging van 6 'charioz chargez d'artillerie'. Na het beleg van Laigny, Chastigneux en andere plaatsen eind december 1430 in de Vermandois liet de hertog

111 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°23v°: 20 januari.

112 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°34v°.

113 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1943, 23/5 (immatr. 56090).

114 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1943 23/6 (immatr. 56091).

115 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°23v°, 24r°.

116 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 500.

117 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 133. Voor Gent zie GENT, *Stadsarchief*, reeks 400/14, Stadsrekening 1430/31, f°240r°-241r°. De totale kosten beliepen 556 lb. 11 s. 14 d. 1/2 gr.

deze artillerie overbrengen naar de streek van Kassel. Aangezien ze 21 dagen onderweg was, was de strijd al beslecht en heeft men deze artillerie niet ingezet.¹¹⁸

DE ONDERWERPING

Blijkbaar kwam het inderdaad niet tot een gewapend treffen. De volgende (ongedateerde) passage die Van Dixmude aan de opstand van Kassel-ambacht wijdt, behelst de onderwerping van de opstandelingen. De militaire dreiging was duidelijk voldoende effectief geweest.¹¹⁹ Op 11 januari 1431 gaven de eerste opstandelingen zich nog vóór een gewapend treffen over aan de hertog in Neuf-Fossé bij Sint-Omaars.¹²⁰ De volgende episode die Jan van Dixmude weergeeft is de 'Kasselveert', die plaatsvond in de winter van 1430-1431 en meer bepaald op Sint-Antoniusdag (17 januari). De Kasselaars wilden de vorst echter niet bestrijden en kwamen hem blootshoofds en op hun blote knieën tegemoet in de barre kou. Het vroom zodanig dat sommigen uit het gevolg van de hertog, onder wie Victor van Vlaanderen, zijn oom, van de koude omkwamen.¹²¹ Toen de hertog in Kassel aankwam, liet hij Arnoud Kieken en vijf van zijn medestanders onthoofden. Hij liet alle wapens van de opstandelingen afnemen en veroordeelde hen tot een boete van 6.000 nobles. Ze verloren al hun privileges en ze kregen dan uiteindelijk toch nieuwe wetten.¹²² De strafexpeditie vertrok volgens Nicolaas Despars vanuit Atrecht en had tot onmiddellijk gevolg dat de opstandelingen als verstrooide schapen wegvluchtten en de rest de hertogs genade kwam afsmeaken. Andere rebellen, onder wie de edelman Boudewijn van Bavinkhove, werden achteraf gevangen genomen in Sint-Omaars, Aire en in het bos van Nieppe.¹²³ Despars stelt overigens dat Victor, bas-

118 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 29v°-30r°.

119 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 131.

120 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 242-243.

121 J.-J. LAMBIN, *Jan van Dixmude*, p. 309.

122 J.-J. LAMBIN, *Jan van Dixmude*, p. 310.

123 J. DEJONGHE, *Despars*, III, p. 323. Het is mogelijk dat deze Baudouin van Bavinckhove heer was van de heerlijkheid Bavinckhove. Er zijn verschillende procedures rond deze persoon bekend (S. DAUCHY, *Les appels au parlement de Paris*, Brussel, 1998, n°209).

taard van Vlaanderen en kapitein van Sint-Omaars, niet tijdens de veldtocht van de kou stierf maar integendeel voor de rebellen mee de genade afsmeekte bij de hertog.¹²⁴ Het relaas van Olivier van Dixmude is gedetailleerder. De Kasselaars kwamen in groten getale naar Neuf-Fossé, zoals het door de Vier Leden en de edelen van Vlaanderen was bevolen. Ze waren allen ongewapend, hielden de handen gevouwen, droegen geen kaproen en geen gordel en knielden neer. Van Dixmude vertelt dat het zeer slecht en koud weer was. Meester Hendric Utenhove, pensionaris van Gent, nam het woord en somde de wandaden van de opstandelingen tegen de vorst en zijn justitie op. De rebellen smeekten de vorst ootmoedig om genade en onderwierpen zich. Daarna kwamen raadsheren van hertogin Isabella van Portugal namens haar genade afsmeeken voor de Kasselaars en de edelen en de gedeputeerden van de Vier Leden deden hetzelfde, hierin gevolgd door de abt van Sint-Bertijns, de abt van Clairmarais, de proost van Sint-Omaars, de abt van Waten en andere prelaten van het graafschap Artesië. Dit alles gebeurde in aanwezigheid van pauselijke en keizerlijke notarissen. De hertog liet deze notarissen zeggen dat hij een groter aantal gijzelaars wilde dan degenen die daar aanwezig waren en dat de mensen die hij in geschrifte had laten noteren aan hem moesten uitgeleverd worden. De misdaden van de rebellen werden opgenoemd. Ze hadden de vorst, zijn officiers en zijn justitie getrotseerd, ze hadden gewapende vergaderingen georganiseerd, aanhangers van de hertog uit hun huizen gejaagd, hen gevangen genomen en hun goederen vernield, ze hadden huizen en versterkingen afgebroken, ze hadden zich domaniale inkomsten van de heer toegeëigend, ze hadden ballingen aangetrokken en ontvan-

Nog in 1501 is er een Jean de Bavinckhove die de heerlijkheid Bavinckhove opeist die in 1432/1436 zou zijn overgegaan op Oste de Courteheuse. De erfopvolging is niet duidelijk op heden. In 1501 is de eigenaar ridder François de Créqui, heer van Aunier (S. DAUCHY, *Les appels*, n°1332, 1359). Volgens A. Van Hove was de heerlijkheid reeds sinds 1289 in bezit van de familie de Créquy. Die datum is alleszins foutief en moet 1369 zijn (huwelijk van Baudouin de Créquy met Jeanne de Bavinckhove. Zie A. VAN HOVE, 'Essai de statistique féodale de la Flandre maritime. Première partie. Châtellenie de Kassel, la Motte au Bois, territoire de Merville', in: *Annales du Comité Flamand de France*, 37 (1932), p. 58-59.

124 J. DE JONGHE, *Despars*, III, p. 323.

gen en hen de titel van kapitein gegeven. Bovendien hadden ze de hertog, die hun natuurlijke prins was, ertoe gedwongen, om zijn eigen eer en de vrede in het graafschap te bewaren, gewapend tegen hen op te trekken. Niettemin, omwille van alle smeekbeden die men hem had gedaan, gaf hij ze nu de kans om opnieuw zijn loyale onderdanen te worden en nooit meer tot dergelijke uitspattingen over te gaan. De hertog beval dat de Kasselaars binnen de drie dagen al hun oorlogstuigen en wapens zouden inleveren in het kasteel van Nieppe. Alle bannelingen die tijdens de opstand waren teruggekeerd naar Vlaanderen werden nu bovendien ook uit Brabant en Artesië verbannen.¹²⁵ Tot slot kondigde hij na advies van zijn raad een meer uitgebreid vonnis aan, waarvoor hij dag en plaats zou bepalen. Zes personen werden onthoofd en hun hoofden werden op wielen geplaatst. Meyerus vermeldt onder hen Arnoud Kieken en Jacob Lottin.¹²⁶ Wel 300 personen werden als gijzelaars weggevoerd naar Sint-Omaars en Aire.¹²⁷ Boudin van Bavikhove zag zijn goederen geconfisqueerd en werd levenslang gevangen gezet in Douai.¹²⁸ Er werden nog enkele gevangenen bij naam genoemd. In maart werd Gilles de Wallemcapelle¹²⁹ 'de Cassel', die gevangen werd gehouden in Bethune, via Kortrijk naar Sint-Omaars overgebracht.¹³⁰ Naast de aanwezige gevangenen in Bellemote en Sint-Omaars zaten er ook nog enkele gevangenen in Terwaan. Maistre Pierre le Nou en 'un nommé' Henry Quiequenc 'sont du pays de Cassel'. Ze werden overgebracht naar Arras en later naar Sint-Omaars.¹³¹ Er waren ook reeds een achttal 'kasselaars' gevangen en voorlopig opgesloten in Bellemote bij Arras. Ze werden overgebracht Sint-Omaars.¹³² De burggraaf van Bellemote, Regnault de Happart, werd betaald om de gevangenen in zijn kasteel te hebben opgesloten voor in het totaal 66 dagen. Ze

125 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 131-133.

126 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 246; J. MEYERUS, *Commentarii*, f° 47.

127 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 133.

128 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 246.

129 Lees: van Waalscappel (een dorp in de directe buurt van Kassel).

130 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 50r°-v°.

131 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 42v°, 43r°.

132 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 26v°.

vertrokken er de 15de januari 1431.¹³³ Een bron binnen de stad Sint-Omaars heeft het over 4.000 rebellen 'vindrent nudz piez et sans cheinture, requierre pardon et merchy... il fit couper la teste a six des principaux, accorda le pardon aux autres et revint à St.-Omer avec leurs armes'.¹³⁴ Een andere Franstalige bron die ons inlicht over het Kasselse oproer is de kroniek van Jean le Fèvre de Saint-Remy. Ook hij concentreert zich enkel op de eindfase en de onderwerping. Volgens Le Fèvre vertrok de hertog op 4 januari 1431 vanuit Brussel naar Sint-Omaars met een 'belle et grande armée' en dwong hij de Kasselaars haast onmiddellijk tot onderwerping. Hij bepaalde dat alle mannen tussen 15 en 40 jaar zich blootshoofds en blootvoets moesten komen onderwerpen en al hun wapens moesten afgeven.¹³⁵ Ook deze chroniqueur geeft het cijfer van 30.000 mannen weer, maar dan bij de onderwerping die in een stromende regen plaatsvond. De proost van het kapittel van Sint-Omaars en Andrieu de Toulonjon smeekten namens de hertogin de genade af bij de vorst, waarop deze laatste toegaf mits de executie van 6 personen.¹³⁶ Wat wel interessant is aan deze kroniek, is dat hij vermeldt dat de opstand wel twee jaar lang had geduurd, een periode van 'discention et guerre, et sans justice'.¹³⁷

Kort daarop beval de hertog dat er een onderzoekscommissie zou worden opgestart naar de gebeurtenissen in Kassel-ambacht, waarin gecommiteerden van de vorst en een pensionaris van elk van de leden zouden zetelen.¹³⁸ De Leden van Vlaanderen waren ook betrokken bij het onderzoek dat de hertog in februari en maart 1431 naar het oproer organiseerde.¹³⁹ Voor de hertog op 1 mei 1431 zijn vonnis uitsprak waren de Leden ook te Rijsel aan het lobbyen om hem tot mildheid te stemmen.¹⁴⁰ De belangrijkste raadsheren

133 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°29r°, 36r°.

134 SINT-OMAARS, *Stadsarchief*, A.F. 196.

135 F. MORAND (ed.), *Chronique de Jean le Fèvre, siegneur de Saint-Rémy*, Parijs, 1881, p. 197-198.

136 F. MORAND, *Chronique*, p. 198.

137 F. MORAND, *Chronique*, p. 199.

138 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 133.

139 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 506.

140 W.P. BLOCKMANS, *Handelingen*, p. 511.

die betrokken waren bij de juridische repressie waren Gautier Poulain, raadsheer en ontvanger van Vlaanderen, Clais Utenhove, Raoul le Maire, de proost van het kapittel van Sint-Donaas van Brugge en meester Simon Formelles die vanaf 10 februari voor 46 dagen actief waren.¹⁴¹ Vier dagen later werden ze vervoegd door Lievin de le Winckle, procureur-generaal van Vlaanderen, voor een periode van 41 dagen.¹⁴² Het onderzoek werd vanuit Sint-Omaars georganiseerd, waar deze groep raadsheren verbleef, want op 12 februari schreef de hertog hen nog aan 'sur l'informacion de ceulx de Kassel'.¹⁴³ Ook waren de raadsheren Clais Utenhove en Raoul le Maire vanaf de 14de februari in de stad. Zij waren 41 dagen actief voor de zaak Kassel. Intussen trokken ze ook nog naar Rijsel om aan de hertog en andere raadsheren verslag uit te brengen.¹⁴⁴ De informateurs werden goed beschermd. Zo trokken op 17 februari Clais Utenhove en de proost van Sint-Donaas samen met de andere raadsheren naar de streek van Kassel 'pour oyr et faire l'informacion desdict de Cassel'. Ze werden er 37 dagen lang beschermd door messire Jehan de Ghistelle, heer van Ekelsbeke, raadsheer en kamerling.¹⁴⁵ Van 18 februari tot 30 maart was ook ridder Jacques de Crevecoeur, 'conseiller et chambellan', constant op bevel van de hertog in de streek van Kassel.¹⁴⁶ Tegen begin maart leek het onderzoek stilaan zijn einde te kennen. Op 9 maart werd vanuit Gent een dringende brief naar Kassel verstuurd, waar de hertog aanwezig is, 'devers les commissaires y estans sur l'informacion de ceulx dudit Cassel'. Hij bleef de zaak duidelijk persoonlijk volgen.¹⁴⁷ Toen de hertog op 17 april in Hesdin was, vertrokken er van daaruit brieven naar Gent 'touchant l'informacion de ceulx de Gand'.¹⁴⁸ De raadsheren

141 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°75v°-76r°.

142 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°77r°.

143 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°41r°.

144 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°75r°.

145 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°75v°.

146 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°132v°.

147 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°49v°.

148 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f°71v°. Antwoord van de Gentse schepenen op 22/4 die de schepenen Jan Vyt, Jacop van den Hove, Zegher Meyheraert & meester Heinric Hutenhove naar Rijsel afvaardigden 'bij onsen gheduchten here omme tsegghen van Kassele etc.'. GENT, *Stadsarchieff*, reeks 400/14, Stadsrekening 1430/31 f°231v°.

Poulain, Utenhove, Le Maire, Formelles en anderen maakten hun rapport bekend. Vanaf 23 april werd de groep voor 10 dagen in Rijsel in het gezelschap van de hertog gezien.¹⁴⁹ Op 27 april werden er vanuit Rijsel (waar de hertog dan weer aanwezig was) brieven gestuurd naar monseigneur De Helvin 'touchant la submission de ceulx de Cassel'.¹⁵⁰ Nadat het onderzoek was afgerond, werd het vonnis in Rijsel voorgelezen, in aanwezigheid van een grote menigte. Er werd de Kasselaars een boete van 50.000 nobelen, van 8 s. gros per nobel, opgelegd, waarvan 40.000 voor de hertog waren bestemd, 6.000 voor Colart de la Clite (voor de schade aan zijn kasteel) en 4.000 voor de kerkelijke instellingen die tijdens de opstand inkomsten hadden verloren.¹⁵¹ Bovendien liet hij de door de stad Ieper gemaakte onkosten via een repartitiebelasting op de omliggende steden en kasselrijen verhalen!¹⁵² In zijn vonnis van 1 mei 1431 voor de opstandige Kasselaars had Filips het over 'plusieurs discords et debaz ayont esté depuis trois ans enca ou emmuz entre messire Colard de Commines, bailli de notre ville et chastellenie de Cassel et plusieurs prelas, nobles et vassaulx dicelle dunepart, et les communs habitans de notre dite chastellenie dautrepart'.¹⁵³ De hertog plaatste dus zelf het begin van de opstand begin 1428. Naast de verwoesting van het kasteel van Renescure verweet hij de opstandelingen 'plusieurs assemblees de gens armez en grant multitude et plusieurs autres exces et malefices alencontre de notre dite seigneurie'.¹⁵⁴ Die eigenlijke excessen zouden al langer dan twee jaar bezig zijn. Er werd dus een onderscheid gemaakt tussen de periode waarin het conflict begon te sluimeren en de openlijke gewapende confrontatie die pas ongeveer in het begin van 1429 zou zijn begonnen. In zijn vonnis onderscheidde Filips de Goede duidelijk de opstandige 'commun habitans' van 'plusieurs prelats, nobles et vassaux de la ville et chastellenie' die de streek hadden

149 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 771°.

150 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 1942, f° 72v°

151 J.-J. LAMBIN, *Olivier van Dixmude*, p. 133.

152 I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire des chartes*, III, p. 156 dd. 29-10-1431.

153 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1604, f° 45r°-46r°.

154 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B1604, f° 45r°-46r°.

verlaten om niet medeplichtig aan de opstand te worden.¹⁵⁵ In juni 1431 werd uiteindelijk een nieuw reglement 'concernant l'exercice de la justice' door Filips de Goede uitgevaardigd voor Kassel.¹⁵⁶

De hertog was er voor deze operatie in geslaagd de vaak zo rebelse Leden van Vlaanderen in het gelid te krijgen en te houden. Toch wezen we reeds op de contradictorische situatie waarin een particularistisch ingestelde stad als Gent verkeerde. Tijdens de besprekingen waarin de hertog hulp vroeg bij het neerslaan van de opstand was er behoorlijk wat intern getouwtrek. De leden van de kleine neringen waren allermint opgezet met de bestraffing van Kassel. Als gevolg hiervan werd een tweetal Gentse ambachtlui voor tijdens een vergadering geuite beledigingen op een strafbedevaart getrakteerd.¹⁵⁷ Dat toont maar al te goed aan dat de uiteindelijke positie die werd ingenomen allesbehalve van harte was. Toen in januari 1436 de beslissing gevallen was om Calais aan te vallen stelden de Gentse schepenen als derde eis voor hun medewerking in deze militaire expeditie de vrijlating van de Kasselse gevangenen en het teruggeven van alle in beslaggenomen goederen, eis die ook al tijdens de onlusten van 1432 was geformuleerd.¹⁵⁸ Bovendien moeten we ons de vraag stellen waarom de omliggende steden en kasselrijen de toestand in het Kasselse lieten betijen. Daarvoor zijn verschillende redenen. De kasselrij Ieper had problemen gehad met de lakennijverheid die onder meer in het Kasselse tegen de privileges van de Ieperlingen in weelderig bloeide. De hernieuwing die ze van hun privilege kregen is kenmerkend voor de moeilijke economische toestand waarin Ieper terecht was gekomen. Een opstandige kasselrij was uit economisch oogpunt voor Ieper een goede zaak want legde er voor een deel zowel de handel als de productie plat. Doordat de Ieperse schepenen dan nog eens tal van verbanningen uitspraken als bestraffing voor de

155 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 229-230.

156 G. ESPINAS, C. VERLINDEN, J. BUNTINX, *Privilèges et chartes de franchises de la Flandre. Tome I. Actes généraux et Flandre Française (première partie)*, Brussel, 1959 (Costumen van het Land en Graafschap Vlaanderen. Verzameling van de Oude Costumen van België), p. 192-193.

157 M. BOONE, *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 81.

158 J. DUMOLYN, *De Brugse opstand*, p. 148; R. VAUGHAN, *Philip the Good*, p. 75-76.

overtreding van het privilege kwamen de bannelingen terecht in een illegale toestand en bleven ze allicht – zoals gebruikelijk was – in hun eigen streek rondhangen. Dat waren ideale prooien om met opstandige groepen mee te doen.

De stad Sint-Omaars lustte Colard de Comines wel rauw want ze lagen al jaren overhoop. De heer van Renescure had niet alleen in zijn Renescure een marktdag ingesteld maar ook in Waten waar hij heer van geworden was door zijn huwelijk met Catherine de Haveskerke.¹⁵⁹ Nu lag Waten voor de stad Sint-Omaars zeer strategisch op de Aa die de uitweg was voor de stad naar de zee. Beide markten die een stuk van de landelijke bevolking toelieten dichterbij huis hun landbouwproducten te verkopen zorgden voor een dalende omzet in Sint-Omaars zelf dat zo graag als regionaal marktcentrum voor vooral landbouwproducten doorging. Het zal wel niet zonder enig leedvermaak geweest zijn dat men in Sint-Omaars de situatie gadesloeg. Colard de Comines moet het met zijn wijziging van de costuimen wel zeer bont gemaakt hebben als men er rekening mee houdt dat hij door twee markten in te stellen (Renescure en Waten) toch de hoofdzakelijk landelijke bevolking steunde door hen dichterbij huis een afzetmarkt te bieden voor hun producten. Precies die bevolking keerde zich tegen hem.

CONCLUSIE

De meeste laatmiddeleeuwse boerenopstanden waren gericht tegen de vorstelijke of heerlijke belastingsdruk (*gabelles, tailles*), tegen aanslagen op gemeenschappelijke gebruiksrechten van gemeene weiden of het recht hout te sprokkelen of tegen lijfeigenschap en heerlijke diensten. Weer andere waren een gevolg van slechte oogsten of van onveiligheid op het platteland door plunderende soldaten of bendes.¹⁶⁰ In het algemeen, en ook nog tijdens de twin-

159 A. VAN HOVE, *Essai de statistique*, p. 338.

160 Onder andere R. HILTON, *Bond men made free: medieval peasant movements and the English rising of 1381*, Londen, 2003; Y.-M. BERCE, *Croquants et nu-pieds. Les soulèvements paysans en France du XVIe au XIXe siècle*, Parijs, 1974; R. HILTON & T. ASTON (eds.), *The English Rising of 1381*, Cambridge, 1984; H. NEVEUX, *Les révoltes paysannes*; W. SCHULZE (ed.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, Frank-

tigste eeuw, lijken de 'fureurs paysannes' vooral gericht te zijn tegen de afroming van het surplusproduct door de hogere klassen.¹⁶¹ Bij de Jacquerie en een aantal andere laatmiddeleeuwse Franse opstanden was er werkelijk sprake van een haat van de niet-edelen tegen de adel.¹⁶² Soms ook waren boerenopstanden het gevolg van een onvrede met de rechtsbedeling¹⁶³ of van de invoering van het Romeins Recht.¹⁶⁴ In dit geval hebben we echter, volgens het model van Gunther Franz, duidelijk te maken met een opstand die het 'oude recht' van de gemeenschap verdedigde tegen de centraliserende pretenties van de oprukkende vorstelijke staat. Het provocatorische optreden en de afpersingen van baljuw Colard de la Clite hebben de particularistische reactie van de opstandelingen ongetwijfeld nog versterkt. Op zich is dit niet uitzonderlijk. De Slavische boeren die in 1515 in Oostenrijk in opstand kwamen baseerden hun eisen eveneens op de 'oude wet'.¹⁶⁵ Ook de boeren van Noord-Holland verzetten zich tegen corrupte en repressieve baljuws en schouten, die ook meestal van buiten de regio afkomstig waren.¹⁶⁶ De verpachting van baljuwsambten leidde ook daar tot afpersing van de rechtsonderhorigen.¹⁶⁷

Opvallend is dat de Kasselse boeren niet onmiddellijk de weg van het gewapend verzet hebben gekozen, maar eerst probeerden juridische wegen te bewandelen in de strijd om het behoud van hun

furt am Main, 1982; A. LEGUAI, 'Les révoltes rurales dans le royaume de France, du milieu du XIVe siècle à la fin du XVe', in: *Le Moyen Age*, 88 (1982), p. 49-76; R. MOUSNIER, *Fureurs paysannes: les paysans dans les révoltes du XVIIe siècle: France, Russie, Chine*, Parijs, 1967; M. MOLLAT en Ph. WOLFF, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*, Parijs, 1970; B. PORSCHEV, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Parijs, 1963. Zie H. NEVEUX, *Les révoltes paysannes*, p. 293-298 voor een chronologisch overzicht van boerenopstanden in de periode 1300-1675.

161 E.R. WOLF, *Peasant Wars of the Twentieth Century*, New York, 1999 (herziene uitgave).

162 E. LEGUAI, 'Les révoltes', p. 74.

163 C. DYER, 'The Social and Economic Background to the Rural Revolt of 1381', in: R. HILTON & T. ASTON (eds.), *The English Rising*, p. 42.

164 P. BIERBRAUER, 'Bäuerliche Revolten im Alten Reich. Ein Forschungsbericht', in P. BLICKLE (ed.), *Aufbruch und Empörung?*, München, 1980, p. 28.

165 P. BLICKLE, 'Peasant Revolts in the German Empire in the Late Middle Ages', in: *Social History*, 4 (1979), p. 223.

166 P. HOPPENBROUWERS, 'Rebels', p. 465.

167 P. HOPPENBROUWERS, 'Rebels', p. 467.

gewoonterecht. Toen dat niet lukte, bleef er geen andere uitweg over dan de confrontatie. Ook dit was niet uitzonderlijk. In zijn *Deutsche Untertanen* heeft Blickle een actiepatroon voor boerenopstanden van vijf stadia voorgesteld. Eerst worden de klachten gearticuleerd, wat leidt tot het verdwijnen van de loyaliteit en de weigering diensten te volbrengen. Dit leidt weer tot arbitrage, en enkel als dat faalt gaan de boeren over tot geweld.¹⁶⁸ In de aanloop van Duitse boerenopstanden werd er, net als in Kassel-ambacht, veel gebruik gemaakt van het recht op appèl bij een hogere autoriteit.¹⁶⁹ Andere theoretische modellen geven een gelijkaardig beeld van de ontwikkelingsfasen in een boerenopstand. Rublack onderscheidt drie fasen in een boerenopstand. Eerst komt er een periode van incubatie, daarna een gematigd-constitutionele fase en tenslotte triomfeert het radicalisme.¹⁷⁰ Zo gebeurde het ook in Kassel.

Over de sociale samenstelling van de opstand zijn we niet zo goed ingelicht. Het ontbreekt aan studies over de laatmiddeleeuwse landbouweconomie en de bezitsverhoudingen in Frans-Vlaanderen. Het ging hier over vrije boeren die in opstand kwamen, maar het is onduidelijk of het vooral grote of kleine landbouwers waren. In vele 'boerenopstanden' vormden de boeren trouwens slechts de meerderheid van de deelnemers, en waren er ook burgers of zelfs kleine landsheren betrokken.¹⁷¹ Het is waarschijnlijk dat de inwoners van de – zij het kleine – stadjes in de regio zich bij de opstand hebben aangesloten. Ook Blickle wijst op de structurele gelijkenissen tussen kleinere steden en het omringende platteland, wat vaak leidde tot allianties tussen burgers en boeren.¹⁷² Wat in elk geval opvalt, is de leidende rol van de edelman Boudin van Bavikhove. De mobilisatie en organisatie van de landelijke rebellen gebeurde ook steeds binnen het kader van de bestaande gemeen-

168 P. BLICKLE, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München, 1981, p. 95.

169 T. SCOTT, 'Peasant Revolts', p. 466.

170 geciteerd bij T. SCOTT, 'The Peasants' War: A Historiographical Review. Part II', in: *The Historical Journal*, 22 (1979), p. 954; H.-C. RUBBLACK, 'Die Stadt Würzburg im Bauernkrieg', in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, 67 (1976), p. 76-99.

171 J. FOURQUIN, *Les soulèvements populaires au Moyen Age*, Parijs, 1972, p. 173-175.

172 P. BLICKLE, *Die Revolution von 1525*, München-Wenen, 1975, p. 169-171.

schapsstructuren.¹⁷³ Meyer vermeldt bovendien dat de Kasselaars *conspiraverunt in senatum*, waarmee hij ongetwijfeld de Kasselse schepenbank bedoelde.¹⁷⁴ Ook delen van de lokale magistraten lijkten dus aan de opstand te hebben deelgenomen. Ook hertogelijke ambtenaren bleken zich aan de kant van de opstandelingen te hebben geschaard. Een van die slachtoffers blijkt alvast Guillaume de Rabecque te zijn, heer van de gelijknamige heerlijkheid op Hondagem. In 1429 trad hij nog op als *receveur général* van Kassel en als ontvanger van de 'redeninge' maar na de opstand werd hij door de rekenkamer gevisieerd en in 1432 was zijn ontslag in beide functies reeds een feit¹⁷⁵. Het verzet tegen de juridische en financiële centralisatiepolitiek van de hertogen van Bourgondië was zeker niet alleen een zaak voor de grote steden van Vlaanderen. De man die zich in het oog van de opstand bevond, Colard de Comines, *chevalier* en heer van Renescure werd kort na de opstand, tussen 17 en 20 juni 1431, benoemd tot baljuw van de grootste stad van Vlaanderen, Gent.¹⁷⁶ Dat was niet alleen een promotie die kon tellen, maar bovenal een bewijs hoezeer de hertog het optreden van deze man goedkeurde.

De opstand lijkt geleid te zijn door enkele aan lagerwal geraakte edelen die duidelijk niet thuishoorden in de entourage van de hertog. Er wordt in de teksten duidelijk verwezen naar deze dualiteit: aan de ene kant hebben we er de heren van Renescure, Ekelsbeke, Morbeke die hun burchten hebben in de kasselrij en voor de hertog militaire ankerpunten betekenden én aan de andere kant enkele aan lagerwal geraakte edelen. De opstand lijkt geenszins een fiscaal motief te hebben gehad. Wegens de internationale politieke verwickelingen heeft de opstand zeer lang aangesleept. Hij betekende een aanzienlijke verzwakking van de resterende macht van de de Bars in hun gebied en allicht een bijkomende financiële

173 P. ZAGORIN, *Rebels*, p. 182.

174 A. DESPLANQUE, 'Troubles', p. 228-229 (Meyer, *Ann. Fl.*, f°276v)

175 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 32, f°46r°, 50r°. RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 89 katern 4, f°3v°, 6v° en katern 3 f°7v°.

176 RIJSEL, *Departementaal Archief*, B 89, f°4r°. J. VAN ROMPAEY, *Grafelijk baljuwsambt*, p. 626. Hij startte zijn eerste rekening reeds op 5 juli 1431. Hij trad af op 20 oktober 1435.

aderlating voor het geslacht dat al in financieel slechte papieren zat. Als het ingrijpen van Filips de Goede zelf zo lang op zich heeft laten wachten was dit niet enkel te wijten aan zijn andere buitenlandse besoiignes. Hij deed dit hoofdzakelijk uit opportunistische overwegingen in zijn strijd tegen de politiek van de Bars. Daarmee lijkt ons aangetoond dat de opstand van Kassel in het kader van de Bourgondische staatsvorming een ruimere betekenis heeft gehad in die periode dan tot op heden werd aangenomen.

J. Mertens

Enkele gegevens over de (groot)handel in granen in de middeleeuwen voornamelijk te Brugge

De Vlaamse landbouw specialiseerde zich tijdens de (late) middeleeuwen in toenemende mate in industriegewassen. Er werd dus regelmatig graan geïmporteerd, waarbij naburige overschotgebieden met het oog op het drukken van de transportkosten, als eerste in aanmerking kwamen. In jaren van schaarste werd echter een beroep gedaan op verder afgelegen leveranciers uit de Baltische laagvlakte¹.

De Hanzerelaties met Vlaanderen bestonden zeker reeds in de 13de eeuw en op enkele uitzonderingsperiodes na hielden de "coepmannen van den Roemschen rike" te Brugge "den stapel van wulle, van wasse, van werke, van copere, van coerne ende van alrande andren goede"². In 1287 wordt in Vlaanderen graan uit "Oestlande" gesignaleerd. In de daaropvolgende eeuwen komt dit product nog meerdere malen voor op de Vlaamse en vooral Brugse markt³.

Het wordt vaak aangenomen dat de voedselbevoorrading in de middeleeuwse steden in Vlaanderen geregeld op peil moest gehouden worden door graaninvoer uit andere gebieden. De Duitse Hanzesteden zouden hierbij een rol van groot belang hebben gespeeld. Deze bewering steunt op een "Lybel of English Policy" die voor het jaar 1436 getuigt dat in Vlaanderen nog niet voor één maand aan broodgranen wordt geproduceerd⁴. Hierop steunen

1 J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt-Bussum, 1982, p. 164.

2 H. STOOB, "Hansische Westpolitik im frühen 14. Jahrhundert", in: *Hansische Geschichtsblätter*, 94 (1976), p. 1.

3 W. BÖHNKE, "Der Binnenhandel der Deutschen Ordens in Preussen", in: *Hansische Geschichtsblätter*, 80 (1962), p. 62.

4 Aangehaald door W. NAUDÉ, *Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten von 13. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlijn, 1896, p. 219-226: "Denn sicherlich, dies kleine

Daenell en Pagel om het belang van de Hanzeatische graanhandel te beklemtonen: "Von sehr grosser Bedeutung war der Kornhandel der deutschen Hanse nach Flandern, Brabant und Holland".

Het getuigenis voor 1436 is misschien aanvaardbaar. De periode 1437-1439 was er niet alleen één van grote schaarste en onnoemelijke prijsstijgingen maar ook van hongersnood. Maar is deze schaarste zo permanent en de aanvoer uit de Baltische staten en Hanzegebieden zo regelmatig? Van Uytven noemt Vlaanderen en Brabant "terres de promission"⁵. Hebben deze zo welvarende streken regelmatig of zelfs quasi permanent te kampen met voedselschaarste? E. Scholliers heeft in zijn werk over de levensstandaard te Antwerpen berekend dat in de Nederlanden tussen 1562 en 1601 gemiddeld 26.981 last of 13,5% van onze behoeften werd geïmporteerd⁶. Dit is niet weinig, en, alhoewel Vlaanderen één van de dichtst bevolkte gebieden van de Nederlanden was, was het ook één van de meest vruchtbare. Bovendien grensde het gebied aan de Noord-Franse "graanschuur" van Picardië. Alhoewel er zo nodig een groot deel van de graanaanvoer uit Noord-Frankrijk kwam, vinden wij inderdaad sporen van graanaankopen bij de "Oosterlingen". De vraag is: hoeveel en hoe dikwijls?

Naudé haalt enkele klachten aan van Hanzeatische kooplieden van wie graan werd aangeslagen in 1360 en in 1422. Ook in 1358-1360 was er in onze streken een epidemie, samengaand met voedselschaarste. In 1422 is de situatie minder duidelijk. Verder stelt Naudé dat "der grösste Umfass ostländischen Kornes vollzog sich in Brügge, das die Hanse zum Mittelpunkt ihres flandrischen Verkehrs und zu Sitze ihres flandrischen Contors sich gewählt hatte". Op 24 september 1438 meldde de Duitse koopman te Antwerpen aan Danzig dat de Vier Leden hem met de meeste aandrang hadden verzocht bij Danzig stappen te ondernemen om nog vóór de

Ländchen Flandern ist doch ein Stapelplatz nur für die Andern. Da, was an Korn und Saat das Land erzeugt noch nicht zum Brod für einen Monat reicht".

5 R. VAN UYTVEN, "La Flandre et le Brabant, "terres de promission" sous les ducs de Bourgogne?", in: *Revue du Nord*, 43 (1961), p. 281-317.

6 E. SCHOLLIERS, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960.

winter koren naar Vlaanderen te sturen, omdat hier grote schaars-
te was⁷.

Dat hier nergens kwantitatieve gegevens worden aangehaald werd
reeds door Lesnikov betoogd⁸. Het graanoverschot in de Baltische
landen kon niet zó groot zijn, vermits men het daar noodzakelijk
vond de overdreven speculatiedrang en de ermee samenhangende
uitvoer in 1481-1482 in te dijken door een uitvoerverbod.

Naudé haalt nog een ander voorbeeld aan van graaninvoer vanuit
de Hanzegebieden, hierbij opnieuw steunend op een verhalende
bron⁹. Ook de periode van 1481-1483 geldt in de Nederlanden als
een periode van duurte samengaand met pijnlijke voedselschaars-
te. Dit wordt ook beaamd door de Lübecker kroniek die voor 1482
vermeldt: "die Adeligen in diesen Landen und die gierigen Kauf-
leute wurden Kornhändler aus Anlass der grossen Theuerung in
Flandern, wo die Last Weizen 100 Mark galt; sie sandten das Korn
zu Schiffe nach Flandern und steigerten dadurch den Preis des
Scheffels Roggen in Lübeck auf 7 schilling und darüber." Hierop
werd een uitvoerverbod uitgevaardigd. Dit uitvoerverbod be-
stond in 1482 ook te Danzig en te Reval. Zoals heel vaak deed ook
nu schaarste zich voor over een zeer uitgestrekt gebied en was de
situatie geenszins zo dat de Hanzegebieden konden putten uit een
als het ware onuitputtelijke voorraad.

Laten de bronnen ons toe de graanhandel tussen Vlaanderen en de
Hanseatische steden nog verder te nuanceren?

Er zijn aanwijzingen dat de Hanzeatische graanhandel met Vlaan-

7 J.A.H. BEUKEN, *De Hanze en Vlaanderen*, Maastricht, 1950, p. 97 e.v.

8 M.P. LESNIKOV, "Beiträge zur Baltisch-Niederländischen Handelsgeschichte am
Ausgang des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts", in: *Wissenschaftliche Zeitschrift
der Karl Marx Universität*, 17 (1957-58) (Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche
Reihe-Heft 5), p. 613-626.

9 Het gaat om de Danziger Kroniek van Gaspar Weinrich voor het jaar 1481: "In diesem
Sommer segelten von Danzig 1100 Schiffe klein und gross westwärts, mit Korn gela-
den, nach Holland, Seeland und Flandern"... "Auf Pfinstgen galt der Roggen in See-
land 48 Gulden und Weizen 54 und 55 Gulden. Auf den Herbst aber verbot man den
Roggen zu Danzig, nichts auszuschiffen; und der Roggen galt darnach auf den Herbst
70 bis 80 Gulden".

deren niet het belang had dat Daenell en Pagel hem willen toekennen¹⁰. Zo heeft P. Dollinger aan de hand van de handelstrafiek te Lübeck voor 18 maart 1368 tot 10 maart 1369 aangetoond dat de uit Lübeck uitgevoerde levensmiddelen slechts een waarde hadden van 1.200 Lübeckse mark op een totaal van 206.900 mark, m.a.w. niet eens 1% van de totale waarde van de uitvoer. Toch was ook de periode 1368-1371 in Vlaanderen een periode van hongersnood. Was er dan misschien ook in Lübeck een uitvoerverbod van granen of is deze geringe aanvoer van granen naar Vlaanderen eerder de regel?

Een andere statistiek in het werk van Dollinger toont aan dat de handel van de Duitse Orde met Vlaanderen over de jaren 1390-1405 een kapitaal van 31.419 lb. gro. Vl. of gemiddeld jaarlijks 2400 lb. gro. Vl. aan uitvoer vertegenwoordigde. Van dit totaal werd ongeveer 1/3 ingenomen door amber en was, 1/5 door pelzen, 1/20 door koper. Niet eens 3% werd door diversen ingenomen¹¹. Een onderdeel van deze 3% zou uit granen kunnen bestaan hebben. Bovendien zou, in de veronderstelling dat de graanimport uit de Hanzegebieden zo belangrijk was, de graanprijs uitzonderlijke hoogten moeten gekend hebben in de jaren dat de Hanze haar comptoir buiten het graafschap plaatste, d.i. in de jaren 1358-1360, 1388-1392 en in 1450-1458. Nu zijn er wel graanschaarste en epidemies in 1358-1360 maar niet in 1388-1392 en in 1450-1458. In beide laatstgenoemde periodes leidde de onderbreking van de handelsbetrekkingen met de Hanze dus zeker niet tot hongersnood of uitzonderlijke graanprijsstijgingen. De hongersnoden vallen geenszins samen met de afwezigheid van de Hanze in Vlaanderen. Het blijft een vraag of de schaarste van 1358-1360 had kunnen weggenomen worden als de Hanze haar handelsrelaties niet had onderbroken, maar in geen geval kon ook in andere periodes, graaninvoer uit het Oosten schaarste en hongersnood elimineren. Vlaanderen was dus zeker niet voor zijn voedselvoorziening op

10 E. DAENELL, *Die Blütezeit der deutschen Hanse. Hansische Geschichte vor der zweiten Hälfte des 14. bis zum letzten Viertel des 15. Jahrhunderts*, 2 vol., Berlijn, 1905, vooral deel I, p. 17; K. PAGEL, *Die Hanse*, Oldenburg, 1942, vooral p. 227.

11 P. DOLLINGER, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*, Paris, 1964, p. 266; 522-523.

de Oostzeelanden aangewezen in de mate waarin beweerd wordt door Naudé, hierin nagevolgd door Daenell en Pagel.

Lesnikov bevestigt dat de Hanzeatische graanhandel niet de omvang had die de traditionele historiografie haar toekent. Tussen 1422 en 1429 vindt Lesnikov in de rekeningen van de agent (Lieger) van de Duitse Orde te Brugge slechts 7 opgaven van graanaanvoer – 4 voor tarwe en 3 voor rogge – voor een totaal gewicht van 136 last. Een bijzonder geringe hoeveelheid voor een zo lange periode en voor een zo grote handelsorganisatie¹². Hij is van oordeel dat de graanhandel met de Baltische landen eerder onbelangrijk was. De vervoerprijs en de taksen verhinderden dat deze handel echt rendabel zou worden want “der Getreidepreis in den ostbaltischen Ländern und in den Niederländen wies unter normalen Bedingungen offensichtlich keine solche Differenz auf, dass man einen regulären Getreidehandel für möglich halten könnte. Die Getreideoperationen garantierten nicht allein keinen hohen Gewinn, sondern konnten sehr leicht verlustlich ausgehen”¹³.

Lesnikov legt veel nadruk op het zuiver toevallige karakter van deze handel. Toch heeft graan wellicht vaker dan hij beweert gediend als ballast, terwijl in duurtjaren – voor zover er een graanoverschot was in de Oostzeelanden – er nog liever naar deze in die omstandigheden meerwaardige ballast werd gegrepen. Lesnikov veralgemeent de gegevens hem verstrekt door één bron: de rekeningboeken van de Duitse Orde. Volgens Lesnikov is er in de jaren 1390-1430 slechts in zeer geringe mate graanhandel met Vlaanderen geweest. Uit de inderdaad geringe totale hoeveelheid van 136 last of 2520 (Brugse) hoet, besluit hij: “eine verschwindend kleine Zahl für einen so grossen Zeitraum und für eine so grosse Handelorganisation wie den deutschen Orden, der sich allem Abschein noch in für die Entwicklung des Getreidehandels günstigen Verhältnissen befand”. Vanzelfsprekend volgt hieruit dat de plaats van de graanhandel in de Baltisch-Nederlandse betrekkingen onbeduidend was. Toch is het onjuist de gegevens verstrekt door

12 LESNIKOV, “Beiträge”, p. 621.

13 LESNIKOV, “Beiträge”, p. 626.

één bron voor te stellen alsof ze een getrouw beeld van de omvang van deze handel zouden geven. Zo zijn de stadsrekeningen van de Vlaamse steden en de “Inventaire des archives de la ville de Bruges” Lesnikov onbekend of liet hij die in alle geval ongebruikt.

Immers, de Brugse stadsrekeningen alleen reeds laten toe aan te tonen dat in deze stad tussen 1402 en 1429 graanaankopen van de Hanzeaten plaats hadden. Voor het tweede decennium van de 15de eeuw, door Lesnikov voorgesteld als een periode zonder verrichtingen in de graanhandel, hadden er voor rekening van de stad Brugge alleen reeds meerdere aankopen plaats: in april en mei 1409 werden te Sluis bij kooplieden van de Duitse Hanze, waaronder Jan Oosterman, 4222 hoet tarwe en 500 hoet rogge gekocht¹⁴. In mei 1416 kocht de stad te Sluis van Herman Croes en kooplieden van de Hanze 1100 hoet rogge en in december van hetzelfde jaar kwamen er opnieuw te Sluis gekocht van Hanzeaten 4584 hoet rogge bij¹⁵. Een deel ervan bleef onverkocht liggen “mids der groote menichte van taerwen van Bretaegen ende van andren landen ende van rughe ancommende in Vlaendren”¹⁶. Alles samen gaat het hier binnen minder dan 10 jaar om 10.406 hoet of meer dan viermaal zoveel als Lesnikov vond in de boeken van de Duitse Orde. De Brugse aankopen zijn aankopen door de stad in noodtoestand. In april 1410 werd trouwens ook graan aangekocht te Douai¹⁷.

Vanzelfsprekend zijn de hoeveelheden van deze aankopen dan betrekkelijk hoog maar het is niet onmogelijk en zelfs waarschijnlijk dat ook (reeds) gelijkaardige hoeveelheden door particulieren waren aangekocht vooraleer de openbare besturen overgingen tot het nemen van maatregelen. Toch zijn sommigen de mening toegedaan dat de “graanexport uit Pruisen door de Nederlanders aanzienlijk moet zijn geweest”. In de officiële registers en rekeningen komt dat minder goed uit, juist omdat ze in het Baltisch gebied

14 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.463, f° 99 v°; 100 v°. Zie ook f° 55 v°; 72 r°-v°; 74 v°.

15 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.470, f° 113 v°; 32.471 f° 129.

16 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.471, f° 129 r°.

17 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.464, f° 92 r°.

niet-officiële klijphavens bezochten en daar rechtstreeks met de boeren handelden met voorbijgaan van instanties als de Duitse Orde¹⁸. De enkele aankopen die in crisisperiodes door bemiddeling van de stad werden gedaan bewijzen dat de graanhandel in zijn kwantitatief aspect veel belangrijker was dan de enkele door Lesnikov geciteerde verrichtingen laten vermoeden. Wij kunnen dus besluiten dat zowel Daenell en Pagel als Lesnikov een verkeerd beeld van de graanhandel van de Hanzeaten met Vlaanderen op-hangen. Lesnikov van zijn kant minimaliseert het belang te veel. Allen hangen van de graanhandel van de Hanzeaten met Vlaanderen een verkeerd beeld op omdat zij een eenzijdig gebruik maken van de bronnen en/of ze eenzijdig interpreteren.

De grote nadruk die op de graanvoorzieningen via de Hanzesteden wel eens werd gelegd doet ons vergeten dat ook de Nederlandse vorstendommen een zeer vruchtbaar gebied met hoge productie van levensmiddelen in het algemeen en granen in het bijzonder waren. Bovendien waren er nog heel veel andere bronnen voor graanvoorziening dan alleen de Oostzeegebieden. Ook is het duidelijk dat in de regel de inlandse productie en die van onmiddellijk aangrenzende gebieden moest kunnen volstaan. Slechts in crisisperiodes was aanvullende aanvoer noodzakelijk vooral in de in zulke omstandigheden té dicht bevolkte steden. De handelingen van de "Leden van Vlaanderen" leren ons dat het bestuur van het land alert bleef voor het mogelijk gevaar voor ontoereikende voedselvoorziening. Vooral in periodes van schaarste werden "parlementen" gehouden waarop maatregelen werden besproken. Dit is bij voorbeeld vaak het geval in de periode 1409-1419. Het gaat om verbod van graanuitvoer, het vergemakkelijken van de bevoorrading door bijvoorbeeld de vermindering van lasten op de graandoorvoer, represailles tegen gebieden die graanhandel belemmerden. Een voorbeeld hiervan vinden wij in de samenvoering van de Leden van 12 tot 17 november 1416 te Brugge, waar de beperking van uitvoer van vis, kaas, boter, vlees naar Picardië

18 H.P.H. JANSEN en W. JAPPE ALBERTS, *Welvaart in wording. sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1964, p. 194 en p. 194 noot 1.

en Artois wordt besproken als tegenmaatregel voor de weigering van deze gebieden om graan naar Vlaanderen uit te voeren.

Het is dus niet ongebruikelijk dat de (Vlaamse) steden in het algemeen – en hier Brugge in het bijzonder – graanaankopen deden, ook en veelal elders dan bij de Hanzeaten. De stad legde voorraden aan om die in periodes van schaarste te verkopen. Dit is het geval met 365 hoet en 3 maten rogge in 1417¹⁹. In 1431 worden “aenziende dat de groote dierste van coorne voor handen wordt bi tresoriers ute name vander stede ghecocht ... 86 hoed tarwen de welke omme de lavenesse vanden ghemeen gheleyt was up zoldere ende telken markedaghen ghestelt inden Braemberch te coope bi hoeden, alf hoeden, viertalen ende alf viertalen”²⁰. In 1432 wordt koren aangekocht afkomstig uit Parijs, Rouen, “Oostland”, Holland, Zeeland en Catalonië. Het ging om 3804 hoet tarwe en 1424 hoet rogge²¹, “de welke taerwe ende rugghe al ghebrocht was binnen der stede van brugghe ende ter zelver stede behouf upgheleyt in vele ende diversche graners; ende de vorseide tarwe vercocht uyter name vander vorseider stede ten braemberghe ende up de vors. graners den goeden lieden vander stede bi hoeden alve hoeden viertalen alve viertalen ende vierendeelen naer dats elc beherde; ende vorseide rugghe bleef ligghende up de graners ter prouvanche ende nooddruft vander stede up aventure of het van noode gheweist hadde”²². In periodes van schaarste – in 1432-1433 – werd zeker ook graan gekocht in Holland en Zeeland, en in Noord-Brabant o.m. in Zevenbergen, waarmee Brugge dankzij de vele bezittingen van het Sint-Janshospitaal aldaar, regelmatig handelsbetrekkingen had²³. In 1491 wordt de mogelijkheid voor graanvoorziening vanuit Normandië en Picardië vermeld²⁴.

19 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.471, f° 129 r°.

20 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.485, f° 81v°.

21 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 63, f° 78 en f° 86v°-87r°.

22 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 86v°.

23 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 78r°; 79 r°. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges*, Brugge, 1871-1885, V, p. 61-63.

24 P. VAN DUYSSSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des chartes et documents appartenants aux archives de la ville de Gand*, Gent, 1867, nr. 779, p. 285.

De techniek van de aankopen gebeurde soms door leningen bij de poorters. Met het geleend geld werd dan graan aangekocht dat aan de behoeftigen werd verkocht. Ook gebeurde het dat graanhandelaars hun waren slechts op de markt mochten brengen met toestemming van de stad. Het eventuele verlies werd hen later door de stad bijgepast²⁵. Ook het Memoriaalboek van de Kamer van de Vierschaar voor 1439-1441 van de stad Brugge bevestigt de aanvoer en het in voorraad nemen van granen²⁶. De letterlijke drang naar beschikbaar koren was soms zeer groot, zoals blijkt uit de rekening van 1432-1433: "Item ghegheven den 2 gordinen ende anderen personen van dat zij up zekere daghen stonden voor de dueren ende steeghers vanden vors. graners omme te verwarene de vors. dueren jeghen tghedrom vanden lieden die omme coren quamen"²⁷.

Niet alleen Brugge trof maatregelen. Ook andere, kleinere steden troffen allerlei maatregelen om hun bewoners van de nodige voorraden graan en vlees te laten voorzien. In 1408 laat Oudenburg graan komen uit Saint-Omer²⁸ en in 1436 wordt bepaald "aengaende der diernesse vanden coorne dat niemant voor andre coope zoude noch doen coopen ende dat de inwonenden vander stede dat hebben zouden ten eersten coope voor andre". Ook met

25 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.465 (2 sept. 1410-1 sept. 1411), f° 110v°-111r°: "Item es te wetene dat int jaer M IIIIC ende achte ten tiden als bi ordonnanchen van der ghemeenre wet diverse poorters van der stede leendden der stede voors. elc zekere somme van penninggen daer mede ghecocht was zekere menichte van taerwen ende die weder vercocht in lavenessen vanden ghemeenen pueple vander stede ende daer of tverlies datter up quam den voors. personen vander voors. stedeweghen betaelt was; Jan f. Davids poorter in Brughe hadde zekere menichte van taerwen hem toebehorende vander welker bider voors. wet hem bevolen was te houdene lxxx hoed of daer omtrent tote ander tijd dat bider vorseider wet gheconsenteirt zoude werden de zelve taerwe te vercoopene werdich ziinde elc hoed vander voors. taerwen vi s. v d. gro. Up welke lxxx hoed taerwen voors. naderhand vercocht ziinde biden consente daer toe ghegheven bider voors. wet quam te verliese mids datse min vercocht was dan den prijs voren gheteeckent v lb. xiii s. iiiii d. gro. Twelke verlies niet begrepen es in de somme vanden verliese dat quam up de taerwe die de stede dede coopen also voren ghenoopt es. Ende hebben de tresoriers voors. biden bevelle van buerchmeesters upten xii sten dach van sporcle betaelt den voors. Janne Davids zone de vors. v lb. xiii s. iiiii d. gro. Somme lxxviii lb."

26 Stadsarchief Brugge, reeks 164, f° 19 v°.

27 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 32.487, f° 87.

28 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 37.605, f° 4.

Oostende en Gistel wordt vergaderd om het hoofd te bieden aan de noodtoestand door de duurte²⁹. In 1454 signaleren de Ieperse stadsrekeningen: "Item zo hadde de stede in provanchen ligghende upt Schoehuus 68 mudden ende zes rasieren corens twelke men deide coopen int jaer 51 ende 52 up aventueren of nood geweest mochte hebben"³⁰. Ook in Brabant werden eerst en vooral de kleine omliggende productiegebieden ingeroepen: te Leuven werd op kosten van de stad graan aangevoerd, dat men in de vreemde was gaan opkopen en men in de stad goedkoop uitverkocht aan de lagere bevolgingsklassen: in Heilisseem in 1433, in Waals-Brabant en de omgeving van Tienen in 1438 en in 1439, te Gembloers en te Geldenaken in 1455 en te Amsterdam in 1491³¹.

Aan de andere kant wordt bewezen dat de inlandse productie niet altijd ontoereikend was omdat in sommige minder gunstige periodes juist een embargo werd gelegd op uitvoer vanuit het binnenland. Zo bepaalt het Brugse Vrije in mei 1423 "dat niemene gheoorloft vanwat state hij zij te voerne noch te doen voerne hute den lande van Vlaendren te watre noch te lande eenich coorne taerwe rughe gheerste noch ander graengewassen binden lande van Vlaendren uteghesteken ter stede bouf van Mechline". Dit verbod geldt ook voor "ossen, coeyen, zwinen, weders scapen noch andre beesten, buetere case noch andere zuvel"³². Gelijkaardige maatregelen worden getroffen in augustus 1433³³. Ook in 1482 berichten Brugse stadsbodes over het uitvoerverbod aan Diksmuide, Nieuwpoort, Veurne, Veurne-ambacht, Oudenburg, Gistel, Duinkerken, Bergues, Bergues-ambacht, Sluis, Oostburg, Aardenburg, Nieuwkerke en elders³⁴. Omgekeerd spreken de afgevaardigden van Brugge zich in augustus 1482 uit voor de vrije

29 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 37.624, f° 15v°.

30 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 38.678, f° 5.

31 R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en Stadseconomie te Leuven van de XIe tot het einde der XVIe eeuw*, Brussel, 1961, p. 274 en p. 274 noot 5.

32 Rijksarchief Brugge, Registers van het Brugse Vrije, nr. 16.937, f° 7; zie ook P. VAN DUYSSE en E. DE BUSSCHER, *Inventaire analytique des archives de Gand*, nr. 533, p. 185.

33 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamers, nr. 37.622, f° 4.

34 Stadsarchief Brugge, rekening 1482-1483, f° 62r°-71v° (rubriek "bodengelden").

handel van de buitenlandse granen "ghesien dat wij bij den inlandschen niet leven en moghen"³⁵.

Ook in de XVIde eeuw werd regelmatig tussengekomen om graantekorten tegen te gaan³⁶, o.m. in 1545-1546, wanneer de magistraat van het Brugse Vrije omwille van de duurte van het koren de graanvoorraden liet nagaan te Loppem, Varsenare, Straten (Sint-Andries), Sint-Pieters-op-den-Dijk, Meetkerke, Houtave, Nieuwmunster, Sint-Jans-op-den-Dijk, Uitkerke, Zuienkerke³⁷. Ook de stad Brugge liet in die periode overal in Vlaanderen omroepen dat er premies waren voor aanvoer van koren of rogge en wordt expliciet ook "Gulicksche terwe" vermeld³⁸.

Als besluit kan gesteld worden dat in de middeleeuwen ieder jaar opnieuw een moeilijke evenwichtsoefening plaatsvond tussen de graanproductie en de vraag. Het was niet uitzonderlijk dat de productie tegenviel en onvoldoende bleek voor het normale verbruik. In dat geval werd beroep gedaan op alle beschikbare middelen om de voorraden binnen de grenzen van het vorstendom te houden of om vreemd graan te laten aanvoeren. Invoer vanuit nabijgelegen gebieden was zeker de regel. In geval van grote tekorten werd noodgedwongen beroep gedaan op aanvoer vanuit verderaf gelegen gebieden. Zo komt het dat de Baltische staten soms maar zeker niet regelmatig graan in Vlaanderen aanvoerden.

35 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire*, VI, p. 226.

36 Rijksarchief Brugge, Registers van het Brugse Vrije, nr. 25, f° 56 r°-v°; f° 62v°-63v°; f° 71r°; f° 85v°, f° 158v°-159v° en op vele andere plaatsen, passim.

37 Rijksarchief Brugge, Registers van het Brugse Vrije, nr. 285, f° 52 r°-v°; f° 59 v°.

38 Stadsarchief Brugge, Stadsrekening 1545-1546, f° 105v°-106v°.

Pieter Donche

De incunabel
Van den proprieteyten der dinghen (1485)
en zijn oudst gekende private bezitter

EEN MIDDELEEUWSE ENCYCLOPEDIË

Van den proprieteyten der dinghen, gedrukt in 1485 te Haarlem door Jacob Bellaert is één van de oudste drukwerken in het Nederlands. Het boek is een Nederlandse vertaling van een middeleeuwse encyclopedie *De proprietatibus rerum*, samengesteld circa 1240-45 door de franciscaner monnik BARTHOLOMEUS ANGLICUS. In zijn Franse vertaling was de tekst in Bourgondische kringen zeer in trek. Jacob Bellaert maakte er een imposant drukwerk van: 460 bladen zetsel (920 bladzijden), verdeeld in 63 katernen met 11 volblad houtsneden van opmerkelijk hoge kwaliteit en een kunstig drukkersmerk, dat alles op groot formaat (270 x 196 mm).¹ In 2004 verscheen een studie over dit werk door Saskia Bogaart.²

Van *Van den proprieteyten der dinghen* zijn 58 bewaard gebleven exemplaren gekend in bibliotheken in Nederland (13), Duitsland (12), USA (9), UK (8), België (5), Frankrijk (5), Zweden (2) en in Oostenrijk, Rusland, Canada en San Marino (telkens 1) en twee exemplaren in privaat bezit.

Het oudste bezitterskenmerk stamt vermoedelijk uit 1490. In het exemplaar Amsterdam, Artis Bibliotheek, 242, is in een eigentijdse hand onder het colofon (folio EE6v) geschreven: *Item dit boeck hoert*

- 1 Het boek bevat geen folio- of bladzijdennummers, de tekst is wel voorzien van katernsignatures, behalve op de bladen die een houtsnede bevatten. De afmetingen hier vernoemd zijn deze uit de vergelijkende studie van Bogaart (zie volgende noot). Nochtans heeft de bladspiegel van het exemplaar BnF, Rés. R. 372, die we hier bespreken afmetingen van 294 x 198 mm of 2,5 cm hoger.
- 2 S. BOGAART, *Geleerde kennis in de volkstaal. Van den proprieteyten der dinghen (Haarlem 1485) in perspectief*, Hilversum, 2004 (Artesliteratuur in de Nederlanden, 4). Dit boek is de handelseditie van haar academisch proefschrift aan de Universiteit Groningen.

int regulieren inde Birket bi Amersfoert in die Birket. In dezelfde inkt is ook 'lxxxx' (= [14]90) in het wapenschild in het drukkersmerk geschreven. Dit exemplaar is dus al kort na het drukken terechtgekomen in het klooster Mariënhof in De Birk vlakbij Soest. In een ander exemplaar (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Ned. Inc. 29a) staat op dezelfde pagina geschreven dat het in mei 1492 aangekocht werd bij een boekbinder in de Haarlemse Kruisstraat (waar Jacob Bellaerts drukkerij vermoedelijk ook gevestigd was, maar hij was op dat ogenblik al niet meer actief). Een exemplaar dat in de Zuidelijke Nederlanden terecht kwam was dit van een priester Jacob van der Cammen, verbonden aan de kapittelkerk van Sint-Michiel en Sint-Goedele in Brussel. Hij overleed op 10 juli 1492 en in een boekenlijst die naar aanleiding van zijn overlijden werd samengesteld blijkt dat hij ook een 'Bartholomeus de proprietatibus in theutonico' naliët. Een ander exemplaar uit de Zuidelijke Nederlanden is dit van een in 1525 overleden Michiel Roelandts. Van deze 'portere der steden van Mechelen' maakt zijn testament melding van een exemplaar van dit boek. Hij woonde bij zijn broer Cornelis Roelandts, een raadsheer van Margareta van York (1446-1503), de weduwe van de Bourgondische hertog Karel de Stoute, die in haar stadspaleis te Mechelen verbleef.³

EEN 15DE-EEUWSE PRIVATE BEZITTER IN VLAANDEREN

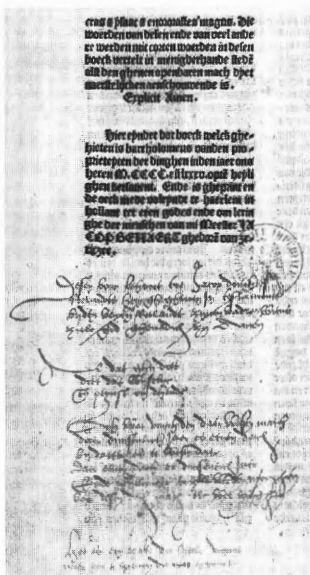
In het overzicht van de 58 bekende exemplaren⁴ lezen we dat van de drie exemplaren die de Bibliothèque nationale de France te Parijs bewaart, in het exemplaar BnF, Rés-R-372 op folio EE6v (d.i. aan het eind van het boek, onder het colofon) volgende handgeschreven aantekening staat:

*Desen bouc behoort toe Jacop Donche f(i)liu)s
Roelandts hem ghegeven in testamente
byden voorn(oemde) Roelandt zijnen vadre wiens
ziele god ghenadich zy Amen.*

3 S. BOGAART, *Geleerde kennis*, p. 72-73. Met de *lingua theutonica* kan zowel het Duits als het Middelnederlands bedoeld worden, maar gezien het boek nooit in het Duits werd vertaald, moet het wel om *Van den proprieteyten der dinghen* gaan.

4 S. BOGAART, *Geleerde kennis*, p. 178-203, i.h.b. p. 198.

Bij raadpleging van de catalogus der incunabelen van de BnF vernamen we nog dat in dit exemplaar in het drukkersmerk ook een wapen getekend was (zonder verdere beschrijving).⁵ S. Bogaart noemt de eigendomsnotitie ‘een (zestiende-eeuwse?) aantekening’ maar gaat er niet verder op in. De exemplaren in de BnF werden door haar ook niet in autopsie of via een microfilm bestudeerd, enkel informatie verstrekt door de bibliotheek werd gebruikt voor het overzicht. Voor haar was dit dus één van vele eigendomsnotities zonder datering of lokalisering. Maar ons zijn Jacob Donche en zijn vader Roeland wel heel goed bekend, zij komen inderdaad als vader en zoon voor in onze genealogie, Roeland is ook de enige met die voornaam in de 15de en 16de eeuw.⁶

Laatste bladzijde met slottekst en handschriftelijke aantekeningen en drukkersmerk (tegenover de laatste tekstbladzijde) met het wapen van Jacob Donche.

- 5 U. BAURMEISTER & D. HILLARD, *Incunables de la Bibliothèque nationale de France. Tome I. Fasc. 2: B*, Parijs, 1996, p. 233.
- 6 P. DONCHE, *Geschiedenis en genealogie van de familie Donche 1365-2004*, Berchem, 2004, p. 156-157 (bekroond met de driejaarlijkse prijs Prins Alexandre de Mérode 2006 en 6-jaarlijkse prijs Volkskunde van de Provincie West-Vlaanderen 2007).

ROELAND DONCHE (° CA. 1460, † 1492)

Roeland Donche was een zoon van Lodewijk Donche en Maria Heyndrickx. Roelands vader was meer dan 30 jaar lang (1457-1489) ontvanger geweest van de renten op de bezittingen die het kapittel van de St.-Bertijsabdij te St.-Omer (N.-Fr.) bezat in Vlaanderen (bezittingen voornamelijk gelegen te Alveringem, Lampernisse, St.-Katharinakapelle, Pervijze, Zoetenaai en Lo en genoemd *Het Vrije van St.-Omaars*). Lodewijk werd ook vernoemd als baljuw voor dit kapittel en als baljuw van de heerlijkheid Nieuwkapelle. Hij overleed in 1491 en werd in de kerk van Alveringem begraven met grafschrift. Roeland was zijn oudste zoon.

Roeland was schepen-keurheer van de kasselrij Veurne. Hij begon zijn loopbaan bij de wetsvernieuwing van 1 september 1485 als 15de op 18 schepenen. Ook in de volgende jaren, werd hij, zonder onderbreking, herkozen als schepen-keurheer en schoof hij in de honoraire volgorde langzaam naar voren: 13de schepen op 18 bij de wetsvernieuwing van 13 mei 1488 en evenzo op 24 maart 1491. Bij de vernieuwing van de schepenbank op 21 februari 1492 werd hij verkozen op de 8ste plaats op 18. Maar dit was tevens zijn laatste herverkiezing. Immers, op 12 maart 1492 legde een Charles Aerlebout de eed af als schepen in zijn plaats. In een lijst van de schepenbank van dat jaar werd zijn naam doorstreept en zijn vervanger vermeld: *Roeland Donche, Mr. Chaerles Aerlebout bij doode tot den xij-en in maerte*.⁷ Roeland was dus drie weken na zijn aanstelling overleden. Hij werd evenwel nog vermeld in een andere eigentijdse lijst van schepenen-keurheren, op de laatste dag van februari van dat jaar.⁸ Hij overleed dus na 29 februari en voor 12 maart 1492.⁹ Zijn overlijden was niet schielijk want hij heeft de tijd gehad om een testament op te maken.

7 P. DONCHE, *Schepenen-keurheren van Veurne-Ambacht 1240-1586*, Berchem, 2006, p. 151-156.

8 De lijst van 29 februari staat in: VEURNE, *Stadsarchief*, Oud Archief, nr. 1693, fo 1v.

9 In ons boek P. DONCHE, *Geschiedenis en genealogie*, p. 163 was er nog onduidelijkheid over het jaar waarin hij overleed wegens tegenstrijdige gegevens. Uit onderzoek voor ons werk *Schepenen-keurheren...*, is gebleken (zie pp. 155-156 en 159) dat die tegenstrijdigheden het gevolg zijn van een eigentijdse lijst van schepenen-keurheren die later in 17de- of 18de-eeuwse compilatielijsten verkeerdelijk in het jaar 1495 gedateerd

Ook moet hij op een vrij jonge leeftijd overleden zijn. Hij huwde immers tijdens het schepenjaar dat liep van 8 juni 1490 tot 24 maart 1491, want de kasselrijrekening over dat jaar vermeldt dat hij van het kasselrijbestuur een geschenk van 24 pond parisis kreeg: *Roelant Donche, cuerheere tsijnen huwelicke*.¹⁰ Zijn echtgenote was Christina Ghyselin, dochter van Jacob en Nicaise de Doys. Wellicht huwde hij nog in de loop van de tweede helft van 1490, aangezien hij uit dit huwelijk en voor zijn overlijden begin maart 1492 zeker al twee kinderen, Jacob en Jan had.¹¹ Deze twee kinderen verloren dus hun vader op wel zeer jonge leeftijd. Jacob kon hoogstens net één jaar oud geworden zijn en zijn jongere broer was nog niet eens één jaar oud. De kinderen hadden als voogd Heirbout Remboud (schepen-keurheer van de kasselrij in de periode 1496-1519). Jacob moet allicht in de eerste helft van 1491 geboren zijn.

Zoals uit de aantekening van zoon Jacob blijkt had zijn vader Roeland Donche dit boek in bezit voor hij het bij testament aan hem naliet. Roeland moet het dus verworven hebben in de periode januari 1486 (het boek verscheen op 24 december 1485) tot februari 1492.

Hiermee is hij de oudst gekende private bezitter van een nog bewaard exemplaar van *Van den proprieteyten der dinghen*. Immers, het exemplaar Univ. Amsterdam, Ned. Inc. 29a, werd pas in mei 1492 door zijn bezitter Anthonis de Minor gekocht, terwijl van dit van de priester Jacob van der Cammen (zie hoger, † 10 juli 1492) niet bekend is waar zijn exemplaar, voor zover dit nog bestaat, zich bevindt.

JACOB, ZOON VAN ROELAND DONCHE (°1491, †1552)

Jacob huwde een eerste maal met Judoca Davelin († 26 december 1516, begraven in de kerk van Alveringem) en een tweede maal met Catharina Teernynck. Hij woonde op een hofstede gelegen

werd, maar in werkelijkheid van 1491 moet zijn. Na februari 1492 is er geen enkel spoor meer van Roeland in de Veurnse kasselrijrekeningen.

¹⁰ BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Rekenkamer, nr. 43187, fo 22v.

¹¹ P. DONCHE, *Geschiedenis en genealogie*, p. 163.

op de grens van Alveringem en Lampernisse, *west van Voorthem* (de huidige wijk Fortem in Alveringem) *aen de beke, bij de strate loopende van onze vrouwe huiseken ten Steendamme*. Jacob overleed op 22 augustus 1552 en werd begraven in de kerk van Alveringem. Zijn tweede echtgenote werd, als inwonerster van Alveringem, poorteres van de stad Veurne op 16 december 1558 maar overleed het jaar daarop in 1559.

Jacob was zoals zijn vader schepen-keurheer van de kasselrij Veurne in de schepenjaren beginnend in 1521, 25 tot 29, 31 tot 33, 37, 40 tot 44, 46, 47, 50 en 51. Tussen 1527 en 1551 vind men niet minder dan 154 maal zijn handtekening onderaan akten die hij opmaakte en registreerde in de registers van de wettelijke passeringen. Zijn taak in het kasselrijbestuur had dus vooral met notariaat te maken. Hij was ook, zoals zijn grootvader, vader en oom ontvanger van de renten op de bezittingen die het kapittel van de St.-Bertijnsabdij te St.-Omaars in de kasselrij had. Allicht was het ook deze Jacob Donche die ontvanger was van de *spijker* (een grafelijke belasting op gronden geïnd in natura) in de kasselrij (dit ambt werd vanaf 1554 door zijn schoonzoon Roeland de Vos uitgeoefend). Hij was ook baljuw van de heerlijkheid van de Burg van St.-Rijkers en van het Hof van Westoudeland (in Lo).

Hij had uit zijn eerste huwelijk twee dochters, Maria en Petronella en uit zijn tweede een zoon Antonius (ingeschreven aan de universiteit te Leuven in 1537), een zoon Jacob en de dochters Martina, Margareta en Catharina.

JACOBS AANTEKENINGEN IN HET EXEMPLAAR BNF RÉs. R 372

Jacob kreeg dus, bij testament, van zijn vader diens exemplaar van *Van den proprieteyten der dinghen*. Het bezitterskenmerk dat hij neerschreef moet dan ook 16de-eeuws zijn, want in 1500 was hij nog maar 9 jaar oud en hij zal minstens een jongvolwassene geweest zijn toen hij die notitie aanbracht. Hij schreef nog enkele zinnen meer op diezelfde pagina. Onder het ex-libris staat in hetzelfde geschrift:

*Al dat ghij doet
doet dat wijselyc
en(de) peynst om dhende*

*Och wat vreuchden daer wesen mach
Daer duusentich jaer es eenen daech
Bij datte es te wesen daer
Daer eenen dach es duesentich jaer
Ende ne(m)mermeer en zalt werden morghen
Voor desen dach mach elc wel zorghen*

*Het is een zake die lettele vroomt
naer een te zienen die niet en comt*

Het eerste tekstje is moraliserend: *Al wat gij doet, doe het wijselijc en denkt aan het einde*. Met 'het einde' wordt allicht bedoeld: de dood. Een variant hiervan van rond 1400 in het zgn. Haagse Liederhandschrift luidt: *Wijslich dat ghi doet, ende bezieet of tende is goet*.¹² Ook de tweede tekst is moraliserend: het vergelijkt de hemel met de hel: de hemel staat voor vreugde en een snel tijdsverloop: 1000 jaar lijkt er één dag. In de hel daarentegen lijkt één dag wel 1000 jaar te duren en die dag zal zelfs nimmer in een nieuwe morgen verkeren. Men doet er dan ook best aan (door zijn levenswandel) zelf te zorgen waar men uiteindelijk terecht komt. In een Venloos liederhandschrift (2de helft 16de eeuw – vroege 17de eeuw) luidt een variant: *Och wat vrouden daer wesen mach, daer dusent iaer is eynen daech, vort is te wesen daer, daer eyn daech is dusent iaer*.¹³ De laatste tekst is levenswijsheid: *Het is een zaak die weinig (luttel) voordeel oplevert (vromen: voordeel opleveren) naar iemand uit te zien die (toch) niet komt*. Het is zinloos te blijven wachten op iets wat toch nooit zal gebeuren.

Het moet ook Jacob geweest zijn die de pentekening van het familiewapen Donche in het drukkersmerk maakte. Immers, zijn

12 DEN HAAG, Koninklijke Bibliotheek, hs. 128E2 (zie CD-ROM *Middelnederlands* of E.F. KOSSMANN, *Die Haager Liederhandschrift: Faksimile des Originals mit Einleitung und Transskription*, Den Haag, 1940, p. 22).

13 BRUSSEL, Koninklijke Bibliotheek, hs. II 144. Met dank aan Dirk Geirnaert, Instituut voor Nederlandse Lexicologie, afdeling Taalbank voor deze en vorige varianten.

vader Roeland brak het volle familiewapen Donche (*hermelijn met een roskam van keel en drie sterren*) met nog twee wassenaars links en rechts van de steel van de roskam.¹⁴ Deze twee wassenaars zijn hier niet aanwezig, daarentegen staat er in de plaats van de onderste ster één enkele wassenaar. Van Roelands zoon Jacob kennen we één zegel.¹⁵ Naast de steel zijn geen wassenaars te zien. De onderkant van dit zegel is niet goed doorgedrukt, maar zeker is wel dat daar geen ster afgebeeld is en het blijft best mogelijk dat daar een wassenaar stond. We kennen geen enkele andere naamgenoot die een wassenaar in plaats van de onderste ster als breuk in het familiewapen voerde.

De tekening van het wapen is niet ingekleurd. Het stadswapen van Haarlem boven de griffoen is wel ingekleurd alsook het geheel van het drukkersmerk, in lichte tinten van rood, blauw, geel en groen. De inkleuring van het drukkersmerk en van alle andere houtsneden in het boek alsook van beginletters in de tekst is zeer waarschijnlijk door de drukker gebeurd. In de beginperiode van de boekdrukkunst was inkleuring zeer gebruikelijk, daar men gewend was aan gekleurde decoraties in handschriften.

STAAT VAN DE INCUNABEL

Een vergelijking met microfiches (in KB Brussel) van een exemplaar bewaard in de British Library, dat op twee blanco bladen na volledig is, toont een volledige overstemming en zelfs op het punt van die blanco bladen blijkt het Parijse exemplaar volledig te zijn. Van de 460 bladen is er slechts één waar onderaan een hoek ontbreekt en een ander waar een verdwenen hoek met een nieuw

14 Zoals te zien op meerdere zegels die van hem bewaard zijn, bv. BRUGGE, *Rijksarchief*, Oorkonden met Blauw nummer, nr. 10.522 (23 februari 1489 (n.s.)) (dit is een 18de-eeuwse tekening van zijn zegel, vroeger hangend aan de oorkonde: VEURNE, *Stadsarchief*, Oorkonden, nr. 226, maar thans is dit zegel verdwenen); BRUSSEL, *Algemeen Rijksarchief*, Kwitanties van de Rijselse Rekenkamer, pak 97/A (24 januari 1491 (n.s.)), ook beschreven in het repertorium van DE RAADT, *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants*, 4 dln., Brussel, 1897-1903; VEURNE, *Stadsarchief*, Oorkonden, nr. 232 (31 augustus 1491), foto in P. DONCHE, *Geschiedenis en genealogie*, p. 162.

15 BRUGGE, *Rijksarchief*, Oorkonden met Blauw nummer, nr. 1077 (14 febr. 1534).

stuk papier werd hersteld (in beide gevallen zonder tekstverlies). Van een vijftal bladen is in de onderrand door een vochtvlek een halve cirkel papier van ongeveer 1,5 cm diameter weggerot. Voor de rest zijn de randen van alle bladen volledig gaaf en waarschijnlijk zijn de bladen nog steeds op hun origineel formaat.

Het lijvige boek (het boekblok zelf is ca. 75 mm dik) is gebonden in een kaft met houten platten, overtrokken met bruin leer dat blindgestempeld is met rechthoekige kaders, sommige opgevuld met florale motieven. De brede rug telt vier dikke nerven zonder opdruk. In het boek zelf zijn geen aantekeningen aangebracht tenzij dan het ex-libris, de verzen en een tekst van twee regels in de ondermarge van de 5de folio van de index. Die laatste tekst, in zwarte inkt, is naderhand door krullen in donkerbruine inkt onleesbaar gemaakt. Alleen van de eerste regel is het begin nog leesbaar *Garde La f. . .* (?). De tekst is niet in een gotisch cursief schrift zoals het ex-libris en de verzen, maar in een puntig humanistisch (laat-16de-eeuws?) schrift.

VAN HAARLEM NAAR ALVERINGEM

Hoe is dit exemplaar van *Van den proprieteyten der dinghen* in Alveringem geraakt?

Dat Roeland het in Haarlem zelf zou gekocht hebben lijkt weinig waarschijnlijk. De schepenen-keurheren van de Veurnse kasselrij maakten wel dienstreizen naar Brugge, Gent, Rijsel, Brussel of Mechelen, maar toch niet veel verder. Van enkele exemplaren van *Van den proprieteyten der dinghen* is bekend dat zij in de vroege 16de eeuw te Mechelen waren (zie hoger) en wellicht daar gekomen waren vanuit het hertogelijk milieu via een raadsheer van Margareta van York (1446-1503) die te Mechelen verbleef. Margareta van York was een liefhebster van literatuur en boeken: het eerste in de Engelse taal gedrukte boek *Recuyell of the Historyes of Troye*, werd rond 1474 in haar opdracht door William Caxton te Brugge gedrukt.

Nu had Roeland een oom, Jacob Donche (†1492), raadsheer bij de Raad van Vlaanderen, die ook, sinds haar aankomst in de

Nederlanden, meester van de kamer van penningen van Margareta van York was geweest.¹⁶ Toen Margareta van York van Gent naar Mechelen verhuisde kocht Jacob er in april 1479 drie aanpalende huizen in de wijk *Milanen* (de huidige straat Melaan), waarvan er één mogelijk als tijdelijke verblijfplaats kon dienst doen.¹⁷ Is het boek misschien via deze oom bij Roeland terechtgekomen? Jacob, wiens loopbaan zich vooral te Gent afspeelde, kwam toch nog meermaals in het Veurnse: als commissaris voor wetvernieuwingen van steden en kasselrijen bv. kwam hij naar Lo in 1468, 1469, 1470 en 1474, naar Nieuwpoort in 1470, 1474 en 1476 en naar Veurne in 1468, 1470, 1473 en 1474. Roeland overleed begin maart 1492, zijn oom Jacob enkele maanden later op 30 juli. Roeland kan het boek dus niet van zijn oom geërfd hebben, maar het is niet uit te sluiten dat Roeland het boek van zijn vader Lodewijk zou kunnen geërfd hebben, die een jaar eerder in 1491 overleden was en dat Jacob het oorspronkelijk voor zijn broer Lodewijk had gekocht.

Wie erfde het boek na Jacobs overlijden in 1552? Jacob had uit zijn eerste huwelijk twee dochters en uit het tweede nog twee zonen en drie dochters. De staat van goed van zijn oudste dochter Maria († voor 30 april 1558, kortstondig gehuwd met Jacob Ryeel en Daneel Herrewijn en tenslotte met Pieter Lottin) is bewaard gebleven, maar maakt geen melding van het boek.¹⁸ Van de andere kinderen zijn geen staten van goed bewaard gebleven. Jacobs oudste zoon Antonius (gehuwd in 1544-45 met N. Bladelin) overleed vermoedelijk al in 1550, dus nog voor zijn vader. Antonius' beide

16 Zijn loopbaan startte te Gent als secretaris van de schepenen van gedele (vermeld in 1451, 1453, 1454 en 1455). Daarna was hij verbonden aan de Raad van Vlaanderen als secretaris (1457, leper), raadsheer-commissaris (vanaf 1460) en gewoon raadsheer (vanaf 1473). Hij was ook ontvanger van Vlaanderen voor het kwartier van Gent (1469-77), watergraaf en moermeester van Vlaanderen (vanaf 1468 tot 1477), meester van de kamer van penningen van Margareta van York (vanaf haar huwelijk met Karel de Stoute in 1468, nog vermeld in die functies in 1477 en 1482) en baljuw van Dendermonde (periode 1477 tot 1487). Hij overleed te Dendermonde op 30 juli 1492. (zie P. DONCHE, *Geschiedenis en genealogie*, in het hoofdstuk aan hem gewijd).

17 Zijn woning te Gent aan de Lievebrug was vlakbij het Prinsenhof waar de hertogin verbleef. In 1482 werd hij nog steeds vermeld als daar wonend, in 1488 werd hij poorter en inwoner van Dendermonde genoemd (P. DONCHE, *Geschiedenis en genealogie*, p. 248).

18 BRUGGE, *Rijksarchief*, Stadsarchief Nieuwpoort, nr. 4092.

zonen Jacob en Vincent Donche overleden zonder nakomelingen (Jacob te Brussel rond 1564-65). Afstammelingen met de naam Donche van Jacob in de derde generatie zijn niet bekend. Het exemplaar van *Van den proprieteyten der dinghen* kwam dus allicht in een aanverwante familie terecht.

NAAR PARIJS

Wanneer en hoe is die incunabel in Parijs terechtgekomen? Het boek behoorde vóór de Franse Revolutie van 1789 zeker nog niet tot de collecties van de Koninklijke bibliotheek. De oudste stempel die erin aangebracht is, was in gebruik van 1857 tot 1865, maar door de enorme toevloed van boeken tijdens de Franse Revolutie, het Keizerrijk en de periode van de Restauratie werden boeken vaak met tientallen jaren vertraging van een stempel voorzien. Het komt ook niet voor in de aanwinstenregisters die vanaf 1835 werden aangelegd.¹⁹

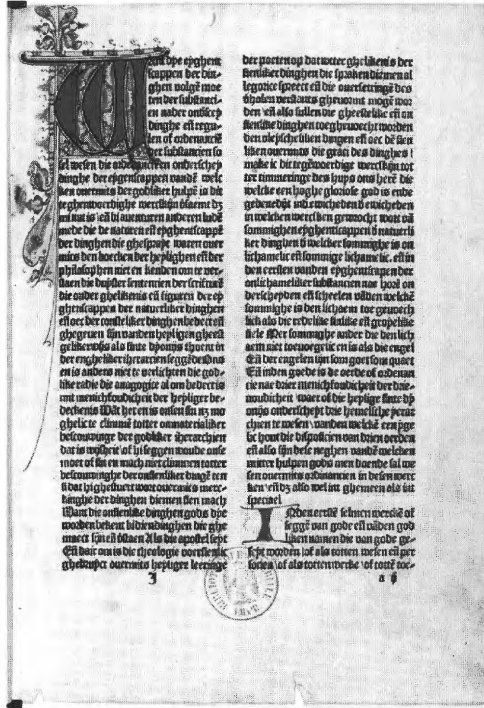
Hoogstwaarschijnlijk is het boek in de Nationale bibliotheek terechtgekomen tijdens de bezetting van onze gewesten door de Franse revolutionairen. Het fonds der incunabelen heeft zijn grootste rijkdom te danken aan Joseph van Praet, conservator der gedrukte werken vanaf 1795. Joseph Basile Bernard van Praet (1754-1837) was de zoon van de Brugse drukker Joseph van Praet (1724-1792). Hij verliet Brugge in 1779 om in Parijs te werken in de boekhandels en was vanaf 1784 verbonden aan de *Bibliothèque Royale*.²⁰ Uit confiscaties ten tijde van de revolutionairen en inbeslagnemingen in de tot 1815 bezette gebieden, die o.a. uitgevoerd werden naar zijn adviezen, werden er gigantische aanwinsten voor de bibliotheek gerealiseerd. Maar Van Praet verwierf voor zijn bibliotheek ook heel wat op veilingen (in 1792 bijvoorbeeld 500 incunabelen in één veiling) of kocht hele bibliotheken ineens op. Hij had een bijzondere belangstelling voor incunabelen en legde

19 Inlichtingen van dhr. N. Petit, conservator van de afdeling incunabelen, Bibliothèque Nationale de France, Parijs.

20 *Biographie Nationale*, XVIII, kol. 154-163; L. VAN BIERVLIET, 'Nieuw licht op Joseph B.B. Van Praet met aantekeningen over zijn relatie met J. Goethals-Vercruyse', in: *Biekorf*, 90 (1990), p. 262-271.

ook een persoonlijke verzameling aan. Bij testament werden zijn incunabelen gedrukt op velijn, geschonken aan de BnF terwijl hij aan zijn vaderstad Brugge een reeks incunabelen legateerde van de Brugse drukker Colard Mansion.

De incunabel bevat geen enkel ander eigendomsmerk nog aanknopingspunt voor een latere bezitter. Waar het zich na het overlijden van Jacob Donche in de volgende 250 jaar bevond daar hebben we helaas het raden naar.

Eerste tekstbladzijde van hoofdstuk I met tegenoverliggende houtsnede.

**'Zin aan de Waanzin':
Britse en Duitse regimentsgeschiedenissen
als monumenten van herdenking
van de Eerste Wereldoorlog¹**

De Eerste Wereldoorlog werd tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw gezien als een 'oercatastrofe'. Vanaf het uitbreken van de strijd in augustus 1914 en de totale mobilisatie van de strijdende staten was de tijdsnotie van hele generaties gericht op 'voor' en 'na de oorlog'. Ook door historici werd/wordt de Eerste Wereldoorlog altijd beschouwd als één van de grote scharniermomenten, die een nieuw tijdperk inluidde en een oud tijdperk afsloot. 1914-1918 veranderde de kijk op oorlog (in het algemeen) en op de samenleving en zorgde voor een radicale breuk met het verleden. De 'Belle Epoque' met zijn overtrokken romantisch-nostalgie taalgebruik werd verdrongen.

De dualiteit tussen traditioneel en modern is onder meer terug te vinden in de literatuur, de populaire cultuur, de manier van oorlog voeren en in de man-vrouwverhoudingen. Aan traditionele kant zijn het militarisme, het archaisch taalgebruik en de bejubeling van de oorlog te vinden. Daartegenover worden dan het modernisme, een meer neutrale woordenschat en het pacifisme geplaast.

Binnen deze context werden de geschiedenissen die de Duitse en Britse legereenheden na de Eerste Wereldoorlog publiceerden, beschouwd als militaire bronnen, die de opgepoetste en officiële versies van de militaire gebeurtenissen tijdens de oorlog vertelden. De 'bastions van antimodernisme' zoals de regimenten wer-

1 Het artikel is gebaseerd op N. DE MÛELENAERE, "'Van het westelijk front geen nieuws". De Duitse en Britse regimentsgeschiedenis als herdenkingsmonument handelend over de "rustige periode" in de Ieperboog' (Scriptie UGent, promotor prof. dr. Bruno De Wever), Gent, academiejaar 2005-2006. Met dank aan dr. Johan Vannieuwenhuysse voor zijn inbreng.

den genoemd,² publiceerden echter werken die niet alleen een bron van informatie zijn voor militaire historici, maar die ook de culturele historici inzicht kunnen geven over de manier waarop de oorlog werd beschreven en herdacht tijdens het interbellum.

De auteurs van de regimentsgeschiedenissen zijn verrassend accuraat. Ze maken gebruik van een nuchtere en realistische taal in de beschrijving van concrete krijgshandelingen, om dan over te schakelen naar een heroïserend en verbloemend discours bij de appreciatie van de acties. Ze verhullen onsuccesvolle offensieven, maar onderkennen wel mislukkingen van tegenaanvallen na een vijandelijk offensief; dit laatste evenwel zonder kritiek te geven op de legerstaf. Ze beschrijven de militaire geschiedenissen van de regimenten op een zeer gedetailleerde manier en beschouwen zichzelf als voetnoten bij de officiële geschiedenis. Hun relaas is doorspekt met anekdotes die de oud-strijders moeten aanspreken en doen herinneren aan persoonlijke belevenissen.

Door de combinatie van traditionalisme en modernisme, van legitimeren en appelleren zijn regimentsgeschiedenissen interessante bronnen voor de studie van de continuïteit of de breuk die de Eerste Wereldoorlog meebracht voor de samenleving en de herdenking van de oorlog tijdens het interbellum. Deze onderzoeksvelden krijgen de laatste jaren veel aandacht, onder meer door de studies die werden gepubliceerd door het *Centrum voor de Geschiedenis van de Grote Oorlog* in Péronne en door de *Britse Commission for Military History*.

DE REGIMENTSGESCHIEDENISSEN, EEN REPRESENTATIE VAN DE OORLOG

De reproductie van de nieuwe werkelijkheid begon in Duitsland en Groot-Brittannië reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog in tijdschriften, romans, non-fictiewerken en reizende tentoonstellingen. Ook in militaire kringen werden tijdens de jaren twintig en

2 K. GRIEVES, 'Nelson's History of the War: John Buchan as a Contemporary Historian 1915-1922', in: *Journal of Contemporary History*, 28 (1993), p. 547.

dertig statige banden volgeschreven met de belevenissen van de Duitse en Britse regimenten in tijdens de oorlog. Praktisch elk regiment publiceerde zijn geschiedenis.

Men vindt er niet alleen de krijgshandelingen van het regiment, maar ook de oorlogshandelingen in het algemeen. Er is onder meer aandacht voor de mobilisatie, de training, de verplaatsingen, de ontspanning- en verpozingmomenten, en zelfs 'triviale' anekdotes over bijvoorbeeld voetbalwedstrijden, de regimentsmascotte en de weersomstandigheden.

Duitse en Britse regimenten hadden een verschillende plaats in de legerstructuur, wat zich vertaalt in de opmaak van de geschiedenissen. Een Duits regiment bestond uit ongeveer 3000 man en was opgedeeld in drie bataljons van telkens vier compagnieën. Het Duitse regiment werd niet opgedeeld over het front, maar als geheel geplaatst en ingezet in één bepaalde sector. In het Britse leger was het regiment geen functionele eenheid. De vechtende eenheid was daar de brigade die vijf of zes bataljons omvatte. Een regiment had steeds zijn hoofdkwartier in Groot-Brittannië en omvatte doorgaans elf bataljons, die dan onderverdeeld werden over verschillende vechtende brigades en ingezet werden over de gehele oorlogslijn. Een brigade kon dus bestaan uit vijf bataljons die bijvoorbeeld telkens tot een ander regiment behoorden. De Britse auteurs van de regimentsgeschiedenissen waren aldus gedwongen om de (vaak onderling zeer verschillende) belevenissen van minstens tien bataljons, verspreid over verschillende frontplaatsen te beschrijven. De Britse regimentsgeschiedenissen zijn dan ook over het algemeen een stuk minder gedetailleerd dan de Duitse.

Hoewel de Britse regimenten dus geen strijdende eenheden vormden, heerste er toch een sterk gevoel van verbondenheid onder de leden-soldaten. Elk Brits regiment rekruteerde uit een welbepaalde streek van het Britse Rijk, en had een eigen vlag, spreuk en toegeschreven karakter. De traditie en de geschiedenis van het regiment stonden centraal in het opwekken van wat men een *esprit de corps* noemde, dit is een sfeer van devotie, kameraadschap

en solidariteit. De regimentsgeschiedenissen moesten die *esprit de corps* stimuleren. *The regiment is a family with all ranks of all Battalions, and no man is worth his salt who does not know its history, and, so knowing does not place his Regiment above all else. Tradition not only makes history, but perpetuates it.*³

In de voorwoorden op de Duitse regimentsgeschiedenissen krijgt de algemene en nationale 'Duitse krijgstraditie', de verering van het Duitse Rijk en van zijn patriottische burgers, een prominente plaats. In de Britse regimentsgeschiedenissen staat de krijgstraditie van het regiment voorop.

De auteurs zijn bijna zonder uitzondering militairen van hoge rang. De regimentsgeschiedenis was een product van het leger voor het leger. De schrijvers waren vaak niet alleen oud-strijders, maar ook oudgedienden van het betreffende regiment; dit laatste element werd in het voorwoord doorgaans nog eens benadrukt: *Da ich den Schicksalsweg des Regiments vom Anfangs bis zum Ende des Feldzugs mitgemacht habe, hielt ich mich zu diesem leßten Dienst, der Aufziehung dieses Weges, für verpflichtet*⁴ of nog: *I have tried as far as possible to avoid writing personally, but this has been most difficult when describing events that were happening around me.*⁵

Omdat de strijd beschouwd wordt als een transformerende ervaring en bovendien de reputatie heeft fundamenteel onbekend te zijn voor wie hem niet aan den lijve hebben ervaren, lijken veteranen die oorlogsboeken schrijven een streepje voor te hebben op hun 'onwetende' collega's die nooit op het slagveld stonden. Zelfs in de jaren 70 merkte John Fussell in zijn gezaghebbend werk *The Great War and Modern Memory* (1975) discreet op dat hij actief had meegevochten in de Tweede Wereldoorlog en verontschul-

3 J.C. LATTER, *The History of the Lancashire Fusiliers 1914-1918*. Vol I, Aldershot, 1949, voorwoord.

4 E. ZIMMERLE, *Das 3. Württembergische Feldartillerie-Regiment Nr. 49 im Weltkrieg 1914-1918*, Stuttgart, 1922, p. V.

5 OFFICERS OF THE BATTALIONS, *"The Robin Hoods" 1/7th, 2/7th & 3/7th Battns. Sherwood Foresters 1914-1918*, Nottingham, 1921, voorwoord door Arthur Brewell.

digde de militaire historicus John Keegan zich haast voor zijn gebrek aan oorlogservaring in zijn *The Face of Battle* (1976).⁶

In de voorwoorden op de regimentsgeschiedenissen richten de auteurs zich expliciet op het lezerspubliek, dat ruwweg in drie categorieën kan onderverdeeld worden: de oud-strijders, de nabestaanden van de gesneuvelden en de toekomstige militairen.

*Dieses Buch soll sein:
Ein Denkmal,
Den Gefallenen zum Gedächtnis
Den Lebenden zur Underkennung
Den kommenden Geschlechtern zur Nacheiferung?*

De intenties van de auteurs en hun opdrachtgevers worden in zowel de Duitse als de Britse regimentsgeschiedenissen duidelijk vermeld. Een eerste doelstelling was, tot meerdere eer en glorie van het gehele regiment, de daden van de verschillende bataljons een roemrijke plaats te geven in het verleden van de legereenheid. Er wordt niet alleen verwezen naar het verleden, maar ook naar de toekomst wanneer de heldhaftige daden van de soldaten als inspiratie zouden kunnen dienen voor *all who endeavour to follow the footsteps of those who served their King and Country in the past*.⁸ Andere doelstellingen waren: de herinnering vastleggen of de herdenking realiseren en hulde brengen aan de dode strijdmakers en aan de veteranen.

Als primaire bronnen voor de regimentsgeschiedenissen worden de oorlogsrapporten vermeld. Tijdens de oorlog was iedere legerenheid te allen tijde verplicht een logboek bij te houden. Deze dagboeken werden nog aangevuld met kaartmateriaal, de briefwisseling met de legeroversten en langere uitgetypte verslagen van geplande en uitgevoerde acties. Alle notities werden doorge-

6 V.L. SMITH, 'Paul Fussell's *The Great War and Modern Memory: Twenty-Five Years Later*', in: *History and Theory*, 40 (2001), p. 248-249.

7 H. WEGNER, *Die Geschichte des 3. Ober-Elsässischen Infanterie-Regiments Nr. 172, Thüringen*, 1934, p. VII.

8 J. BUCHAN, *The History of the Royal Scots Fusiliers (1687-1918)*, London, 1925, voorwoord.

stuurd naar het hoofdkwartier van het regiment, waar ze werden gearchiveerd. De regimentsgeschiedenissen wijzen dikwijls zelf op de beperkingen van deze bronnen. De kwaliteit van de notities was sterk afhankelijk van de officier die ze bijhield en de omstandigheden waarin ze werden opgemaakt. De oorlogsrapporten bleven uiteindelijk bewaard in het Duitse *Reichsarchiv* en in het Britse *War Office*. Zij werden er beheerd door hetzelfde comité dat aangesteld was voor het schrijven van de officiële nationale oorlogsgeschiedenissen.

De Britse regimentsgeschiedenissen citeren geregeld uit de *war diaries* en verbeteren ze ook enkele keren. Uit de teksten blijkt duidelijk dat de oorlogsrapporten gebruikt zijn als basis en dat de verslagen van de officieren aangewend zijn om de verhalen aantrekkelijker te maken en om de soms karige informatie uit de primaire bronnen aan te vullen. De *war diaries* fungeerden niet alleen als bron voor de feiten en aangehaalde acties, maar zij waren duidelijk ook van invloed op de opvallend nuchtere en neutrale taal die voorkomt in de krijgsbeschrijvingen van de regimentsgeschiedenissen.

Naast de 'objectieve' oorlogsrapporten maakten de Duitse en Britse auteurs gebruik van 'subjectieve' persoonlijke verslagen en dagboekfragmenten van de officieren. De wijze waarop deze verwerkt worden verschilt enigszins. De Britse *editor* van een regimentsgeschiedenis vroeg na de oorlog schriftelijke verslagen op bij de officieren die de acties hadden meegemaakt. Die aantekeningen verwerkte hij dan in zijn tekst of nam hij integraal over in de vorm van een anekdote. De Duitse auteur citeerde uit brieven en dagboeken die tijdens de oorlog zelf waren opgemaakt. De informatie uit deze laatste bronnen was, net zoals in de oorlogsrapporten, zeer fragmentair, wat tot een minder gedetailleerd resultaat leidde.

In Britse regimentsgeschiedenissen wordt geregeld ook verwezen naar de officiële en niet-officiële naslagwerken en geschiedenissen uitgegeven na de oorlog. De regimentsgeschiedenis en de (officiële en niet-officiële) militaire historiografie van de oorlog verschillen echter in functie en doel. De eerste is gericht op het eren van de mannen die hebben gediend in het regiment. De officiële militaire

historiografie van het interbellum daarentegen is geschreven vanuit een eng nationaal perspectief en had een revisionistische functie, wat in de regimentsgeschiedenissen minder voorkomt.⁹ Met het oog op de opleiding van toekomstige officieren en strategen moesten lessen worden getrokken uit de fouten van het verleden. Bij de regimentsgeschiedenissen overheerste de 'herinneringsfunctie' en werden de gebeurtenissen zo nauwkeurig mogelijk gereconstrueerd uit respect voor wie eraan had deelgenomen. Omdat de meeste regimentsgeschiedenissen gepubliceerd werden in de jaren 20, konden ze lang niet allemaal beroep doen op de officiële historiografie, die pas in verschillende banden werd uitgegeven tussen 1925 en 1947.¹⁰ Daarom werd soms beroep gedaan op geschiedenissen van divisies en op populaire geschiedenissen, zoals deze van de hand van Arthur Conan Doyle.

De Duitse officiële geschiedenissen en de regimentsgeschiedenissen stonden sterk onder invloed van de 19de-eeuwse militair-historische school, die de zelfperceptie van generaties Pruisische officieren had beïnvloed. De decennia voor de Eerste Wereldoorlog kende de militaire historiografie, simultaan met de uitbreiding van het uitgeversbedrijf, een bloei in heel West-Europa. De officiële periodieken, tijdschriften, jaarrapporten en regimentsgeschiedenissen die in deze 'hoogtijden der heldengeschiedenis' werden gepubliceerd, hadden verschillende doelstellingen. De auteurs streefden naar een betrouwbare weergave van de acties en naar een 'instructieve en interessante studie voor alle legerenheden'.¹¹ Daarnaast moesten de 'rijke en glorieuze' militaire daden van het Duitse Rijk dienen als inspiratie voor de lezer, en de loyaliteit en de patriotistische gevoelens van de Duitse soldaat aanmoedigen. In de geschiedenissen, die in aard en functie niet veel verschilden van de Britse, Amerikaanse en Oostenrijkse militaire studies,

9 A. GREEN, *Writing the Great War: Sir James Edmonds and the Official Histories*, London, 2003, p. 12.

10 G. HIRSCHFELD, 'Der Ersten Weltkrieg in der deutschen und internationalen Geschichtsschreibung', in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* (Beilage der Wochenzeitung „Das Parlament“), B 29-30 (2004), p. 4.

11 A.J. ECHEVARRIA II, 'Heroic History and Vicarious War. Nineteenth-Century German Military History Writing', in: *Historian*, 59 (1997), p. 2.

werd de oorlog voorgesteld als een 'romantisch-heroïsch avontuur dat eer en zelfontplooiing bood aan jonge mannen'. Net als in de regimentsgeschiedenissen van de Eerste Wereldoorlog werden lijden en sterven verbeeld als 'glorieuze uitdagingen die de soldaten moedig aangingen'.¹² Vreemd genoeg werkten de schrijvers van de militaire geschiedenissen zowel empirisch als intuïtief. Er werd aangenomen dat de historische waarheid slechts kon worden bereikt wanneer de historiograaf een 'intellectuele en spirituele eenheid' met het verleden bereikte. De militaire ervaring van de auteur speelde volgens de geschiedkundigen van de Generale Staf hierin dan ook een grote rol.

PLAATS IN HET ONDERZOEKSVELD

De eerste industriële oorlog wekt al bijna honderd jaar de interesse op van militaire en sociaal-culturele historici. De eerste groep richt(te) zich op militair-tactische en wapenkundige vernieuwingen; de tweede op de psychologische en sociale impact van het wereldgeweld op de maatschappij.

De regimentsgeschiedenissen werden bijna uitsluitend gebruikt door militaire historici; en dan nog slechts als secundaire bronnen omwille van hun gedetailleerdheid betreffende troepenopstelling en dergelijke meer. In de voorbije negentig jaar geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog is er geen enkele studie verschenen *over* de regimentsgeschiedenissen, maar wel talloze *op basis van* deze publicaties. Het is vreemd dat aan dit bronnenmateriaal door sociaal-culturele historici, die de laatste decennia de geschiedenis van de herdenking van de oorlog exploreren, wordt voorbijgegaan. Het is zo mogelijk nog vreemder dat ook de militaire historici, die deze patriottische geschiedenissen graag gebruiken, over geen studies beschikken die de diverse betekenislagen, de historische correctheid en gekleurdheid van de regimentsgeschiedenissen ontleedt.

12 A.J. ECHEVARRIA II, 'Heroic History and Vicarious War', p. 4.

Dankzij de ijver van vele 'premierguerristen' beschikt de geschiedkundige met interesse voor deze bronnen toch over voldoende mogelijkheden om de regimentsgeschiedenissen in hun context te bestuderen. De laatste decennia werden er veel lijvige studies gepubliceerd over de herdenking van de oorlog in de brede zin. Zowel in Duitsland, Frankrijk, als in de Angelsaksische wereld verschenen studies over monumentvorming, populaire literatuur, officiële en wetenschappelijke geschiedschrijving, herinneringsgemeenschappen en diverse vormen van individuele en collectieve verwerking. Er ontwikkelden zich twee scholen, die op fundamenteel verschillende wijzen en op een vernieuwende manier aan onderzoek doen.

In de Angelsaksische wereld werkten eminente militaire historici rond de herdenking, de collectieve herinnering en de militaire historiografie van *the Great War*. Deze neoconservatieve strekking wordt vertegenwoordigd door de *Commission for Military History*, een onderzoeksgroep van de voornaamste Britse academici in militaire geschiedenis. Het is geen toeval dat een 'revisie' van de militaire geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog gegroeid is op Britse bodem. In Groot-Brittannië heeft de herdenking van *the Great War* steeds een prominente rol gespeeld in de culturele, politieke en academische takken van de samenleving. Dit had een brede waaier aan 'waarheden' tot gevolg, waarvan de versie van de oorlog waar jonge 'leeuwen' door oude 'ezels' werden gebruikt als kanonnenvoer, het sterkst doorleefde. Omdat de oorlog al negentig jaar voortdurend levendig wordt uitgebeeld in series, films, toneelstukken, romans en poëzie is het volgens de 'revisionisten' bijzonder moeilijk voor de militaire historicus om met een onbevangen blik de originele bronnen te bestuderen. De historici van de *Commission for Military History* ageren in het bijzonder tegen de antimilitaire vredesbeweging die de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog beïnvloed heeft en die het historisch onderzoek sterk heeft gekleurd. Deze 'verbeelding' van de Grote Oorlog, waar de tragedie, de verspilling en de futiliteit van de oorlog in centraal staat, werd vormgegeven door culturele historici, artiesten, li-

teraire critici en journalisten.¹³ Onder meer de militaire historici Brian Bond en Gary Sheffield pleiten voor een meer 'historische' herinnering van de eerste totale oorlog. Het werk van deze groep historici behoort tot een tak van de militaire geschiedenis die bijzondere aandacht heeft voor de herinnering, herdenking, historiografie en 'heersende opinies' over de Eerste Wereldoorlog.

Een nieuwe wind waait vanuit Frankrijk, waar de zogenaamde 'peronnisten', onderzoekers verbonden aan het in 1992 opgerichte museum van Péronne, baanbrekend onderzoek verrichten, door de oorlog vanuit nieuwe, onontgonnen perspectieven te bestuderen. 'De oorlog begrijpen' is één van de belangrijkste doelstellingen van deze studiegroep. Zij onderzoeken waarom en op welke morele, sociale, politieke en economische gronden de oorlogsmachine vier jaar kon blijven doordraaien en hoe de oorlogvoerende samenlevingen dit zo lang hebben kunnen volhouden. Als verklaringsmodel lanceerde deze 'school van consensus' het begrip 'oorlogscultuur', dat alle uitingen van de Eerste Wereldoorlog omvat. De oorlog kon blijven voortduren omdat een collectieve instemming heerste, die weerspiegeld wordt in de oorlogscultuur. De onderzoeksgroep heeft, in navolging van George Mosse, speciale aandacht voor de breuk die de oorlog betekende op politiek, cultureel, sociaal en economisch vlak, en de 'brutalisering' van de maatschappij.¹⁴

Binnen deze context kunnen de regimentsgeschiedenissen worden bestudeerd op twee verschillende wijzen: ten eerste als een instrument voor de militaire historicus door de bron in zijn context te kaderen, en de historische correctheid en de onvermijdelijke vertekening ervan onder de loep te nemen; ten tweede als een interessante bron voor de studie van de herdenking en de verwerking van het grote trauma van de oorlog in het interbellum. Het zijn unieke getuigen van de oorlogservaringen van frontsoldaten

13 B. BOND, *The Unquiet Western Front. The First World War in Literature and History*, Cambridge, 2002, p. 77.

14 A. VRINTS, 'Een verruimde blik. Het Studie- en documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) en de Eerste Wereldoorlog', in: P.-A. TALLIER, R. BOIJEN, *België en de Eerste Wereldoorlog. Bronnen-Stand van onderzoek. Acta van het colloquium van 8 en 9 november 2001*, Brussel, 2002, p. 333-334.

en van de manieren waarop de oorlog werd gepresenteerd door het Duitse en Britse leger.

DE REGIMENTSGESCHIEDENISSEN, BRONNEN VAN HERINNERING

De culturele geschiedenis van de herinnering en de herdenking is sinds de 19de eeuw uitgegroeid tot een vast wetenschappelijk thema. De traditionele studieobjecten van dit onderzoeksveld zijn de literatuur, monumenten en de iconografie. Met betrekking tot oorlog en de Eerste Wereldoorlog in het bijzonder stond vooral de herdenking als onderdeel van het collectieve rouwproces voor miljoenen doden centraal. De militaire bronnen, waarin de regimentsgeschiedenissen gewoonlijk worden ondergebracht, zijn altijd een buitenbeentje geweest in de historiografie van de oorlog. Omdat culturele historici zich in hoofdzaak bezighouden met de herdenkingsbeweging in al haar vormen en militaire historici zich vooral richten op militair-strategische, dikwijls verhalende geschiedenis, is er een kloof gegroeid in de geschiedschrijving van de Grote Oorlog.

Dit verklaart vermoedelijk waarom de regimentsgeschiedenissen (in Duitsland wordt gesproken van *Erinnerungsbuch*) onbekend en onbemand zijn voor het cultureel-antropologisch onderzoek inzake de Grote Oorlog. Door het typisch militaire karakter worden de aard en de functie van deze bronnen vaak lijnrecht geplaatst tegenover de populaire (maar sterk aan de tijdsgeest waarin het onderzoek plaatsvindt onderhevige) stem van de gewone frontsoldaat. Hoewel de regimentsgeschiedenissen, wellicht terecht, de reputatie hebben puur militaire publicaties te zijn die een opgepoetste en politiek correcte versie van de militaire gebeurtenissen in de Eerste Wereldoorlog vertellen, kunnen zij ook bronnen van herinnering zijn. Zoals de literaire historicus Samuel Hynes stelde: *Hoe kan men een gebeurtenis beter herdenken dan ze opnieuw weer te geven*.¹⁵ De functie die de regimentsgeschiedenissen zichzelf in de eerste plaats toedichten is deze van het 'niet vergeten'. De re-

15 S. HYNES, *A War Imagined. The First World War and English Culture*, Londen, 1990, p. 270.

gimentsgeschiedenissen zijn net zoals de stenen monumenten, de literatuur, de poëzie en de historiografie een uiting van de nood aan materialisering van de oorlog met de bedoeling een manier van verwerken te vinden of zoals Eelco Runia het verwoordde: *De pijn van de herinnering heeft de balsem van het herdenken nodig*.¹⁶

De nood aan het materialiseren van vroegere ervaringen in geschiedenissen, monumenten en plechtigheden manifesteerde zich sterk na 1914-1918. De Eerste Wereldoorlog, toen nog simpelweg de 'Grote Oorlog' genoemd, vormde een radicale breuk, een discontinuïteit met het verleden en levenslang trauma voor miljoenen mensen. Nooit tevoren hadden de Europese staten een grotere, meer vernietigende oorlog uitgevochten. Velen hadden naasten of bekenden verloren en hadden een groot verdriet te verwerken. Daarnaast was niet alleen de manier waarop er gevochten werd aan het front, maar ook de organisatie van de oorlogsmachine totaal verschillend van alle vorige conflicten. Omdat de idee aanwezig was dat men zich op een keerpunt in de geschiedenis bevond, was het gewenst de nieuwe ervaringen te materialiseren om ze te bewaren voor de volgende generaties. Zo werd 1914-1918 niet alleen het grote historische gebeuren van de 20ste eeuw maar ook het grote 'verbeelde' gebeuren. Over de manier waarop de Eerste Wereldoorlog werd uitgebeeld ('imagined' in de terminologie van Samuel Hynes) bestaat er geen eensgezindheid. Volgens de culturele en militaire historicus Jay Winter werd in de herdenking van de oorlog teruggekeerd naar het romantische, verheven 19de-eeuwse discours van voor en tijdens de oorlog. In zijn theorie staat de continuïteit en het herstel van de vooroorlogse denkbeelden centraal. Andere historici, zoals Paul Fussell, leggen de nadruk dan weer op de omwenteling en discontinuïteit, en beschouwen de oorlog als een katalysator voor het modernisme dat een nieuwe manier van uitbeelden meebracht.¹⁷

16 E. RUNIA, *Waterloo Verdun Auschwitz. De liquidatie van het verleden*, Amsterdam, 1999, p. 132.

17 P. FUSSELL, *The Great War and Modern Memory*, London/New York, 1975, p. 10.

DE REGIMENTSGESCHIEDENISSEN, NEERGESCHREVEN MONUMENTEN

De geschiedenis van de monumentenopbouw na de Eerste Wereldoorlog is onlosmakelijk verbonden met de geschiedschrijving van de herdenking en de herinneringspraktijken. De duizenden grote en kleine, uitbundige en sobere monumenten die werden opgetrokken ter herinnering aan de gesneuvelden van de oorlog, vormen blijvend een neerslag van de opvattingen van de monumentenbouwers en van de tijdsgeest na de oorlog. Die tijdsgeest was op zijn minst erg gedifferentieerd te noemen, wat ook niet anders kon na een conflict waar iedere Duitse en Britse burger, ongeacht beroep, scholingsgraad of maatschappelijke status, rechtstreeks en onrechtstreeks bij betrokken was.¹⁸

Vooraf in de Britse historiografie, waar de geschiedenis van de herinnering aan *the Great War* het sterkst is uitgebouwd, werd de geest van de monumentenopbouw uitgespit. Volgens Samuel Hynes¹⁹ is monumentenvorming *an attempt by a society to deal with certain fundamental needs of those who survive the war*. In de eerste plaats was er nood aan het eervol begraven van de gevallen soldaten die vermist waren, verspreid over de oude slagvelden of begraven in voorlopige, haastig opgetrokken (massa)graven. Daarnaast hadden de monumenten volgens Hynes de kracht om de levenden ervan te vergewissen dat de doden niet tegen hun wil gestorven waren. Monumenten verzekeren de 'toeschouwer' dat de opoffering niet voor niets was en dat de gesneuvelden bewust hun leven in de weegschaal hadden gelegd voor het juiste doel. Het oprichten van monumenten vormde een officiële afsluiter van het oorlogstijdvak. Voor Hynes waren de monumenten een 'grootse en bevestigende conclusie' van de oorlog en haar emoties. Monumenten bevestigden de waarden die 'het waard waren om te vechten': moed, zelfopoffering, heldendom, kameraadschap en vrijheid. De monumentalisering had een eigen retoriek, die behoorde tot de taal van 'de Grote Woorden'.

18 A. KING, *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance*, Oxford, 1998, p. 7.

19 S. HYNES, *A War Imagined*, p. 270.

In dit licht kunnen veel van de regimentsgeschiedenissen die geproduceerd werden in de eerste twintig jaar na de wapenstilstand beschouwd worden als monumenten. Ze beantwoordden aan de behoefte bij het naoorlogse lezerspubliek naar een consoliderende versie van de oorlog, een versie waar de oorlog het waard was geweest om voor te vechten.

Samuel Hynes contrasteerde de traditionele en officiële monumenten van de oorlog met wat hij de 'antimonumentale beweging' noemt. Velen waren het niet eens met deze manier van afsluiten, en de verbloeming en ontkenning van het zinloze lijden. Vooral wie direct geconfronteerd was geweest met doden en gedood zien worden, zocht volgens Hynes naar alternatieven om met (het trauma van) de oorlog om te gaan. Deze waren te vinden in memoires, gedichten, autobiografieën, romans en schilderijen, allemaal uitingen van de antimonumentale beweging. Hier fungeerden de monumenten als getuigenissen van het verlies van waarden, van geloof, van de oude rangorde en ook het verlies van de traditionele taal, die niet meer volstond voor het beschrijven van de nieuwe ervaringen. Deze tegencultuur fulmineerde in wezen tegen de Eerste Wereldoorlog en zijn hoogdravende idealen. Alex King²⁰ nuanceert deze antithese en stelt dat de afwijzing van de oorlog en de principes van oorlog niet noodzakelijk een afwijzing van de traditionele vormen om deze oorlog te beschrijven impliceert. Hij onderschrijft de visie van Jay Winter die de rituelen van de herinnering aan monumenten onderzocht en de monumentenvorming beschouwt als een *function of the passage of time* en in de eerste plaats als een uiting van diepe rouw. Naderhand zouden de betekenissen van de monumenten veranderen met de tijdsgeest.

De geschiedschrijving van de monumentalisering na de oorlog kan ruwweg onderverdeeld worden in twee stromingen. Eén denkpad ziet deze vorm van herdenking van de oorlog als een collectieve verwerking van een trauma; een tweede beweging beschouwt ze als een poging van hogerhand om de collectieve herinnering te

20 A. KING, *Memorials of the Great War*, p. 7.

sturen en te bepalen voor de volgende generaties, en ook als een poging van de politieke wereld om de opoffering en het lijden van de oorlog te legitimeren door de opoffering te vereren.²¹ Voor de ene was de monumentenopbouw een verwerkingsproces; voor de ander een legitimeringsproces. Wat beide opvattingen bindt, is dat ze de herdenking in de eerste plaats behandelen als een proces van verwerking en consolidatie, zowel op individueel als collectief niveau. Individueel gaat het eerder om het leren omgaan met een traumatische ervaring; collectief geven de gevestigde waarden in de maatschappij een politieke wending aan de herinnering. In het geval van de Eerste Wereldoorlog worden herdenkingsceremonies dan gebruikt om de waarden die een generatie aanspoorden de wapens op te nemen (waarden als vaderlandsliefde, moed, opoffering en kameraadschap), te distilleren en opnieuw te gebruiken teneinde de oorlog en de gruwel van de strijd te huldigen en te doen aanvaarden. Zo worden de 'politieke liturgie' en de persoonlijke rouw complementair bij het oprichten van monumenten.²²

De functie, opmaak en taal van de regimentsgeschiedenissen vertonen opmerkelijke parallellen met de monumentenvorming in Duitsland en Groot-Brittannië. Net zoals de stenen monumenten, die niet zelden werden gefinancierd door hetzelfde *War Memorial Fund*, brachten de regimentsgeschiedenissen het lijden en de dood tot een verheven status. De zin van het afzien werd nooit in vraag gesteld. De mannen hadden zichzelf opgeofferd voor een groots en waardig doel, namelijk de verdediging van het vaderland. Hun dood en de waanzin van de eerste totale en geïndustrialiseerde oorlog waren niet voor niets geweest. De vroegere, romantische symbolen van opoffering, heldendom, mannelijkheid en kameraadschap worden zowel in de monumentenvorming als in de regimentsgeschiedenissen ingeschakeld in een proces van zingeving.

21 P. PORTER, 'Beyond Comfort: German and English Military Chaplains and the Memory of the Great War 1919-1929', in: *The Journal of Religious History*, 29 (2005), p. 258.

22 S. AUDOIN-ROUZEAU, A. BECKER, 1914-1918. *Understanding the Great War*, Londen, 2002, p. 186.

Een monument is in de eerste plaats een uiting van een emotie. In de regimentsgeschiedenis is ook dit element sterk aanwezig. De belangrijkste functie van deze bron was immers het 'herinneren' aan de heldendaden van de mannen van het regiment. Het publiceren van deze *Erinneringsbüche* was een daad van herdenking en schiep een herinneringsgemeenschap. Net als bij de monumenten van steen moesten de geschiedenissen troost brengen in de zin van 'ze zullen niet vergeten worden' en 'ze zijn niet voor niets gestorven'. Het taalgebruik is te catalogeren onder 'Grote Woorden': *On page after page one finds incidents which simply thrill one, and pathetic stories of the highest forms of good comradeship and of lives sacrificed pro Patria, which touch the innermost depths of one's heart.*²³

De vele herdenkingsplechtigheden en monumenten waren zowel in Duitsland als in Groot-Brittannië in de eerste plaats gericht op diegenen die niet terugkwamen. De regimentsgeschiedenissen vormen een ode voor alle manschappen die dienden in de eenheid, zowel de overledenen als de overlevenden.

TERMINOLOGIE VAN DE CONSOLIDATIE

Regimentsgeschiedenissen wendden een aantal concepten aan om zin te geven aan de oorlog en het persoonlijke lijden van de lezers.

Het eerste en belangrijkste element is het taalgebruik zelf. Uiteraard is geen enkel taalgebruik compleet onschuldig, maar de verheven, archaische, militair-romantische taal van de regimentsgeschiedenissen werd reeds tijdens het interbellum, en zeker vanaf de jaren 60 beschouwd als een toonbeeld van het toentertijd gehate militarisme en de ophemeling van de oorlog. Maar al te gemakkelijk echter wordt de antithese 'verheven' versus 'realistisch' taalgebruik gekoppeld aan 'pro' versus 'contra' oorlog. De regimentsgeschiedenissen getuigen van de worsteling van de auteurs om de krijgshandelingen op een realistische, doch 'propere' ma-

23 H.C. WYLLY, *The 1st and 2nd Battalions. The Sherwood Foresters in the Great War*, Aldershot, 1924, voorwoord.

nier voor te stellen, zonder de reden van al dat lijden in vraag te moeten stellen.

De oorlog wordt verbloemd door hem af te schilderen als een spel. In de eerste plaats 'spel' in de betekenis van 'sport', maar ook in de zin van 'toneel'. Net als bij het voetbal, de meest geliefde sport in Groot-Brittannië in het begin van de 20ste eeuw, werden de spelers verdeeld in twee ploegen. De tegenspelers zijn de vijanden; de ploeggenoten de kameraden. Kameraadschap wordt beschouwd als de doorslaggevende motivatie om de vijand te bevechten en is één van de belangrijkste motieven in de consolidatie van de oorlog. De kameraadschap tussen de mannen was van grote invloed op de *esprit de corps*, het moreel van de mannen, de verbondenheid met het regiment en met elkaar. Ze werd sterk aangemoedigd door het organiseren van voetbalwedstrijdjes tussen verschillende bataljons en door leden van dezelfde burgerlijke verenigingen gezamenlijk onder te brengen in dezelfde compagnieën. De regimentsgeschiedenissen, geschreven voor en door mannen, leggen ook getuigenis af van het mannenbeeld dat in militaire middens heerste tijdens en na de oorlog. Het schetsen van de ideale man, een beeld dat gelijkstond met dat van de ideale soldaat, gebeurde letterlijk en in de vorm van anekdotes en verhalen over individuele heldendaden. Die beschrijvingen vormden een eerbetoon aan de mannen van het regiment, die letterlijk als *almost superhuman* werden voorgesteld, en moesten tegelijk inspiratie en aanmoediging bieden voor volgende generaties militairen. Het lijden en sterven werd beschreven in functie van dit man- en mensbeeld. De verschrikkelijke levensomstandigheden vergrootten de opofferingsgezindheid van de troepen en brachten op onrechtstreekse manier hulde aan de manschappen.

Het taalgebruik

Begrippen als glorie, trots en eer werden op het slagveld voor velen op een brutale wijze van hun betekenis ontdaan door de harde realiteit van de oorlog. Toch is het opmerkelijk dat men op de oorlogsmonumenten en in de regimentsgeschiedenissen diezelfde verheven taal toch blijft hanteren. De *high diction* die voor, tijdens en na de oorlog werd gebruikt, liet vooral in de Britse regimentsgeschiedenissen sporen na.

Het typische archaïsche taalgebruik kleurde volgens Ted Bogacz de Britse attitude tegenover de diepe maatschappelijke omwenteling die de industriële revolutie en de eerste totale oorlog meebrachten. De verheven taal wordt vandaag door historici vertaald als een antimodernistisch statement van de 'traditionalisten' in de Engelse maatschappij. Wat door hen later de 'eerste geïndustrialiseerde oorlog' werd genoemd, zag men ironisch genoeg in eerste instantie als een langverwachte kentering. Een nieuwe oorlog betekende voor velen een terugkeer naar de 'echte waarden' van de Britse samenleving: patriottisme, een sportieve en plichtsbewuste geest en bereidheid tot zelfopoffering.

Hoewel dit een valabele analyse is van het verheven discours en zijn connotaties, lijkt een verdere ontleding van de vele lagen van het verheven taalgebruik opportuun. Verschillende auteurs poneerden in hun analyses een eerder gemakzuchtige maar duidelijke antithese: traditionalistisch versus modern, pre-oorlog versus post-oorlog, de oude generatie versus de nieuwe generatie, pro-oorlog versus anti-oorlog, militarisme versus pacifisme en het verheven, romantisch taalgebruik versus een moderne, realistische beschrijving van het oorlogsleed.

Het verheven discours werd echter gebruikt voor en door vele lagen van de bevolking, en was een gevolg van de houding tijdens het interbellum tegenover de oorlog. Het romantisch taalgebruik werd reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog vervangen en afgewezen, omdat het in veel opzichten niet volstond om de rauwe werkelijkheid te beschrijven. Maar toch maakte bijna iedereen dankbaar gebruik van de 'terminologie van de consolidatie'.²⁴

De regimentsgeschiedenissen, de traditionele en militaristische bronnen bij uitstek, worden beschouwd als echte voorbeelden van het verheven en overdreven patriottistisch discours. Toch vertoont het taalgebruik dezelfde ambiguïteit die de culturele productie van na de oorlog karakteriseerde. In de voorwoorden en

24 B. BAGGETT, J. WINTER, 1914-18. *De Grote Oorlog en de vorming van de zoste eeuw*, Antwerpen, 1997, p. 363.

in de appreciaties van geslaagde of mislukte aanvallen gebruikten de auteurs een verheven taal. De voorwoorden zijn zelfs geschreven in een taal die gelijkenissen vertoont met die van de oorlogsmonumenten. Daarbij wordt expliciet en impliciet verwezen naar de monumentenvorming van de jaren 20. De krijgsverrichtingen zelf werden beschreven in een moderne en neutrale taal. Op de beschrijvingen van de krijgsactie volgt in de meeste gevallen een evaluatie, in de praktijk veelal een appreciatie. Als de krijgsdoelstellingen bereikt waren, volgen geciteerde gelukwensen van hooggeplaatste legeroversten en een alinea vol lof over de manschappen, in de vorm van verheven adjectieven. Als de (tegen)offensieven op een fiasco waren uitgedraaid, werd de invloed van externe factoren op het falen benadrukt, waarna een romantische ode op de moed, de kracht en de zelfopoffering van de soldaten volgde.

Het verschil in taalgebruik bij het beschrijven van de oorlog als abstract begrip en het beschrijven van de concrete krijgsverrichtingen werd voor het eerst opgemerkt door de literaire historicus Samuel Hynes. In zijn onderzoek naar oorlogsromans tijdens en na de Eerste Wereldoorlog stelde hij een verheven taalgebruik vast in romans over de oorlog en de heersende ideeën en idealen enerzijds, en een realistisch taalgebruik in proza over de gevechten in de oorlog en het oorlogsvoeren zelf anderzijds. Hij concludeerde hieruit dat het nieuwe van de oorlogstrijd een nieuwe en meer realistische taal vereiste.

Het meer nuchtere taalgebruik bij het beschrijven van de oorlogshandelingen zelf in de regimentsgeschiedenissen is mogelijks in verband te brengen met de sobere taal van de militaire oorlogsrapporten, waarop de auteurs zich baseerden voor het beschrijven van de acties. De Duitse regimentsgeschiedenissen beschrijven de acties zelf in een objectieve stijl, op dezelfde summiere wijze als het vermoedelijk in de gearchiveerde oorlogsrapporten stond, en wisselen dit af met emotionele en subjectieve getuigenissen van officieren en passages uit brieven en dagboeken.

De overgang van de 'objectieve' naar de 'subjectieve' stijl in de Britse regimentsgeschiedenissen gebeurt op een minder eenvoud-

dig traceerbare manier. Hier krijgen de persoonlijke getuigenissen een minder prominente plaats en sloop er archaïsch taalgebruik in de evaluaties of appreciaties van de acties.

Het spel

In de regimentsgeschiedenissen zijn oorlog en sport twee nauw verwante begrippen. De oorlog wordt gebruikt als metafoor in de sportwereld en de sport is een geliefde manier om de oorlog te beschrijven. Zelfs in het Duitse en Britse lexicon is er verwantschap tussen beide concepten. Het begrip 'peloton' of 'platoon', een legergroep van ongeveer 100 man, wordt ook gebruikt voor een wisselgroep in het Amerikaans voetbal, het werkwoord *to platoon* betekent 'een speler in het veld opstellen'. Het Duitse woord *Mannschaft* betekent 'soldaten, manschappen', maar ook 'ploeg, team, elftal'. Het aanwenden van het spel, zowel onder de vorm van sport of toneelspel, als metafoor voor de beschrijving van de oorlogsbelevissen is beslist niet onschuldig. Het verbloemt immers de gruwel en maakt de oorlog herkenbaar en minder bedreigend.

De prestaties op het sportveld worden zeker in het Groot-Britannië van het begin van de 20ste eeuw geassocieerd met mannelijkheid. Het spel was een metafoor voor de oorlog, maar ook voor de Britse 'ziel'. Een gezonde jonge knaap die goed presteerde in één van de typische Britse teamsporten als voetbal of rugby, beschikte over alle eigenschappen om een goede soldaat te worden. Goede prestaties op het veld zorgden voor de 'loyale, sterke, moedige en onzelfzuchtige geest' die nodig was om het land te kunnen verdedigen. Deze principes wortelden in het Britse athleticisme van het einde van de 19de eeuw. Het Victoriaanse en Edwardiaanse opvoedingsideaal dat gehanteerd werd in de Britse kostscholen, de natuurlijke 'visvijvers' voor jonge hoogopgeleide militairen, propageerde het sportethos als een essentieel onderdeel in de scholing van toekomstige Britse burgers. Het beoefenen van sporten zou volgens de cultus van het athleticisme het karakter vormen. De identificatie met het team en de kennismaking op een onschuldige manier met het begrip 'veldslag' zou volgens deze leer bijdragen tot de algemene vorming van een officier van het Britse

imperium.²⁵ Naast een sportief lichaam was een sportieve geest een groots ideaal, dat geassocieerd werd met eer, moed en ridderlijkheid. De opkomst van sportclubs en de topsport als beroep werden onthaald op misprijzen in de hogere Britse kringen, die van mening waren dat het spelen voor geld de sportieve geest uit de sport bande.²⁶ Ook in de regimentsgeschiedenissen werd een sportieve geest geassocieerd met militaire vorming: *So that they may [...] help you yourselves, and those coming after you, to create the traditions of the highest order both in military prowess and in the realms of sport.*²⁷

In de Duitse regimentsgeschiedenissen werd er in veel mindere mate gealludeerd op sport en spel. Dit kan te maken hebben met het ontbreken van de cultuur van athleticisme die heerste in de Britse *upper class* vlak voor de oorlog.

Het spel werd niet alleen gebruikt in de betekenis van 'sport' maar ook als 'toneelspel'. Geliefde uitdrukkingen in de regimentsgeschiedenissen uit het interbellum die later als 'between the Acts' bestempeld werden²⁸ zijn 'theatre of war' waarin de mannen van het regiment hun rol speelden – 'they played their parts well'. 'Theatre' werd vaak gebruikt als synoniem voor 'sector'. Ook in de Duitse regimentsgeschiedenissen werd de 'theater-metafoor' opgenomen: *Das gleiche Spiel unterholte sich am 8.8. morgens.*²⁹ Het theater leende zich als metafoor goed tot het beschrijven van de situatie van de soldaat. Het soldaat-zijn was dan een rol die gespeeld werd, inclusief kostumering, en op die manier werd afstand genomen van de daden die moesten gesteld worden. Het doden en verwonden van anderen, de nieuwe moraal die bij het soldatenleven hoorde, was dan slechts een deel van de toneelact. Het theater als

25 A. FLETCHER, 'Patriotism, Identity and Commemoration: New Light on the Great War from the Papers of Major Reggie Chevenix Trench', in: *History*, 90 (2005), p. 533.

26 C. VEITCH, 'Play up! Play up! And Win the War! Football, the Nation and the First World War', in: *Journal of Contemporary History*, 20 (1985), p. 368.

27 H. WHALLEY-KELLY, "Ich Dien". *The Prince of Wales Volunteers, Aldershot, 1935*, voorwoord.

28 Naar een werk van Virginia Woolf, die met 'Between the Acts' tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog bedoelde; zie: P. FUSSELL, *The Great War*, p. 230.

29 J. STEUER, *Infanterie-Regiment Nr. 132 im Weltkrieg*, Berlijn, 1931, p. 167.

metafoor voor de Britse soldaat, die zijn 'echte' leven thuisliet om 'soldaat te gaan spelen' is verder uitgewerkt door Paul Fussell in *The Great War and Modern Memory*.³⁰

Het vijandbeeld

De polarisatie tussen groepen in de samenleving (loopgraven/thuisfront, man/vrouw, soldaat/burger) en de uitbeelding van de tegenstander in 1914-1918 zijn brede en interessante onderzoeksvelden, waartoe de laatste jaren veel bijdragen zijn geleverd.

Volgens Reimann speelde de Eerste Wereldoorlog een belangrijke rol in de 'ontwikkeling van het moderne vijandsbeeld als metafoor'.³¹ Het ontmenselijken van de vijand is een proces dat hoort bij ieder gewapend conflict. Het is een essentiële psychologische reflex die de soldaat in staat stelt te doden. De soldaten in de Eerste Wereldoorlog beschikten over een groot arsenaal aan bijnamen om de andere te benoemen. De Britse troepen werden aangesproken met en noemden elkaar 'Tommy'; de Duitsers heetten 'Fritz' of 'Jerry' - daarnaast werden ze ook de 'Hun', 'Boche' en 'Allimans' genoemd.³² De bijnamen die courant gebruikt werden tijdens de oorlog, komen echter bijna nooit voor in de regimentsgeschiedenissen. Slechts in enkele gevallen wordt in de Britse geschiedenissen de Duitse vijand consequent 'Boche' genoemd. De vijand wordt helemaal niet gedemoniseerd en minachtende opmerkingen over de tegenpartij zijn eerder zeldzaam. Wanneer de acties zelf worden beschreven, benoemen de auteurs de tegenpartij afwisselend *Engländer* of *Germans* en *der Feinde*, *der Gegner* of *the enemy*. In hoever dit een representatieve voorstelling is van het vijandbeeld in de loopgraven is moeilijk te bepalen. Volgens Reimann waren de soldaten aan het front, die uiteindelijk allen hetzelfde lot beschoren waren, gematigder in hun vijandbeeld dan het door de enorme propagandamachine beïnvloede thuisfront.³³

30 P. FUSSELL, *The Great War*, p. 215.

31 A. REIMANN, *Der große Krieg der Sprachen. Untersuchungen zur historischen Semantik in Deutschland und England zur Zeit des Ersten Weltkriegs*, Essen, 2000, p. 176.

32 M. BROWN, *Tommy goes to War*, London/Melbourne, 1978, p. 100.

33 A. REIMANN, *Der große Krieg der Sprachen*, p. 167.

Het spontane staakt-het-vuren op de kerstdagen van 1914 en de stilzwijgende overeenkomsten om niet te vuren op vaste uren in bepaalde minder woelige sectoren zouden hiervan kunnen getuigen. Ook Malcolm Brown die de levensomstandigheden van de Britse soldaten reconstrueerde op basis van brieven en dagboekfragmenten, onderbouwt deze stelling: *A camaraderie of the victim grew spontaneously between them: they were both there because they were there!*³⁴ Deze stelling lijkt paradoxaal, omdat de soldaten uiteindelijk toch de vijand moesten doden. Dat het vermoorden in vele gevallen op een uiterst onpersoonlijke manier gebeurde kan betekenen dat de soldaat de vijand niet moest *haten* om hem te kunnen doden.

De camaraderie tussen de vijanden komt bijvoorbeeld naar voren in het gedicht *A red red road to Hooge* dat wordt geciteerd in de Britse regimentsgeschiedenis *The 2nd City of London Regiment in the Great War*.³⁵ De Duitse vijand wordt hier op een barmhartige manier 'een soldaat van de Rijn' genoemd die 'slaapt' in een bed van ongebluste kalk in de Hooge krater. Of het nu een 'krijger' of een 'schurk' was, het blijft een armzalig graf.

*Full many a soldier from the Rhine
Must sleep to-night in a bed of lime;
't is a pitiless grave for a Brave – or Knave –
Is the crater, out at Hooge.*

De relatieve neutraliteit in het uitbeelden van de vijand kan ook te maken hebben met de bron waarop de auteurs zich baseerden voor de reconstructie van de krijgsverrichtingen. In de *war diaries* wordt een sobere, functionele taal gehanteerd, die wel van invloed moet zijn geweest op het discours van de regimentsgeschiedenissen. Daarnaast was het wel degelijk de bedoeling van de auteurs om een objectief, niettemin patriottisch maar geen 'propagandistisch' werk te schrijven. Zoals op te maken valt uit het volgende fragment uit het voorwoord van het *Worcestershire Regiment*

34 M. BROWN, *Tommy goes to War*, p. 100.

35 W.E. GREY, *The 2nd City of London Regiment (Royal Fusiliers) in the Great War (1914-19)*, Londen, 1959, p. 46.

werden scheldpartijen bewust vermeden: *Similarly we have carefully refrained from any words which might appear to belittle our German antagonists. No one who fought against them will wish to deny their valour and their efficiency as soldiers.*³⁶

De kameraadschap

Kameraadschap of de vriendschap tussen de soldaten had gedurende de Eerste Wereldoorlog een zeer belangrijke rol in het normaliseren van de strijd voor de militairen en voor de latere oudstrijders. Dit motief is zeer prominent aanwezig in zowel de Duitse als de Britse regimentsgeschiedenissen, waar kameraad zowat een synoniem is voor medesoldaat. Hoewel in Nazi-Duitsland de kameraadschap een duidelijk politieke betekenis kreeg – Sebastian Haffner³⁷ klaagde de ‘prostitutie’ van dit woord aan – is de wijze waarop deze term in de regimentsgeschiedenissen voorkomt minder politiek geladen. In de geschiedenissen wordt de onderlinge kameraadschap tussen de manschappen beschreven als één van de meest bepalende factoren voor de vechtlust. De loyaliteit van de soldaat hoort volgens de auteurs te liggen bij het vaderland, bij het regiment en bij de kameraden. De gemeenschap die de kameraadschap schiep, speelt een belangrijke rol in de manier waarop de oorlog achteraf beleefd wordt in de regimentsgeschiedenissen. Beschreven als *der heilige Bund* wordt de onderlinge vriendschap ingezet in het scheppen van een sociale cohesie tussen de soldaten tijdens de oorlog en tussen de veteranen na de oorlog. De vriendschap en loyaliteit in de loopgraven verzacht net als het spel de scherpe kanten van de oorlog en nam reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog mythische proporties aan.³⁸ Ook na de oorlog bleef die bijna-familiale band tussen de veteranen bestaan. Johan Meire spreekt over ‘herinneringsgemeenschappen’ die de herinnering deelden, vaak onderling bleven corresponderen en samen

36 H. STACKE, *The Worcestershire Regiment in the Great War*, Kidderminster, 1928, voorwoord.

37 S. HAFFNER, *Het verhaal van een Duitser 1914-1933*, Amsterdam, 2005, p. 267.

38 G.L. MOSSE, *Fallen Soldiers. Reshaping the memory of the World Wars*, New York/Oxford, 1990, p. 7.

op bedevaart gingen naar de slagvelden van weleer.³⁹ Vooral in de Duitse regimentsgeschiedenissen wordt de nadruk gelegd op de band tussen de oud-strijders. Het voorwoord begint steeds met *Kameraden!* en de nawoorden zijn veelal uitsluitend opgedragen aan *das alte Kameradschaftsbund*.

De mannelijke held-soldaat

De oorlog was in de eerste plaats een zaak voor en door mannen. Jongens trokken naar het front om hun mannelijkheid te bewijzen en de door de oorlog getekende veteranen werden door de jongere generatie als ware mannen geëerd. De culturele erfenis van de oorlog voltrok zich tevens binnen een 'mannelijk' discours. De strijd in de loopgraven werd gezien als een belangrijk ritueel van mannelijke solidariteit. De oorlog werd een test van mannelijkheid, waar niet alleen de vechtkunsten maar ook de sociale capaciteiten van de soldaat op de proef werden gesteld.⁴⁰

De notie van plichtsbesef, wilskracht, moed en een gezonde dosis patriottisme was nauw verbonden met het romantische ideaalbeeld van de mannelijke soldaat-held. Het virulente patriottisme dat de oorlogscultuur van tijdens en na de Eerste Wereldoorlog in Groot-Brittannië karakteriseerde zou, volgens recente, Britse onderzoeken wortelen in een victoriaans mannenbeeld. Mythische verhalen van *Lawrence of Arabia* voedden het beeld van de Britse ideale soldaat, en bij uitbreiding van de ideale man.⁴¹ In de regimentsgeschiedenissen wordt het beeld van de ideale soldaat zowel expliciet (in de voorwoorden) als impliciet (in anekdotes over individuele heldendaden) geschetst. De ideale soldaat in de regimentsgeschiedenissen is enthousiast, vrolijk, individualistisch, moedig, patriottisch, solidair en sterk. In de voorwoorden wordt sterk de nadruk gelegd op plichtsbewustheid en een verheven moraal. De ideale man die het vaderland diende in de Eerste

39 J. MEIRE, *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper*, Tielt, 2003, p. 23.

40 S. CONSTANTINE, M.W. KIRY, M.B. ROSE, *The First World War in British History*, Londen, 1995, p. 171.

41 A. FLETCHER, 'Patriotism, Identity and Commemoration: New Light on the Great War from the Papers of Major Regie Chevenix Trench', in: *History*, 90 (2005), p. 543.

Wereldoorlog wordt tot voorbeeld gesteld voor volgende generaties militairen.

De kameraadschap en de sportgeest die in de regimentsgeschiedenissen een prominente rol krijgen bij de beschrijving van de oorlog, dragen bij tot de notie van de 'echte man' die strijdt en sterft voor koning, keizer en vaderland. Om als individu een plaatsje te krijgen in de geschiedenis van het regiment was een rang of medaille vereist. De acties van de gewone soldaten worden slechts een enkele keer vermeld wanneer deze blijk gaven van uitzonderlijke moed en leiderscapaciteiten.

De officieren

Het beeld van de ideale man komt het sterkst naar voren in de beschrijving van de officieren van het regiment. De regimentsgeschiedenissen geschreven door de legeroversten en gebaseerd op de rapporten en notities van diezelfde officieren zijn eenduidig in de beeldvorming van de bevelhebbers. De officier wordt aan de hand van anekdotes uitgebeeld als een verantwoordelijke leider, die het belang van zijn manschappen vooropstelt en hen door het goede voorbeeld te geven inspireert tot moedige daden. De paternalistische band tussen de officieren en 'hun' manschappen was één van de sleutelaspecten in de Britse legerindeling.⁴² Het onderscheid tussen de gewone soldaten en de officieren komt in de regimentsgeschiedenissen het duidelijkst naar voren wanneer de verliezen worden vermeld en er aparte dodenlijsten worden gegeven. Net zoals in de *war diaries* worden slechts de namen van verwonde, vermiste of gedode officieren vermeld. In de Duitse regimentsgeschiedenissen wordt het verhaal over de acties vaak opgehangen aan de daden en bevelen van de officieren. Dit kan worden gekaderd binnen de historiografische traditie van de *Generalgeschichte* in Duitsland, waar de elite een voorname plaats krijgt.⁴³

42 A. FLETCHER, 'Patriotism, Identity and Commemoration', p. 543.

43 A.J. ECHEVARRI II, 'Heroic History and Vicarious War', p. 3.

Lijden en sterven

Er wordt nogal gemakkelijk aangenomen dat het lijden ingevolge de oorlog geminimaliseerd wordt in de literatuur; de oorlog zou er steeds positief voorgesteld worden. In werkelijkheid krijgen het lijden en de dood in proza en historiografie wél een prominente plaats. Het verschil met de pacifistische literatuur ligt in de betekenis die eraan wordt gegeven. In de regimentsgeschiedenissen worden de dood en het afzien van de manschappen ingezet als een bewijs voor hun moed, mentale en fysieke kracht en voor hun wil om zichzelf op te offeren voor het vaderland, het regiment en de kameraden. Niet alleen de vijand moet overwonnen worden, maar ook de fysieke ongemakken. De verschrikkelijke levensomstandigheden maken de soldaat harder, moediger en nog bewonderenswaardiger. De registratie van het lijden en de dood kan niet worden beschouwd als een anti-oorlogsstatement; de reden voor het lijden wordt immers op geen enkele manier in vraag gesteld. In essentie erkennen en beschrijven de regimentsgeschiedenissen het leed en de pijn van de oorlog om ze zin te geven. De impliciete betekenis is dan 'het is niet voor niets geweest'. De acties die beschreven worden, eisten een heel zware tol van de manschappen: sommige compagnieën werden zelfs gehalveerd. Deze verliezen worden zonder schroom vermeld, dikwijls (ter compensatie) gevolgd door een positieve evaluatie van de actie. De auteurs van de regimentsgeschiedenissen nemen, in hun poging de grote anonieme dood te bevatten, individuele verhalen op in hun relaas. De helden in deze anekdotes zijn de soldaten en officieren die met ware doodsverachting de vijand tegemoet gaan, zelfs dodelijk verwond hun plicht blijven doen en uiteindelijk de heldendood sterven. Eelco Runia noemde de geïndividualiseerde oorlogsverhalen *pogingen om de panische angst te bezweren zo te moeten sterven*.⁴⁴ Toch worden het lijden en sterven in die passages niet in detail beschreven. De officieren die sneuvelen in de regimentsgeschiedenissen worden geraakt door een *clean shot in the head* en vaak wordt de precieze doodsoorzaak niet vermeld. Er wordt veelvul-

44 E. RUNIA, *Waterloo Verdun Auschwitz*, p.134.

dig gebruikgemaakt van eufemismen als de *Heldentot* en de *Great Sacrifice*.

De 'propere' manier waarop de 'vuile' dood van de soldaten in de regimentsgeschiedenissen wordt voorgesteld, is vergelijkbaar met de wijze waarop de doden worden gepresenteerd in de monumentale begraafplaatsen van de Eerste Wereldoorlog. De symmetrie, orde en rust van de Duitse en Britse begraafplaatsen staan in schril contrast met de chaotische en gewelddadige manier waarop deze mannen gestorven zijn.⁴⁵

Soldaten werden niet alleen gedood, ze doodden ook zelf; ze waren terzelfdertijd slachtoffer en dader. Dit taboe werd aangekaart door Niall Ferguson in *The Pity of War*.⁴⁶ Volgens Mosse was het Duitse mannelijke krijgersideaal sterk verbonden met de dood van de vijand. Een jongen wordt in deze visie een man door te vervallen in een staat van primitivisme en als een echte man op te staan tegen de vijand en deze te vernietigen. *Be a man and fight*.⁴⁷ De hoeveelheid slachtoffers die werd gemaakt tijdens een actie stond dan in rechtstreeks verband met de moed en de mannelijkheid van de soldaten. *Das II. Bataillon hatte sich tapfer geschlagen, dafür zeugten 30 englische Leichen im Graben und auf dem Trichterglacié*.⁴⁸

In de overgang van burger naar soldaat, van vrede naar oorlog, is het niet mogelijk om dezelfde wetten en morele waarden aan te houden. Het intreden in het leger betekende een nieuw moraal creëren. De trivialisering van de dood moet voor vele frontsoldaten de enige manier geweest zijn om met de altijd aanwezige dreiging van doden of gedood worden om te gaan. In een omgeving waarin men voortdurend met sterven wordt geconfronteerd, is het een onmogelijke zaak om een leven evenveel waarde toe te

45 W. G. NATTER, *Literature at War. 1918-1940; Representing the 'Time of Greatness' in Germany*, New Haven/Londen, 1999, p. 5.

46 N. FERGUSON, *The Pity of War*, Londen, 1996.

47 G.L. MOSSE, *Fallen Soldiers*, p. 166.

48 GLUCK, WALD, *Das 8. Württembergische Infanterie-Regiment Nr. 126 Großherzog Friedrich von Baden im Weltkrieg 1914-1918*, Stuttgart, 1929, p. 123.

kennen als in vreedstijd. Een Britse regimentsgeschiedenis meldt daarover: *The story of Hooge 1915 would be incomplete without quoting the following description from 'The Snapper' of that march back to billets: 'Many yarns were afloat as to incidents of note in the recent battle such as the spectacle of the dare-devil Sergeant Nolan of the Battalion Bombers chasing the Hun round the traverses of the Strand, flourishing his knobkerrie (a heavily weighted truncheon with iron balls and spikes on its extremity), and finally divesting his victim of a rather fine undervest and putting it on himself, all under the heaviest shell fire'*.⁴⁹

ZIN AAN DE WAANZIN

De auteurs van de regimentsgeschiedenissen gaven de oorlog zin door de strijd te reconstrueren vanuit een eerder onschuldig perspectief en door het lijden van de soldaten te normaliseren. Normaliseren betekent in deze context niet 'ontkennen': de horror van de loopgraven wordt op een bescheiden manier gereconstrueerd en gebruikt om de moed en de mannelijkheid van de soldaten te onderstrepen. Het antimilitarisme wordt ontkracht door het gruwelijke lijden in de oorlog te erkennen zonder de zin van het afzien in vraag te stellen en door zelfs nog 'de goede zaak' – dit is het vaderland waarvoor de jonge mannen de heldendood stierven – in de voorwoorden nog eens te beklemtonen.

Voor velen was de Eerste Wereldoorlog door de diepe impact van de ervaringen niet te beschrijven. De regimentsgeschiedenissen vulden, net zoals de duizenden oorlogsromans, geschiedenissen, memoires, toneelstukken en films die leemte op. In het geval van de regimentsgeschiedenissen gebeurde de voorstelling van de oorlogswerkelijkheid op een patriottische, traditionele en voor velen zelfs 'antimoderne' manier. De Grote Oorlog werd op een positieve manier voorgesteld, men creëerde een versie van de oorlog die probleemloos gedeeld kon worden met het grote publiek. Samen met de pelgrimages, de reünies van veteranen en de monumenten

49 E. WYRALL, *The East Yorkshire Regiment in the Great War 1914-1918*, Londen, 1928, p. 78.

speelden de talloze regimentsgeschiedenissen die in het interbellum werden uitgegeven een rol in wat Johan Meire het creëren van een geruststellend beeld van de Eerste Wereldoorlog noemde.⁵⁰ Motieven als kameraadschap en 'de oorlog als avontuur voor echte mannen' waren hierin belangrijke factoren.

Hoewel de regimentsgeschiedenissen niet expliciet een politiek standpunt innamen, mag men de impact van een positief oorlogsbeeld niet onderschatten. Ook al worden de gruwelen van de oorlog niet ontkend (maar ook niet uitgesmeerd), toch zijn de geschiedenissen doordrongen van een verleidelijke en aanstekelijke cocktail van patriottisme, zelfopoffering, mannelijkheid, heldendom, avontuur en kameraadschap. De manier waarop over de oorlog werd geschreven, vertoont parallellen met de gelijklopende monumentenopbouw vlak na de oorlog. Beiden hadden de belangrijke functie 'hulde te brengen'. Het grootste verschil was dat de monumenten zich als een soort 'lege graftombes'⁵¹ richt(t)en op de gesneuvelden. De regimentsgeschiedenissen eerden daarentegen ook de mannen die wel terugkeerden, door hun lijden en hun 'grootse daden', twee elementen die in de oorlogsvoering onlosmakelijk aan elkaar verbonden zijn, expliciet te verwoorden.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden de mannelijke kameraadschap, de trivialisering van de dood, het archaische taalgebruik, de ware krijgermetaforiek en de vele sporten die achter de linies werden gespeeld een troostende en consoliderende werking. Het waren zowel natuurlijke als artificiële overlevingsmechanismen die de frontsoldaat inbouwde om de dagelijkse horror de baas te kunnen. Na 1914-1918 waren het net deze concepten die op de voorgrond traden om de oorlog te consolideren, de frontsoldaat (vaak letterlijk) op een voetstuk te plaatsen en de frontervaringen – voor vele oud-strijders een wezenlijk deel van hun identiteit – te verheerlijken.

⁵⁰ J. MEIRE, *De Stilte van de Saliënt*, p. 107.

⁵¹ S. AUDOIN-ROUZEAU, A. BECKER, 1914-1918. *Understanding the Great War*, Londen, 2002, p. 190.

CONCLUSIE

De manier waarop het grote trauma van de Eerste Wereldoorlog werd geïntegreerd in de samenleving op cultureel, sociaal, militair en politiek vlak blijft een interessante, nog steeds relevante en zelfs universele vraag. In zekere zin zijn de regimentsgeschiedenissen een deel van de militaire verbeelding omtrent het conflict. De wijze waarop het leger betekenis gaf aan de oorlog had ongetwijfeld een grote invloed op de herdenkingsbewegingen en de persoonlijke herinneringen. Uiteindelijk was in de volledig gemobiliseerde samenleving tijdens de Eerste Wereldoorlog niet minder dan vijftig tot tachtig procent van de mannelijke bevolking tussen twintig en negenenveertig soldaat.

Vandaag is men het er over eens dat niet iedere veteraan per definitie een oorlogshatende pacifist wordt. Grote groepen in de maatschappij, zowel veteranen als niet-veteranen, trokken nooit de zin of de betekenis van de oorlog in twijfel. Het beeld op de naoorlogse herinnering is gekleurd door het rijke arsenaal aan poëzie en proza dat de Britse oorlogsdichters publiceerden. De revisionistische kijk op de oorlog is niet noodzakelijk in tegenspraak met het beeld van de oorlogsdichter. Het is slechts één van de vele versies over de oorlogsjaren. De oorlogsdichters waren over het algemeen jonge mannen uit de begoede middenklasse, die vanuit de elitaire kostschool aan het front waren beland. Hun perspectief was vanzelfsprekend verschillend van dat van de mijnwerker, de schoenmaker of de dorpsonderwijzer. In de Britse populaire media lijkt de nieuwe manier van omgaan met de oorlog en de herdenking van de oorlog wel gehoor te vinden. Zo verscheen er in 2003 een artikel in *The Sunday Herald* met de titel *Common men had a great war* waarin dr. Richard Holmes, professor aan de *Royal Military College of Science* pleit voor een minder literaire kijk op de oorlog. Volgens hem zijn de belevenissen van de gewone soldaat verkeerd beoordeeld en had deze een veel positievere kijk op de oorlog dan algemeen wordt aangenomen.⁵² De regimentsgeschie-

52 L. MCDUGALL, 'Common Men Had a Great War, Says Historian; Academic Challenges', in: *The Sunday Herald*, 25 mei 2003.

denissen vertolken en cultiveren dit perspectief van de oorlog en zijn dan ook waardevolle getuigen van deze 'positieve' versie van de feiten. Ze bieden de onderzoeker de kans om één van de vele manieren waarop de oorlog werd gepercipieerd, systematisch te analyseren.

Volgens Sophie de Schaepdrijver is het centrale mysterie van de oorlog dat van de consensus: *Wat deed die legers al die tijd doorgaan? Niet pure dwang en niet chauvinistische moordlust, maar een achteraf nauwelijks onder woorden te brengen amalgaam van plichtsbesef, solidariteit, routine, angst, vanzelfsprekendheid, brutalisering, vertrouwen in de bevelvoering, eenzelveigheid met het 'vaderland' (hoe dan ook omschreven).*⁵³ De regimentsgeschiedenissen waarin het doorgaan van de oorlog nimmer in vraag gesteld zou kunnen worden, zijn een duidelijk voorbeeld van deze consensus. Tussen de lijnen, in de vanzelfsprekendheden, kan men de consensus die de legers deed doorgaan, lezen. Termen als held, opoffering, glorie en vaderland hadden hun uitwerking op een generatie die opgegroeid was in een romantisch tijdperk dat de (korte) oorlog met open armen ontving. In de regimentsgeschiedenissen wordt hierop natuurlijk duidelijk ingespeeld, maar in de meer realistische, minder verheven beschrijvingen van de krijgsbelevissen krijgt men een beeld van een andere betekenisgeving die werd gebruikt tijdens en na de oorlog: de zin van het aangaan van een persoonlijke vete met een onpersoonlijke vijand, van de mannelijke trots, van het 'niet willen onderdoen' en van de menselijke vriendschap, die dan weer werd gebruikt in de oorlogsmithes in de vorm van 'den heiligen Bund' van de 'comradeship'. De oude taal, waarin de moed en de zelfopoffering van de soldaten centraal stonden, behoorde tot een discours die de abnormale en gewelddadige realiteit van de oorlog zin geeft en normaliseert. Dit gebeurde onder meer door de oorlog te vergelijken met een spel.

De geschiedenis van het regiment speelde een belangrijke rol in

53 S. DE SCHAEPDRIJVER, *Taferelen uit het burgerleven. Essays en aantekeningen*, Amsterdam/Antwerpen, 2000, p. 72.

de identiteitsvorming van de 'strijdersgroep'. In de geschiedenis appelleert men aan de tradities en de historiek van de regimenten of van de soldaten van het Duitse of Britse Rijk. De auteurs van de geschiedenissen hebben goed begrepen dat de voorstellingen van de identiteit, zoals Chris Lorenz het stelde, 'handeling-normerend' werken. De manier waarop men zichzelf ziet, beïnvloedt de handelingen. Het benadrukken van de goede vechtreputatie van het regiment in het verleden moest het moreel en de strijd-lust van de manschappen in het heden en in de toekomst opkrieken.⁵⁴ Dit element heeft de geschiedschrijving van de regimenten vermoedelijk sterker beïnvloed dan eventuele opgelegde censuur. Deze vervorming van de 'historische waarheid' zit hem niet in de invloeden van buitenaf maar is inherent aan de geest van de tijd waarin deze (tijds)documenten werden opgemaakt.

Om deze reden horen de regimentsgeschiedenissen niet ondubbelzinnig in het rijtje traditionele, patriottische en militaristische bronnen gezet te worden, maar dienen ze te worden geïnterpreteerd als bronnen die de hedendaagse vorser verhelderende inzichten verschaffen over de in wezen dubbelzinnige manier waarop de Eerste Wereldoorlog in het interbellum werd herdacht.

54 C. LORENZ, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam, 2002, p. 281.

Producersen in oorlogstijd: de Tréfileries Léon Bekaert en Leon Bekaert tijdens de Tweede Wereldoorlog

De Tweede Wereldoorlog oefent een bijzondere aantrekkingskracht uit op historici. De religieuze, sociale, culturele, politieke en militaire context is daardoor steeds beter bekend geworden. Sommige terreinen blijven echter onderbelicht. Het economische aspect van de oorlog is daar merkwaardig genoeg één van. Weliswaar is er reeds substantieel werk verricht over de economische geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, maar de auteurs beperken zich vooral tot het macro-economische veld.¹ De bedrijven zelf en hun bedrijfsleiders worden zelden behandeld. In een poging om deze lacune mee op te vullen, focust dit artikel op de nv Tréfileries Léon Bekaert (vandaag de nv Bekaert) en haar bedrijfsleider Leon Bekaert tijdens de Tweede Wereldoorlog.²

Het bedrijf Bekaert werd rond 1880 gesticht door Leon-Leander Bekaert. De hoofdactiviteit was het produceren van prikkeldraad. Jaar na jaar groeiden zowel het personeelsaantal, de productiehoeveelheden als het productassortiment. De Eerste Wereldoorlog temperde de groei. Leon-Leander vluchtte in 1914 naar Nederland en vanaf 1915 werd de fabriek door de Duitsers overgenomen ten behoeve van hun oorlogsinspanningen. In 1918 werd Bekaert het slachtoffer van de Duitse nood aan staal. Sommige machines raakten door de oorlogsverrichtingen vernietigd; de rest werd

- 1 Bijvoorbeeld voor België: P. NEFORS, *Industriële 'collaboratie' in België. De Galopindoctrine, de Emissiebank en de Belgische industrie in de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, 2000; voor Nederland: H. KLEMANN, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*, Amsterdam-Deurne, 2002.
- 2 Dit artikel is een bewerking van P. BLONDEEL, *Producersen in oorlogstijd: de Tréfileries Léon Bekaert en Leon Bekaert 1930-1946*, Gent, 2007 (UGent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, promotor prof. dr. Dirk Luyten), 215 p.

ontmanteld en naar Duitsland overgebracht.³ De naoorlogse wederopbouw werd de verantwoordelijkheid van de zonen van Leon-Leander: Maurice en Leon-Antoon Bekaert. Ze deden dit met verve en tegen 1925 werd de vooroorlogse productie opnieuw gegeven. De jaren 20 waren belangrijk op het vlak van de internationale expansie. Bekaert richtte verkoopskantoren op in Nederland, Frankrijk en Groot-Brittannië, en het bedrijf breidde ook uit door middel van overnames. Zo nam het onder meer de *Tréfileries, Tuyauteries et Construction, afdeling Ruisbroek* over. De onderneming zou zoals vele andere rake klappen krijgen tijdens de economische crisis van begin de jaren 30, maar uiteindelijk zou Bekaert de crisis vrij goed doorstaan.

De economische crisis stelde het begrip 'vrije concurrentie' ter discussie. Moest alles wel aan de *onzichtbare hand* van Adam Smith overgelaten worden? Velen, waaronder Leon Bekaert, pleitten voor een systeem van verplichte kartelvorming dat de slechte kantjes van de overdreven concurrentie moest vijlen. In vele sectoren kwamen kartels tot stand; zo ook tussen de draadtrekkerijen met de oprichting van de *Union des Tréfileries et Clouteries Belges* (UTCB). Dit kartel ontfermde zich over de verkoop van de producten van de aangesloten firma's. Leon Bekaert speelde bij de oprichting en de latere werking van het kartel een vooraanstaande rol. Het draadkartel zou ook tijdens de Tweede Wereldoorlog belangrijk blijven, aangezien de Duitsers ook het kartelsysteem genegen waren.

Na 1935 was het ergste van de economische crisis voorbij en kon de productie opnieuw uitbreiden. Vanaf de tweede helft van 1936 tot en met de eerste helft van 1937 werden er meer dan 51.000 ton producten uit zachte staaldraad (ook wel Thomasstaal genoemd) vervaardigd. Daarna daalde de productie: in de tweede helft van 1937 en de eerste helft van 1938 werd maar de helft van de productie van het voorgaande jaar bereikt. Dit had te maken met de kleine economische crisis van 1937-1938, met een dieptepunt in de

3 L. KYMPERS, *Bekaert 100: economische ontwikkeling in Zuid-West-Vlaanderen*, Tielt, 1980, p. 262.

zomer van 1938.⁴ Gedurende de rest van 1938, 1939 en 1940 steeg de productie van zachte draad opnieuw, maar niet meer tot het niveau van 1936-1937. De personeelsbezetting volgde de productiefleuctuaties, waaruit afgeleid kan worden dat de arbeidsproductiviteit niet toenam in deze periode.

In totaal werden er in 1936-1940 meer dan 128.000 ton producten uit zachte staaldraad verkocht. De populairste waren prikkeldraad (55.467 ton), verzinkte draad (33.784 ton), draadnagels en krammen (13.305 ton), zeskant vlechtwerk (13.399 ton) en vierkant vlechtwerk (2.636 ton). Daarnaast werd er nog een hele reeks andere artikelen in kleinere hoeveelheden verkocht. In 1936 begon de firma ook producten uit harde staaldraad (draad uit Siemens-Martinsstaal) te vervaardigen. Voor de oorlog werden deze slechts zeer beperkt aangemaakt in vergelijking met de zachte staaldraadproducten. Tijdens de oorlog zou de verhouding veranderen.⁵

De pre-oorlogsconjunctuur was bevorderlijk voor de gehele staalen steenkoolindustrie. In april en mei van 1939 kende de internationale markt na een stagnatie in het begin van het jaar een toenemende vraag naar ijzer- en staalproducten. Meer en meer werden het Belgische ijzer en staal naar het buitenland uitgevoerd. De vraag van Britse afnemers was voor België zeer belangrijk: grote bestellingen van halffabricaten werden in die periode naar het Verenigd Koninkrijk gestuurd. Het Britse leger werd net als het Belgische leger een belangrijke afnemer van de prikkeldraad van Bekaert. Het is niet duidelijk op welke manier het bedrijf zich voorbereidde op een mogelijke oorlog. In elk geval beschikte Bekaert bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog over grote voorraden walsdraad en schaarde het bedrijf zich volop aan de kant van de geallieerden door in grote mate te produceren voor de Belgische, Britse en Franse legers.

4 F. BAUDHUIN, *Histoire économique de la Belgique 1914-1939*, deel I, Brussel, 1946, p. 379.

5 BRUSSEL, *Justitiepalais*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, bijlage 17: Vergelijking tusschen de verkopen per product.

De meidagen van 1940

Op zaterdag 18 mei hadden de Engelsen zich teruggetrokken achter de Schelde en marcheerden de eerste Britse troepen Zwevegem binnen. De daaropvolgende dinsdag trokken de Engelsen door de belangrijkste straten van Zwevegem met de melding dat het gevaar zeer groot was, en dat alle vluchtelingen en Zwevegemnaars het grondgebied van de gemeente dienden te verlaten. Tot 19 mei heeft Bekaert de productie van zijn fabrieken in Zwevegem, Bourbourg en Sheffield ten dienste kunnen stellen van de Belgische, Britse en Franse legers.⁶

De Duitse werknemers van Bekaert bevonden zich in een hachelijke positie. Carl Gerhard, die bij Bekaerts verkoopsfirma ETECO werkte, werd op 10 mei door de rijkswacht opgehaald en naar een Kortrijkse gevangenis gebracht. Van daaruit werd hij naar een kamp aan de voet van de Pyreneeën gevoerd. Na zestig dagen werd hij er vrijgelaten en kon hij naar België terugkeren.⁷ Otto Middermann, de uitvinder van de Motto-prikkeldraad, die in een van de fabrieken tewerkgesteld was, werd eveneens gevangengenomen en naar Zuid-Frankrijk gebracht. Op 10 juli 1940 werd hij vrijgelaten en kon hij zijn werk hervatten.⁸

In de chaos besloot Leon Bekaert eerst de lopende gemeentezaken af te ronden (hij was immers ook burgermeester van Zwevegem) en daarna te vluchten. Op 18 mei gaf hij aan twee personeelsleden de opdracht zich uit de voeten te maken. Deze hadden al het geld, de plannen van de prikkeldraadmachines en dergelijke meer mee. Het was de bedoeling om ergens anders aan de slag te gaan.⁹ Op aanraden van de Britse staf in Zwevegem trok Bekaert naar Bourbourg met het plan de daar gelegen fabriek meer naar het zuiden te verplaatsen. De Duitse doorbraak in Abbeville maakte dit echter onmogelijk en hij keerde terug naar Zwevegem.¹⁰ Zijn zussen,

6 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 5.

7 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd, een kroniek over honderd jaar in en om Bekaert te Zwevegem*, Tielt, 1980, p. 277-278 en p. 282-283.

8 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, Belangrijke briefwisseling, DL 140: Brief van Otto Middermann aan Leon Bekaert, 13 juli 1940.

9 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 279.

10 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 5.

hun families en zijn twee jongste kinderen waren intussen naar Zuid-Frankrijk gevlucht.¹¹

Tussen 18 en 21 mei moesten de Engelsen hun stellingen aan de Schelde verlaten. Ze trokken zich terug achter de Leie. Het feit dat de Duitsers pas een week voor de capitulatie van het Belgische leger in Zwevegem aankwamen, zorgde ervoor dat men volgens een arbeider van Bekaert nog kon werken tot 21 mei: "In veertig zat ik in de stekkerdraad en we hebben daar gewerkt tot den dinsdag noen, den eenentwintigste mei. De Duitsers waren al over de Schelde ... We zijn dienen vrijdag stilgelegd geweest rond ten twaalven ... We zijn niet meer moeten teruggaan naar de fabriek: tegen dat 't zeven, acht uur van den avond was hebben de Engelsen al de dynamo's doen springen die ze vonden. En 's anderendaags waren de Duitsers er al".¹² Wegens de productie van prikkeldraad en andere voor de oorlogvoering belangrijke materialen was het enigszins voorspelbaar dat de Britten de Tréfileries Léon Bekaert niet zonder slag of stoot aan de oprukkende Duitsers zouden overleveren. Het bedrijf moest in de mate van het mogelijke onklaar gemaakt worden. Op 18 mei liet de Britse staf Bekaert weten dat hij zinnens was de Zwevegemse werkhuizen op te blazen en men heeft dit ook geprobeerd.¹³ Het opzet mislukte omdat een werkknemer van Bekaert de plannen van de Britten saboteerde. Hierdoor bleef de fabriek grotendeels gespaard. Enkel de kantoren brandden af, waardoor het grootste deel van de technische boeken en het bedrijfsarchief verloren ging.¹⁴ De Britten waren ontgoocheld omdat de fabriek nog overeind stond en vanuit Harelbeke beschoten ze de gebouwen met houwitser. Als gevolg daarvan stortte het dak in. De volgende dag, op 22 mei, brak de Duitse bezetting voor de Zwevegemnaars aan en op 24 mei begon de slag om de Leie. Als gevolg van de beschietingen was er voor ongeveer 10 miljoen fr.

11 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, Belangrijke briefwisseling, DL 140: Brief van Leon Bekaert aan Salle van de Laminoirs, Tréfileries et Cableries de Lens, 24 augustus 1940.

12 Geciteerd in: J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 283.

13 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 5.

14 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, Belangrijke briefwisseling, DL 140: Brief van Leon Bekaert aan Delori, 10 augustus 1940.

schade¹⁵ en moest het bedrijf voor een maand de productie staken.¹⁶

Het heropstarten van het bedrijf bij het begin van de Duitse bezetting

De bedienden en ondermeesters konden in juni 1940 – wanneer precies is niet duidelijk – opnieuw aan het werk. Het dak werd terug naar omhoog gekrikt. Er werd een dorsmachine geïnstalleerd die via een transmissie een boormachine en een draaibank aandreef. Het bedrijf bekostigde zelf de opruimings- en herstellingswerken.¹⁷ Op 30 juni 1940 was Bekaert in ieder geval al terug actief aangezien twee handelsreizigers op die dag opmerkten: “In de eerste plaats valt weer aan te stippen het vriendelijk onthaal bij de diverse fabrieken en klanten, alsook hun tevredenheid als ze vernemen dat de Tréfileries L. Bekaert weer van wal gestoken zijn. Bijna overal moesten wij de verspreide berichten logenstraffen dat de fabriek totaal vernield zou zijn”.¹⁸ In de afdeling waar zeskantvlechtwerk geproduceerd werd, draaiden al snel twee tot drie machines ondanks het feit dat deze zwaar getroffen was.

De aanwezigheid van een grote voorraad grondstoffen liet het heropstarten van de productie ook toe en de Duitsers bemoeiden er zich in die begindagen nog niet mee.¹⁹ De mogelijkheden voor de afzet van de producten beperkten zich tot België en Nederland en weldra liepen er nog te weinig bestellingen binnen om de arbeiders aan het werk te houden en de fabriek draaiende te houden. Bekaert vroeg daarom aan Carl Gerhard of hij niet voor meer bestellingen kon zorgen. Gezien de aanhouding van Gerhard op 10 mei en zijn verblijf in Frankrijk kan dit ten vroegste halverwege juli geweest zijn. Gerhard slaagde er, gezien de beperktheid van de Belgische en Nederlandse markten, niet in het aantal bestellingen te verhogen.

15 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Rapport préliminaire, 5 maart 1945, p. 7.

16 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 2: Nota betreffende de productie van harde staaldraad, bijlage 22.

17 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 289; LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 17.

18 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 292-293.

19 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 289 en 292-293.

Hij meldde Bekaert ook dat de Duitsers enkel steenkool wilden leveren aan bedrijven waar ze zelf voordeel uit konden halen. Indien er geen voordeel was, riskeerden de arbeiders deportatie naar Duitsland. Bekaert zou Gerhard gezegd hebben dat hij een zware plicht tegenover zijn arbeiders moest nakomen en ze absoluut in Zwevegem wilde houden, zelfs als hij daarvoor Duitse bestellingen moest aanvaarden. Hij vroeg Gerhard dan ook om Duitse bestellingen los te weken; enkel orders die voor oorlogsdoeleinden bestemd waren, moesten geweigerd worden. Gerhard zocht daarop contact met het Duitse walsdraadkartel (*Drahtverband*) te Düsseldorf en er werden zoveel bestellingen voor de Duitse privé-economie verkregen, dat de fabriek weer op volle toeren kon draaien.²⁰ Gerhard was sinds 1925 in dienst van Leon Bekaert. Hij werkte onder meer voor het eerste verkoopkantoor van Bekaert in Duitsland en tijdens het interbellum had hij in dat kader contacten met de Duitse draadkartels opgebouwd.²¹ Nu maakte hij van die contacten gebruik om bestellingen van het Drahtverband los te krijgen. In juli richtte Bekaert zich tot de Duitse autoriteiten met de melding dat hij 5.000 ton draad aan het Drahtverband zou leveren.²² Ook in de afdeling Ruisbroek werd het werk hervat. De afdeling werd verplicht matrassen en strozakken aan het Duitse leger te leveren met dezelfde kwaliteit en aan de prijzen zoals deze in 1939 en 1940 aan het Belgische leger geleverd werden.²³

De hoogconjunctuur als gevolg van de internationale spanningen verdween volledig bij het uitbreken van de oorlog. De productie van harde staaldraad daalde van 1.400 ton in de tweede jaarlhelft van 1939 naar 600 ton in het eerste semester van 1940. In de tweede helft van 1940 bleef de productie op hetzelfde peil; op een sterke stijging was het wachten tot het eerste semester van 1941: toen werd meer dan 1.500 ton voortgebracht. De productie van zachte draadproducten daarentegen bleef op peil in de eerste helft

20 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 294.

21 ZWEVEGEM, *Privé archief Werner De Meulemeester*: C. GERHARD, *Quarante années au service de Bekaert*, passim.

22 BRUSSEL, *Justitiépaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1: La politique de travail suivie par monsieur L. Bekaert durant l'occupation allemande, p. 6.

23 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 20.

van 1940 (17.000 ton). Pas in de daaropvolgende jaarhelft nam de productie een duik. De Tréfileries Léon Bekaert hadden samen met Ougrée-Marihaye te Hemiksem al voor de oorlog technische aanpassingen gedaan om een deel van de markt (hoofdzakelijk kabelfabrieken) van harde staaldraad te veroveren op de Britten en Duitsers en dit bleek een succes. Bij de inval was er geen Duitse of Britse staaldraad op de Belgische markt.²⁴ Bekaert wou dit bekomen voordeel behouden: de Belgische markt moest door de Belgische fabrikanten bevoorrad worden. Op 4 en 11 september 1940 werden daarom pogingen ondernomen om een staaldraadkartel op te zetten. De poging onder leiding van Bekaert mislukte, hoofdzakelijk omdat de producenten het niet eens konden geraken over de quota. Na de mislukking kwam de leiding over de groep producenten meer en meer in handen van De Jaeger, bedrijfsleider van staaldraadproducent *Produrac*. De Jaeger zou de belangrijkste tussenpersoon worden in de contacten tussen enerzijds de Duitse *Stahldrahtvereinigung* en het *Drahtseilverband* (syndicaat van kabelfabrikanten), en anderzijds de Belgische staaldraadfabrikanten.²⁵ De bedrijfsresultaten van de afdeling Zwevegem volgden de negatieve trend van de productiecijfers in het begin van de oorlog. Het zakencijfer daalde van 99 miljoen fr. in het boekjaar 1939-1940 tot 54 miljoen fr. in het daaropvolgende. De daling van de winst van 25 miljoen fr. naar 4 miljoen fr. was nog meer uitgesproken. In het boekjaar 1940-1941 werden voor het eerst ook sociale werken geregistreerd voor een bedrag van 225.000 fr. Het personeelsaantal volgde de dalende trend van de cijfers: in het tweede kwartaal van 1939 werkten 827 mensen bij Bekaert; in het derde kwartaal 508. Daarna nam de personeelsbezetting stilaan weer toe: in het tweede kwartaal van 1941 waren er opnieuw 578 werknemers.²⁶

24 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, p. 2.

25 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, bijlage 1: Beknopt verslag over de vergadering gehouden op woensdag 4 september 1940 in de lokalen van de UTGB, met het oog op een te stichten verband tussen de verscheidene Belgische staaldraadfabrikanten.

26 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, bijlage 21: Schommelingen in de personeelssterkte en de productie.

De afdeling Ruisbroek deed het beter: alle cijfers wijzen er op een periode van expansie aan het begin van de oorlog. Het zakencijfer steeg van 5 miljoen fr. in het boekjaar 1939-1940 tot bijna 38 miljoen fr. in het boekjaar 1940-1941. Ook de winst steeg spectaculair van 139.000 fr. tot 7,4 miljoen fr. in 1940-1941. Het personeelsaantal verdrievoudigde en hetzelfde gebeurde met de lonen. Het zakencijfer werd gerealiseerd door de verkoop van matrassen, onderdelen voor beddenbakken, verenarkassen en staalwol. De verbetering van de resultaten van de afdeling Ruisbroek is te wijten aan de grote hoeveelheden producten die door de Duitsers gekocht werden (26 miljoen frank op een totaal zakencijfer van 38 miljoen frank).

LEON BEKAERT IN HET POLITIEK-ECONOMISCHE VAARWATER

Volgens een getuigenis van Carl Gerhard wou Bekaert geen cent aan de Duitse bestellingen overhouden en hij aanvaardde de orders alleen maar om te zorgen "dat zijn arbeiders hun boterham verdienen en te vermijden dat ze naar Duitsland zouden worden gestuurd". Aan het begin van de oorlog had Leon Bekaert ook tegen enkele werknemers gezegd dat hij tijdens de oorlog geen frank wou verdienen aan de Duitsers.²⁷ Deze standpunten waren een weerspiegeling van de nota-Galopin van 15 juli 1940, waarin produceren om de arbeiders aan het werk te houden en de voedselsituatie veilig te stellen, zonder buitensporige winsten te maken of wapens of munitie te leveren, naar voren geschoven werden. Aan gezien Bekaert sinds 11 juni regelmatig de vergaderingen van het Galopin-comité bijwoonde, was het enigszins logisch dat hij zich naar de richtlijnen van de Galopin-doctrine zou schikken. Ook na de oorlog verdedigde hij zijn productiepolitiek door te verwijzen naar de doctrine: "Monsieur L. Bekaert avait exposé qu'il avait eu constamment le souci de rester dans la ligne des directives Galopin et il avait tenu à démontrer que dans l'ensemble l'attitude qu'il avait adoptée, s'inspirait de sa grande préoccupation de garder en Belgique le maximum de main-d'oeuvre; il considérait comme un

27 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 294 en 299.

devoir d'humanité d'éviter le déplacement en Allemagne de la population ouvrière, estimant, au surplus, que le rendement de celle-ci était, en Belgique, inférieure à ce que les industriels allemands en auraient obtenu dans leurs usines".²⁸ Er kunnen vragen gesteld worden betreffende de motieven van Bekaert om de productie opnieuw op te starten. Was het beletten van de deportatie van zijn arbeiders zijn ultieme drijfveer? Zoals voormeld was de productie in het bedrijf reeds op 30 juni hervat; dit is een halve maand voor de eerste nota-Galopin. Maar aangezien Bekaert reeds op 11 juni toegetreten was tot het Galopin-comité moest hij al voor 30 juni op de hoogte zijn van de te volgen richtlijnen.

Na de vlucht van de regering naar Londen in 1940 kwam het uitvoerend beleid in handen van de secretarissen-generaal, en dit met instemming van en in samenwerking met de *Militärverwaltung*.²⁹ Koning Leopold III is, zoals bekend, in België gebleven. Grondwettelijk verkeerde hij, gezien zijn krijgsgevangenschap, in de onmogelijkheid te regeren. Hij onthield zich echter niet van politieke activiteiten en ondernam bijvoorbeeld stappen bij de bezetter om zelf een regering op de been te brengen. Daarnaast stuurde hij begin juli 1940 aan op de creatie van een nieuwe functie van *commissaris-generaal van de administratie*. Deze supersecretaris-generaal zou het comité van de topambtenaren voorzitten en hun activiteiten coördineren. Leopold wou de administratie in Belgische handen houden door de Duitsers voor te zijn in hun streven naar één verantwoordelijk persoon voor elke sector van het openbare leven. Na zich oorspronkelijk verzet te hebben, stemden de secretarissen-generaal uiteindelijk principieel in met de benoeming van een commissaris-generaal voor de administratieve coördinatie.³⁰ Leopold wou Leon Bekaert benoemd zien in de nieuwe functie. Begin juli werd Bekaert in het geheim ontbo-

28 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1: La politique de travail suivie par monsieur L. Bekaert durant l'occupation allemande, p. 2.

29 E. WITTE, J. CRAEYBECKX en A. MEYNEN, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 1997, p. 225-226.

30 A. DE JONGHE, 'De personeelspolitiek van de Militärverwaltung te Brussel gedurende het eerste half jaar van de bezetting', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 3 (1972), p. 17-18.

Koning Leopold III en Leon Bekaert, tijdens het bezoek aan de fabrieken in 1938.
Bron: J. DELOOF, *Staalakkoord: het verhaal van een winnaar*, Tielst, 1987, p. 31.

den bij de koning. Leopold stelde uitvoerig de kritische toestand van het land voor en verzocht hem het ambt van commissaris-generaal te aanvaarden. Volgens de verweernota uit 1944 zou Bekaert bezwaar aangetekend hebben tegen het voorstel. Na een twee uur durend gesprek met Leopold aanvaardde hij het voorstel echter “omdat zijne Majesteit, als gevolg van een vraag van hem [Leon Bekaert], had laten verstaan dat hij in den grond van hem de volbrenging van deze plicht verlangde als van een soldaat in oorlogstijd”.³¹ De secretarissen-generaal gingen op 5 juli echter niet akkoord met de mogelijke benoeming van Leon Bekaert. Ze dachten dat slechts een ambtenaar van de administratie of een magistraat in aanmerking kon komen voor de functie. Frédéric en Wodon, de woordvoerders van de koning, vroegen zich af waarom Bekaert niet benoemd kon worden aangezien hij toch “un homme nouveau, indépendant, sans aucune attache avec la politique ou la finance” was. De woordvoerders stelden dat zijn benoeming de enige mogelijkheid was om het bestuur in Belgische handen te houden. Uiteindelijk zwichtten de secretarissen-generaal voor de

31 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 7.

druk van het hof. Vooraleer het benoemingsbesluit in het *Staatsblad* zou verschijnen, moest het worden voorgelegd aan Reeder, het hoofd van de Militärverwaltung. Dit gebeurde op 6 juli. Na een week besloot Reeder zijn goedkeuring te weigeren. Delmer, de woordvoerder van het comité van secretarissen-generaal, deelde het nieuws aan het comité mee op 15 juli: "De kandidatuur van de heer Bekaert werd niet aanvaard omdat de bevolking van het Vlaamse landsgedeelte geen vrede zou kunnen nemen met de benoeming".³² De verklaring voor de afwijzing moet gezocht worden in de felle negatieve reactie van het *Vlaams Nationaal Verbond* (VNV). Van zodra het Verbond op de hoogte was gesteld van Bekaerts kandidatuur, had het er zich met hand en tand tegen verzet. De Vlaams-nationalisten zagen hem als een "strooien man van de Bisschop van Brugge" die ze geenszins vertrouwden.³³ Reeder had aan Delmer verzocht binnen de drie dagen een vooraanstaande persoonlijkheid voor te dragen voor het nieuwe ambt. Het comité besloot dan op 16 juli om Heymans, gouverneur van de *Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid*, voor te dragen. Frédéric bleef er echter bij Delmer op aandringen de kandidatuur van Bekaert te verdedigen. Dat de Vlaams-nationalisten Bekaert niet zouden aanvaarden, vond de kabinetschef van de koning niet zo belangrijk. Op 17 juli besloot het comité van secretarissen-generaal om de Militärverwaltung dringend te verzoeken de kandidatuur van Bekaert te aanvaarden. Heymans werd als tweede kandidaat naar voren geschoven voor het geval de Duitsers Bekaert bleven afwijzen. Begin augustus deelde Reeder aan Delmer uiteindelijk mee dat hij afzag van de oprichting van een commissariaat-generaal voor de administratie.³⁴

In juni 1940 had de koning een onderhoud met de rector van de Katholieke Universiteit Leuven, mgr. Van Waeyenbergh. Leopold vroeg namen van mensen die belast konden worden met de wederopbouw. Van Waeyenbergh vreesde dat het land niet klaar was voor een stelsel dat afbreuk zou doen aan de grondwettelijke in-

32 A. DE JONGHE, 'De personeelspolitiek', p. 18-19.

33 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 7.

34 A. DE JONGHE, 'De personeelspolitiek', p. 19-20.

stellingen, maar gaf wel veertien namen van mensen die met de opdracht belast zouden kunnen worden. Het lijstje bevatte vooral namen van Vlaamsgezinden en gedeeltelijk ook van leden van het *Centrum Lippens*. Leon Bekaert stond op het lijstje en behoorde tot beide categorieën.

Het Centrum Lippens streefde naar een breuk met het parlementair regime en bereidde een politieke reorganisatie in antidemocratische zin voor. Het Centrum wenste een sterke regering die leiding kon geven aan een staat die niet langer gebukt zou gaan onder het algemeen enkelvoudig stemrecht en het partijenregime. Bedoeling was de macht van de koning te versterken: "Si notre travail, Sire, peut aider dans une faible mesure notre Souverain dans la tâche immense qui L'attend, nous nous sentirons fort récompensés. Le peuple belge tout entier appelle de tous ses vœux l'heure où le Roi, Son Chef, prendra la direction de Pays et il Le suivra".³⁵ Het wantrouwen in de parlementaire democratie leidde ertoe dat het Centrum Lippens de wetgevende en uitvoerende macht ten dienste van de vorst wou stellen. Er zou een einde komen aan de scheiding der machten; de koning kreeg alle macht. De vorst zou daarin bijgestaan worden door enkele raden die niet democratisch verkozen zouden worden. Hij zou de wetten maken en de ministers waren alleen tegenover hem verantwoording verschuldigd. Het parlement werd een overbodige instelling. Het voordeel van dit systeem was de snelheid waarmee het wetgevend werk zich zou kunnen voltrekken. Aan de andere kant riskeerde men natuurlijk dat de koning het wetgevend proces zou usurperen. Het studiewerk rond de ideeën in het Centrum Lippens liep ten einde in december 1940. De resultaten werden op 24 december doorgegeven aan de vorst. Uiteindelijk leidden de ideeën en plannen tot niets.

Maar waarom engageerde Leon Bekaert zich in het Centrum Lippens? Was hij het parlementarisme dan beu? Het heeft er alle schijn van dat dit inderdaad het geval was. In de jaren 30 was dit

35 *Brief van Lippens aan Leopold III op 23 december 1940*, geciteerd in: D. LUYTEN, 'Het centrum Lippens: een Belgische Nieuwe orde in een nazistisch Europa?', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 71 (1993), p. 878.

misschien nog niet zo, ofwel sluimerden deze gevoelens bij hem nog onder de oppervlakte. Hij onderhield toen echter al goede relaties met Leopold III die de democratie geen warm hart toedroeg. In elk geval kwam hij er tijdens het interbellum niet openlijk voor uit. In het Centrum Lippens zal zijn inbreng niet zo groot geweest zijn. Dirk Luyten merkte op dat niet alle medewerkers een even groot aandeel in de werkzaamheden hadden. De rapporten werden vooral opgesteld door een aantal specialisten, van wie de inbreng doorslaggevend was. Leon Bekaert behoorde niet tot de specialisten die Luyten vermeldde. Maar zijn lidmaatschap is toch wel belangrijk. Daaruit is immers af te leiden dat hij op zijn minst niet vies was van het autoritaire gedachtegoed.

De keuze van Bekaert om juist in het begin van de oorlog expliciet door middel van een lidmaatschap deel te nemen aan het autoritair gerichte Centrum Lippens vergt ook een verklaring. Tijdens het interbellum was de afkeer van de parlementaire democratie al sterk aanwezig. De invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht, met het daaruit voortvloeiende verlies van de machtspositie van de burgerij en de medezeggenschap van de arbeidersklasse, had de conservatieve elite in de periode tussen de oorlogen nooit verwerkt. Er bestonden toen al plannen om de staat op een meer autoritaire manier in te richten. Maar de politieke machtsverhoudingen lieten nog niet toe deze in de praktijk om te zetten. De oorlog bood nieuwe kansen. De plannenmakers werden aangespoord door de afschaffing van de parlementaire instellingen en het verdwijnen van de paritaire comités en autonome vakbonden.³⁶ Daarenboven waren er bij de elite velen die overtuigd waren van de hegemonie van de Nieuwe Orde op het continent.³⁷ Dit laatste was niet noodzakelijk een teken van Duitsgezindheid. De snelheid waarmee de Duitsers België onder de voet gelopen hadden, deed de hoop op een geallieerde overwinning afnemen. De capitulatie van Frankrijk gaf de doorslag en bracht een kentering in de geesten teweeg. De industrieel Georges Hannecart rapporteerde

36 D. LUYTEN, *Ideologie en praktijk van het corporatisme tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Brussel, 1997, p. 30.

37 D. LUYTEN, 'Het centrum Lippens', p. 879, 881, 886-903 en 906.

in februari 1941 aan Gutt dat vele industriëlen in de Duitse eindoverwinning geloofden. Patrick Nefors twijfelt of Galopin overtuigd was van de Duitse eindzege. Over Bekaert is hij minder genuanceerd: "Bij andere belangrijke industriëlen, zoals Lippens of Bekaert, hoeft men geen dergelijke twijfels over hun opvattingen te hebben. Zij waren wel degelijk van de Duitse eindoverwinning overtuigd: men kan hun politieke bedrijvigheid in die 'wondere zomer' slechts in dit licht begrijpen".³⁸ We zijn geneigd Nefors in zijn redenering te volgen: iemand die niet overtuigd was van de Duitse overwinning zou zich niet engageren in een comité dat de staat op ingrijpende en autoritaire wijze wou organiseren. Leon Bekaert had zich tegenover zijn personeel echter anders geuit. In juni of juli 1940 riep hij de fabrieksraad samen en deelde mee dat de oorlog weliswaar nog lang kon duren, maar dat men de hoop niet moest opgeven. Groot-Brittannië kon nog doorvechten, vanuit de kolonies kon nog strijd gevoerd worden en ook de VSA konden nog bij de oorlog betrokken worden.³⁹ Het lijkt er eerder op dat hij zijn personeel hier wat moed wilde inspreken, terwijl zijn deelname aan het Centrum Lippens doet vermoeden dat hijzelf eigenlijk overtuigd was van de Duitse overwinning.

Vanaf de herfst van 1941, toen een Duitse eindoverwinning minder zeker werd en de publieke opinie zich afkeerde van het fascistische gedachtegoed, zagen nieuwe reorganisatieprogramma's het licht. Enkele van die plannen hadden opnieuw betrekking op het autoritaire politieke corporatisme. Maar Leon Bekaert heeft zich na 1940 niet meer ingelaten met de politieke reorganisatie van het Belgische staatsbestel.

Daarnaast werd geprobeerd de Belgische economie te organiseren naar het nazistische model. In de zomer van 1940 werden de warencentrales, bevoegd voor de rationele verdeling van de grondstoffen, opgericht en in februari 1941 trachtte de bezetter door middel van de *groepen* een corporatieve organisatie met een indeling op sectoriële en regionale basis in te voeren.⁴⁰ In totaal werden er in België twaalf hoofdgroeperingen opgericht, waaronder

38 P. NEFORS, *Industriële 'collaboratie' in België*, p. 45.

39 Interview Werner Demeulemeester, 18 november 2007.

40 Van de regionale organisatie werd nooit werk gemaakt.

de metaalverwerking. Het stelsel van de groepen was nazistisch en autoritair van karakter. Dit blijkt onder meer uit het leidersbeginsel, waarbij een leider die een adviesraad mocht aanduiden aan het hoofd stond van de organisatie. Op het laagste niveau van de ondergroeperingen kon een ledenvergadering bijeengeroepen worden nadat de leider zijn fiat gegeven had. Gustave Joassart, voorzitter van de *Fédération des Constructeurs belges* wou geen voorzitter worden van de hoofdgroepering metaalverwerking. Deze was naar zijn mening autoritair, nazistisch en een instrument in handen van de bezetter. Na de weigering van Joassart werd Leon Bekaert bij besluit van 10 juli 1941 aangesteld als leider van de organisatie. Volgens Bekaert was dit de wil van Joassart geweest.⁴¹ Eerder had hij zich gematigd positief uitgelaten over het stelsel van de groepen. Hij meende dat bij de uitvoering bijvoorbeeld nog katholieke accenten konden gelegd worden. Het aantal aangesloten bedrijven steeg van 1.000 in juli 1941 naar 1.700 in januari 1942. Het verplichte lidmaatschap verklaart deze grote toename, maar volgens Brion en Moreau was ook juist de komst van Leon Bekaert belangrijk.⁴² Bekaert streefde naar taalevenwicht in de hoofdgroepering: er kwam een nieuw bureau voor West-Vlaanderen; Limburg werd van de regionale afdeling van Luik overgeheveld naar deze van Antwerpen en Namen werd afhankelijk van de afdeling te Charleroi. De leden kregen omzendbrieven in de taal van hun streek toegezonden en de verslagen van de Raad van Bestuur werden zowel in het Frans als in het Nederlands opgemaakt. Bekaert streefde naar taalvrede: "om op dit vlak de rust te herstellen en om voor eens en altijd te voorkomen dat een slechte verstandhouding het bestaan van het land in gevaar zou brengen, moet iedereen blijk geven van goede wil. We krijgen de kans om een voorbeeld te stellen op economisch gebied. Laten we dat dus doen zonder een zuur gezicht te zetten, want we kunnen het land de mooiste dienst bewijzen die er bestaat. Binnen de diensten van de Hoofdgroepering zullen beide taalgemeenschappen op voet

41 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 8.

42 R. BRION en J.-L. MOREAU, *Fabrimetal. 50 jaar in het hart van de industrie. Kroniek van een federatie*, Tielt, 1996, p. 69-70.

van volledige gelijkheid staan”.⁴³ Bekaert vond in december 1942 dat de groeperingen perfect werkten en deelde mee dat hij het ook spijtig zou vinden als ze na de oorlog verdwenen “want we moeten het nog een tijd met een geleide economie doen, en daarvoor zijn de groeperingen nodig”.⁴⁴ In de hoedanigheid van leider van de hoofdgroepering pleitte hij ook meer dan eens voor rationalisatie in de metaalverwerkende sector.

Er werd ook gewerkt aan de voorbereiding van de naoorlogse arbeidsverhoudingen en de economische organisatie.⁴⁵ Een sociale studiec commissie onder leiding van Bekaert⁴⁶ was in opdracht van het Galopin-comité vanaf de zomer van 1942 bedrijvig. In september 1943 legde de *Commissie Bekaert* een eindrapport voor. De maatregelen in het rapport bleven wel beperkt tot de transitieperiode na de oorlog, maar de Commissie wilde toch ook de basis leggen voor de opbouw van het sociaal beleid in de verdere toekomst. De tekst bevatte twee grote elementen. Allereerst moest er gestreefd worden naar samenwerking en overleg met de vakbonden om de sociale vrede te handhaven. Zo zou er bijvoorbeeld overleg gepleegd kunnen worden over de lonen, die niet noodzakelijk laag gehouden moesten worden. Er werd ook gepleit voor extra uitgaven inzake de bevoorrading van de arbeiders qua kleding en huisraad. De staat moest hierin een aanzienlijk aandeel opnemen, omdat het ging om uitzonderlijke uitgaven veroorzaakt door de oorlog. Ook de werkgevers moesten hun steentje bijdragen door gelden over te maken aan de kinderbijslagkassen. De steun aan de arbeiders van zowel de overheid als de werkgevers was erop gericht om loonstijgingen, die later zouden kunnen doorwerken, te vermijden. Een eventuele loonstijging was toch wel bespreekbaar. Er zou een centraal paritair comité met patroons en vakbonden worden opgericht dat moest nagaan welke loonsverhogingen er geoorloofd waren. De overheid kreeg een vetorecht tegen loonstijgingen die het economische herstel in het gedrang

43 Geciteerd in: R. BRION en J.-L. MOREAU, *Fabrimetal*, p. 72.

44 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 140: Brief Bekaert aan Dessain, 24 december 1942.

45 D. LUYTEN, *Ideologie en praktijk*, p. 225 en 233-235.

46 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 9.

zouden kunnen brengen. De tweede grote doelstelling in het rapport was de verhoging van de levensstandaard van de arbeiders. Hun koopkracht moest op een redelijk niveau komen en er moest gestreefd worden naar volledige tewerkstelling, werkzekerheid en een systeem van sociale zekerheid. De toepassing van nieuwe technieken en technologische innovatie zouden kunnen zorgen voor een toename van de arbeidsproductiviteit, die nodig was om de welvaartsstijging te financieren. Deze ideeën zijn een voortzetting van het streven van Bekaert naar rationalisering en innovatie als leider van de *Hoofdgroepering Metaalverwerkende Nijverheid*. Verder moest de bedrijfsorganisatie voor sociale vrede zorgen. Van een stakingsverbod was geen sprake, maar een centraal paritair comité zou nagaan welke sancties konden getroffen worden tegen organisaties die de collectieve arbeidsovereenkomsten niet zouden naleven.⁴⁷

De regering-Pierlot was sinds de zomer van 1940 afgesneden van nagenoeg elk contact met het bezette land. Om toch te weten wat er leefde bij de Belgische bevolking, werd in de zomer van 1942 het *Comité Gilles* opgericht. Het comité telde een dertigtal leden en was van groot belang voor de Belgische regering.⁴⁸ In de loop van 1943 werd Leon Bekaert in het comité opgenomen.

Bekaert was grondig veranderd ten opzichte van 1940. Met zijn lidmaatschap van het Centrum Lippens stond hij een autoritaire reorganisatie van de maatschappij voor. Deze reorganisatie betekende een afrekening met de democratisering en het parlementarisme. Met die opvattingen stond hij aan de zijde van Leopold III, die alle contact met de regering in ballingschap verbroken had. In de zomer van 1942 schaarde Bekaert zich aan de kant van de Belgische regering en nam impliciet afstand van de koning. Zijn aandacht ging nu naar de voorbereidingen van de naoorlogse sociale organisatie en hij liet zich niet meer in met de autoritaire plannenmakerij die in 1942 opnieuw opgang maakte. Reden hiervoor was dat Bekaert, net zoals de algemene publieke opinie, zich meer

47 D. LUYTEN, *Ideologie en praktijk*, p. 252, 261 en 262-264.

48 M. VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 245.

en meer van het autoritaire fascistische gedachtegoed wegtrok op het moment dat de Duitse eindzege geen zekerheid meer was. Pogingen om de Belgische staat op autoritaire wijze te reorganiseren hadden geen nut meer in zijn ogen omdat hij er nu van overtuigd was dat de oorlog zou uitdraaien op een herstel van de democratie.

HET BEDRIJF IN VOLLE DUITSE BEZETTINGSTIJD

Met de inval van de Duitsers waren de bedrijfsresultaten in 1940-1941 op alle vlak achteruitgegaan ten opzichte van het boekjaar 1939-1940. Het boekjaar 1941-1942 betekende voor de afdeling Zwevegem een gedeeltelijk herstel. Gedeeltelijk, want de resultaten bleven nog ver onder de vooroorlogse cijfers. De afdeling Ruisbroek ging er lichtjes op achteruit.

De totale productie staaldraad en zachte draad daalde van 23.255 ton in 1940 naar 15.379 ton in 1941 en steeg dan weer tot 19.661 ton in 1942. In het eerste semester van 1940 daalde de productie van staaldraad met een derde, terwijl die van zachte draad min of meer op peil bleef. Daarna zou de productie van staaldraad stijgen, vooral in de tweede helft van 1941. De productie van zachte draad bleef daarentegen stabiel. In 1942 werd er van het aantal Belgische orders harde staaldraad 14% werkelijk verzonden. Bij de Duitse orders was dit 8,2%. Ook in 1941 was deze achterstand in de verwerking van bestellingen al groot.⁴⁹ In de zomer van 1941 beklaagde de bezetter zich hierover bij de UTCB: de bestellingen liepen te veel vertraging op bij alle draadtrekkerijen. Daarom zou minder walsdraad ter beschikking gesteld worden van de draadtrekkerijen. Bekaert was hier ten felste tegen gekant; de vertragingen kwamen volgens hem net tot stand door een tekort aan voorraden.⁵⁰ De Galopin-doctrine was er oorzaak van dat Duitse bestellingen trager verwerkt werden dan Belgische orders. De doctrine bepaalde im-

49 BRUSSEL, SOMA, Pièces à conviction Auditorat-général en cause Groupement principal de l'Industrie des Fabrications métalliques, AA 1314 715, Map 12: Maandelijke statistieken van de verzendingen van harde staaldraad door de staaldraadproducenten.

50 BRUSSEL, SOMA, Pièces à conviction Auditorat-général en cause Groupement principal de l'Industrie des Fabrications métalliques, AA 1314 714, Map 10: Vergadering 1 augustus 1941 op Sybelac.

mers dat alle bestellingen gezamenlijk aanvaard moesten worden. Als alle producenten dan ook nog eens gezamenlijk afspraken om Duitse orders trager te verwerken, stond de bezetter machteloos. Meer dan de helft van de productie van harde staaldraad bij Bekaert werd naar Duitsland verzonden. De NV Produrac – die in 1924 als eerste Belgische draadtrekkerij met de productie van staaldraad begonnen was – verkeerde in een andere situatie. De Jaeger, bedrijfsleider van Produrac, hield alle bestellingen voor de binnenlandse markt voor zijn bedrijf en Duitse bestellingen speelde hij door naar andere producenten. Voor Leon Bekaert vormde dit een dubbel probleem. Vooreerst klaagden de Belgische kabelproducenten dat ze te weinig harde staaldraad ontvingen door te late leveringen. Op de vergadering van harde staaldraadproducenten van 14 mei 1941 kaartte Bekaert dit probleem aan. De kabelproducenten waren bij hem (als leider van de hoofdgroepering) komen protesteren tegen de achterblijvende bestellingen. Omdat Produrac enkel voor het binnenland produceerde, stelde zich nog een tweede probleem. De firma droeg immers geen verantwoordelijkheid voor de leveringen aan Duitsland, in tegenstelling tot de andere staaldraadproducenten. Bekaert schreef hieromtrent op 7 juli 1941 een protestbrief naar De Jaeger.⁵¹ De Jaeger probeerde zichzelf en zijn bedrijf op juridisch vlak veilig te stellen. Als de draadtrekkerij later voor de rechter zou moeten komen, dan had Produrac niet geleverd aan de vijand (strafbaar volgens artikel 115 van het strafwetboek). Produrac schikte zich daarmee ook niet naar de Galopin-doctrine, die bepaalde dat alle Duitse bestellingen door de Belgische fabrikanten zoveel mogelijk samen aanvaard, verdeeld en verwerkt moesten worden. Als gevolg van het protest werden enkele bestellingen door Produrac aan de firma Bekaert afgestaan, maar dan nog kon Produrac geen normale leveringstermijnen naleven. *Ocachar* (Office Commerical d'Achat pour Charbonnage, de warencentrale voor kolen) drong daarom bij de hoofdgroepering aan om leveringen van staaldraad aan de Belgische kabelfabrieken te bekomen. De bezetter was er niet mee opgezet dat

51 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, p. 4, bijlage 7 en bijlage 8c.

Produrac de bestellingen voor het binnenland voor zichzelf hield. In augustus en september 1941 eisten ze dat de bestellingen voor het binnenland niet langer door Produrac, maar door een centraal organisme verdeeld zouden worden. Bourgeois, secretaris van de subgroep *Draadtrekkerij en aanverwante producten*, zou met deze taak belast worden. Vanaf augustus 1941 kregen de Belgische staal-draadfabrikanten ook de beschikking over een vast contingent walsdraad (1.250 ton per maand).⁵²

In een brief van 9 januari 1941 deelde De Jaeger aan dr. Voye, bestuurder van de Stahldrahtvereinigung, mee hoe de Belgische staaldraadproducenten een voorgelegde Duitse bestelling op de vergadering van 8 januari hadden aanvaard en verdeeld. Een afschrift van dit schrijven werd aan de betrokken staaldraadproducenten doorgestuurd. Het ging om een bestelling van verzinkte draad van 1,6 mm diameter en met een weerstand van 140/160 kg/mm². Bestemming was de firma *Buchheister* in Rotterdam. De opdracht liep over een periode van 9 maanden en zou nadien nog verlengd worden. Elke maand moest er 500 ton staaldraad aan Buchheister geleverd worden. De bestelling had een ander karakter dan de orders die doorgaans geboekt werden. Afnemer was de Duitse *Kriegsmarine* te Rotterdam. Leon Bekaert was hiervan op de hoogte: Otto Middermann deelde hem op 19 januari mee "... dat de heer Buchheister de Duitse leider is van de gevlechtsfabricatie voor de marine te Rotterdam".⁵³ Het vlechtwerk bestond uit afzonderlijke ringen die met de hand werden gemaakt en dan stuk voor stuk bijeengevoegd. De ringen die Bekaert leverde, werden gebruikt voor de confectie van versperringsnetten voor duikboten: "les filets contre sous-marins sont un instrument à l'aide duquel on défend l'approche des ports – ils sont, dans certains cas, également utilisés pour la destruction directe de submersibles, passant, par conséquent, dans la catégorie d'instruments

52 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, p. 4-5.

53 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, bijlage 5 en 15.

offensifs".⁵⁴ Alhoewel hier dus geen wapens en munitie stricto sensu afgeleverd werden, wist Bekaert dat de ringen dienden als basis voor het vervaardigen van materialen met een militair karakter. Deze leveringen waren niet verboden volgens de Galopindoctrine, aangezien die enkel de productie van wapens en munitie in de enge zin en niet de grondstof ervoor verbood. Daarom hadden Leon Bekaert, noch de andere producenten er meer bezwaar tegen dan bij andere bestellingen voor Duitse kabelfabrieken. In het eerste halfjaar van 1941 werd er 300 ton staaldraad aan Buchheister geleverd⁵⁵ en gedurende de hele oorlog 2.737 ton (op een totaal van ongeveer 19.000 ton harde staaldraad).⁵⁶ Het gerecht nam Bekaert deze levering na de oorlog kwalijk.

In oktober en november 1942 legde de bezetter een nieuw programma betreffende de productie van zachte draad voor: er moest 3.000 ton prikkeldraad geproduceerd worden op een totaal van 14.850 ton.⁵⁷ Dit betekende een verhoging van de productie met 25%. De draadproducenten deden een tegenvoorstel waarbij ze pleitten voor 2.635 ton prikkeldraad op een totaal van 15.310 ton draad. Dit laatste werd aanvaard, wat de productie met 10 à 15% in plaats van 25% verhoogde.⁵⁸ De hoeveelheden waren echter minder belangrijk dan de aard van het materiaal. Op een vergadering van het directiecomité van de UTCB op 18 november twijfelden de leden of de draadtrekkerijen de prikkeldraad wel zou produceren, gezien het hier mogelijk om een wapen ging. Uit een brief die Leon Bekaert schreef aan meester Hermans, raadgevend advocaat van de UTCB, valt op te maken dat de draadproducenten zinnens waren de productie van prikkeldraad te weigeren. In ieder geval wenste hij dat de productie van prikkeldraad niet onder zijn ver-

54 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1: Fouritures de fils, p. 2.

55 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, p. 4 en 7.

56 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 2: La politique du travail suivie par monsieur L. Bekaert pendant l'occupation allemande, p. 24.

57 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Procès-verbal de la réunion de 3 novembre 1942 (UTCB), p. 2.

58 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Rapport préliminaire, 5 maart 1945, p. 5.

antwoordelijkheid viel: "La meilleure sanction serait évidemment que les Autorités allemandes réquisitionnent notre matériel et fabriquent elles-mêmes les ronces artificielles que nous refuserions nous-mêmes de fabriquer".⁵⁹ Bekaert suggereerde hier eigenlijk de oplossing waarvoor uiteindelijk gekozen werd, namelijk dat de afdeling onder Duitse administratie en verantwoordelijkheid zou doorwerken. Voor de fabrieken van Bekaert zelf viel deze optie best mee, omdat zo het grootste deel ervan ongemoeid gelaten werd. De winst op de grondstof voor de prikkeldraadafdeling (klare draad 0/15) kon zo ook behouden blijven. Op 16 november 1942 beantwoordde Hermans de brief en bevestigde dat prikkeldraad onder de categorie defensieve wapens viel en dat het dan ook noodzakelijk was de productie ervan te weigeren. Hij verwachtte dat de sanctie voor de weigering waarschijnlijk de benoeming van een *Verwalter* zou zijn. Maar aangezien het maar om een klein deel van de fabrieken ging, voegde hij eraan toe dat het wel mogelijk moest zijn dat de Duitsers enkel het personeel en het materieel zouden opeisen dat nodig was voor de afdeling prikkeldraad.⁶⁰ Het probleem was dus niet de productie van prikkeldraad zelf, maar de juridische verantwoordelijkheid ervoor.

Op 25 november besliste het bestuur van de UTCB om de adviezen van Hermans te volgen en de productie van prikkeldraad onder de verantwoordelijkheid van de producenten te weigeren. Bekaert deelde de beslissing aan de bezetter mee en stelde dat de productie enkel onder Duitse dwang zou aangevat worden en dat liefst alleen de prikkeldraadafdeling onder Verwaltung zou geplaatst worden (normaal gezien zou de hele fabriek dit lot ondergaan). Bekaert was, voor wat zijn eigen fabrieken betrof, alvast begonnen met het afzonderen van de prikkeldraadafdeling van de rest van het bedrijf.⁶¹ Op 15 december stuurde de *Militärbefehls-*

59 BRUSSEL, *Justitiépaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: C. Elslander, Ronceries Unter Verwaltung, 18 april 1946, p. 2-3.

60 BRUSSEL, *Justitiépaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: C. Elslander, Ronceries Unter Verwaltung, 18 april 1946, p. 3.

61 BRUSSEL, *Justitiépaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Note sur la question de la fabrication de ronces artificielles en Belgique, vergadering 25 november 1942.

haber een brief naar de betrokken bedrijven waarin hij een Verwalter voor de prikkeldraadafdelingen aanstelde. De directie van de afdelingen moest echter blijvend waargenomen worden door de moederbedrijven. Dit betekende dat alles eigenlijk bij het oude bleef. De draadproducenten wilden de verantwoordelijkheid voor de productie echter niet dragen en ze tekenden protest aan tegen de brief. Op 30 januari 1943 werd de verantwoordelijkheid voor de afdelingen dan overgedragen aan Verwalter Paul Seehaus, die voordien afgevaardigde van het Drahtverband was geweest.⁶² Seehaus verbleef niet in de fabrieken; hij vestigde zich in Brussel en riep er elke week de afgevaardigden van de prikkeldraadafdelingen samen. Ondanks de onder Verwaltung-stelling bleef de UTCB zich met de prikkeldraadafdelingen inlaten. Het kartel was voor wat betreft de betalingen van de leveringen prikkeldraad intermediair tussen de afdelingen en de afnemers.⁶³ Ook de afdelingen die de grondstof voor de prikkeldraad leverden, stonden onder de verantwoordelijkheid van de betrokken bedrijven. De grondstof bestond vooral uit klare draad 0/15 en kreeg de benaming *speciale draad*. De producenten, waaronder Bekaert, leverden de draad ook aan Duitse prikkeldraadproducenten. Een voorbeeld daarvan waren de bestellingen met daarop de vermelding *Hindernissprogramm* (*Hindernissbaustof* of materiaal voor de defensie). Bekaert leverde 649 ton van de 787 ton bestelde draad.⁶⁴ Verder leverde het bedrijf 910 ton draad met de vermelding *fil pour fabrication de ronces* en 875 ton met de vermelding *Stacheldrahtfabrik*. Net zoals bij de leveringen aan Buchheister maakte Leon Bekaert er dus geen probleem van om de grondstof voor de productie van wapens te leveren, zolang de productie van de wapens zelf maar niet onder zijn verantwoordelijkheid viel. De onderzoekers na de oorlog voelden de onder Verwaltung-stelling dan ook vooral aan als een

62 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Notice sur ronerie Bekaert à Zwevegem unter Verwaltung, p. 1.

63 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: C. Elslander, Ronceries Unter Verwaltung, 18 april 1946, p. 5-7.

64 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Les commandes du Drahtverband Allemand, p. 3.

mesure de pure façade.⁶⁵ Nochtans lag Bekaerts houding volledig in de lijn van de Galopin-doctrine. Van februari 1943 tot 2 september 1944 produceerde Bekaert 6.985 ton prikkeldraad. Daarvan werd er 6.850 ton voor een bedrag van 23 miljoen frank verzonden. Alle facturen stonden op naam van het *Oberkommando des Heeres*.⁶⁶

Ten opzichte van het boekjaar 1941-1942 steeg in de afdeling Zwevegem van Bekaert de omzet in 1942-1943 en bleef stabiel in 1943-1944. Hetzelfde kan gezegd worden van het zakencijfer en de uitbetaalde lonen en wedden. De winst daarentegen ging naar beneden: het boekjaar 1943-1944 werd zelfs met twee miljoen fr. verlies afgesloten. In 1943-1944 ging een aanzienlijk bedrag naar sociale werken. Ook de afdeling Ruisbroek vertoonde een stijging van het zakencijfer in de tweede helft van de oorlog. De winst daalde in 1942-1943 en steeg in het daaropvolgende boekjaar. In dit laatste boekjaar werkten er 358 mensen in de afdeling. Dit was een aanzienlijke toename. Als gevolg daarvan stegen de uitbetaalde wedden en lonen. Uit de bedrijfsresultaten zou men kunnen afleiden dat de *Tréfileries Léon Bekaert* het niet zo slecht stelden aan het eind van de oorlog. De resultaten van het tweede semester van 1943 en het eerste van 1944 zijn echter samengevoegd, waardoor een daling van de cijfers in 1944 gecompenseerd wordt door de goede resultaten van 1943.

In juni en waarschijnlijk ook in augustus en september 1944 lag het werk in de fabrieken stil.⁶⁷ Op 8 september werd Zwevegem bevrijd.⁶⁸

IN DUITSE ONGENADE

Op 18 februari 1944 werd Leon Bekaert bij de Gestapo te Gent geroepen. Hij werd er onderworpen aan een langdurig verhoor en 24 uur vastgehouden in de Nieuwe Wandeling. Het verhoor

65 BRUSSEL, *Justitiépaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: C. Elslander, Ronceries Unter Verwaltung, 18 april 1946, p. 10.

66 BRUSSEL, *Justitiépaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 2: La politique du travail suivie par monsieur L. Bekaert pendant l'occupation allemande, p. 18.

67 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 140: Brief Bekaert aan D. Van De Pitte, 19 juni 1944.

68 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 341.

ging onder meer over het feit dat hij de begrafenisdienst van Albert Garez, die door de Duitsers gefusilleerd was, bijgewoond had en over *Duits vijandelijke bedrijvigheid*.⁶⁹ Bekaert zou nooit gevolg gegeven hebben aan de Duitse verordening die bepaalde dat de Belgische overheden de rantsoenkaarten en rantsoenzegels moesten achterhouden van wie zich aan de verplichte arbeidsdienst onttrok. Daarnaast zou hij nooit toegelaten hebben dat er Duits propagandamateriaal door de gemeentediensten werd aangeplakt. Ten slotte had hij als gevolg van een omzendbrief van juli 1942, uitgaande van secretaris-generaal Romsée, tien leden voor de hulppolitie moeten aanduiden, te kiezen onder de aangeslotenen bij het VNV of de SS-organisaties. Hij had geweigerd en de tien leden naar eigen keuze aangeduid. Hij had de *Kommandantur* laten weten dat ofwel zijn keuze aanvaard moest worden ofwel de keuze van de *Kommandantur*, waarbij hij dan elke verantwoordelijkheid van de hand wees. De Duitsers zouden toegegeven hebben.⁷⁰

Na de arrestatie waarschuwde de chauffeur van Bekaert diens vrouw, die op haar beurt contact opnam met Galopin. Galopin oefende daarop, samen met Velter, de bestuurder van de Hoofdgroepering Metaalverwerkende Nijverheid, druk uit op secretaris-generaal voor Economische Zaken Leemans. En Leemans stuurde aan Militärverwaltungschef Reeder een brief waarin hij het belang van Bekaert voor de Belgische economie uiteenzette. Dankzij de tussenkomst van Leemans werd hij opnieuw in vrijheid gesteld.⁷¹ De brief zou echter in slechte aarde vallen bij het verzet, dat op basis daarvan een lastercampagne voerde. Volgens het verzet was iemand die veel voor de Belgische economie betekende automatisch een collaborateur.

Bekaert werd dan wel in vrijheid gesteld, maar door de Duitsers uit het burgemeestersambt ontzet. Op 14 april werd deze laatste maatregel officieel betekend. Acht dagen daarna nam het college

69 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1: Getuigenis Leon Bekaert, juni 1946, p. 1.

70 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 9-10.

71 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1: Getuigenis Leon Bekaert, juni 1946, p. 2.

van burgemeester en schepenen van Zwevegem er kennis van⁷² en de burgemeestersjerp werd tijdelijk overgenomen door eerste schepen Jozef Verduyck.⁷³ Nauwelijks was de bezetting voorbij of Bekaert nam het burgemeesterschap van Zwevegem weer op. Op 11 september 1944 stelde hij de gemeenteraad opnieuw samen, nadat deze sedert april 1941 geschorst was op bevel van de bezetter.⁷⁴

REPRESSIE

Gezien de positie van Leon Bekaert tijdens de oorlog als leider van de hoofdgroepering, als bedrijfsleider en als burgemeester lag het voor de hand dat hij geïsoleerd zou worden door de naoorlogse volksrepressie. Deze concentreerde zich vooral op de lotgevallen inzake de prikkeldraadafdeling die weliswaar onder Verwaltung geplaatst was, maar in de ogen van de buitenstaanders met alle fabrieken van Bekaert gelijkgesteld werd. Bovendien werd er zwaar getild aan de brief (nadien ook gepubliceerd in *Le Peuple*) die secretaris-generaal van Economische Zaken Leemans in februari 1944 geschreven had aan Reeder om Bekaert na diens arrestatie vrij te laten. Volgens Jan Deloof speelden ook ideologische motieven een rol: "Vooral het communistisch geïnspireerde Onafhankelijkheidsfront moest niet veel weten van deze invloedrijke, katholieke patroon, die een geheel ander maatschappijbeeld predikte en wilde uitwerken".⁷⁵

Het *Onafhankelijkheidsfront* (OF) van Kortrijk probeerde Bekaert aan te houden, maar het Zwevegemse verzet dwarsboomde die poging. Toen de voorgenomen arrestatie niet haalbaar bleek, begon het OF-Kortrijk pamfletten te publiceren. Bekaert counterde deze campagne met eigen affiches en met een bericht in de lokale pers. Hij werd daarbij gesteund door personeelsleden van zijn fabrieken, die op vier november 1944 in het blad *Andleie* een stuk

72 ZWEVEGEM, *Gemeentearchief*: Verslag van het college van burgemeester en schepenen, 22 april 1944.

73 A. OVAERE, *Zwevegem vroeger en nu*, Brugge, 1964, p. 40.

74 ZWEVEGEM, *Gemeentearchief*: Verslag van de gemeenteraad van 11 september 1944.

75 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 358.

te zijner verdediging publiceerden.⁷⁶ Halverwege november werd er ten slotte een grote volksvergadering georganiseerd, waar er gepleit werd voor eerherstel. Op deze vergadering waren onder meer het Zwevegems verzet, de brandweer, het Rode Kruis, het gemeentepersoneel en de werknemers van Bekaert aanwezig.⁷⁷ Bekaert wou dus al eerherstel, nog voor het gerecht zijn werk gedaan had. Misschien dacht hij het gerecht te beïnvloeden door aan te tonen dat een deel van de publieke opinie achter hem stond.

In 1944 opende het auditoraat van Kortrijk een onderzoek naar de activiteiten van Leon Bekaert. In december kwam Bekaert met een verweernota waarin hij zijn houding tijdens de bezetting verdedigde. Hij rechtvaardigde zich door te verwijzen naar de Galopin-doctrine: de productie moest in stand gehouden worden om de arbeiders aan het werk te laten en om voedselimport te verzekeren. Het behoud van de economische structuur kwam niet ter sprake, waarschijnlijk omdat hij vooral de nadruk wilde leggen op het humanitaire aspect van de doctrine.⁷⁸ Het feit dat Bekaert de Galopin-doctrine ter rechtvaardiging van zijn productiepolitiek inriep, wijst erop dat hij veronderstelde dat een industrieel automatisch vrijuit zou gaan als hij de doctrine had gevolgd. Ook vele andere industriëlen dachten dit.⁷⁹ Auditeur-generaal Ganshof van der Meersch stond echter een strenge bestraffing van economische collaboratie voor en had een andere interpretatie van de doctrine: niet alleen de leveringen van wapens en munitie, maar alle leveringen met een militair karakter waren strafbaar. Vooral de leveringen met een indirect militair karakter zouden Bekaert kwalijk genomen worden. Op 5 maart 1945 had de aangestelde deskundige Karel Elslander een eerste rapport klaar. Concluderend gaf hij aan dat Bekaert in aanzienlijke mate voor de bezetter geproduceerd had terwijl hij op de hoogte was van het militaire karakter van sommige bestellingen. Op het vlak van de Verwal-

76 J. DELOOF, *De tijd is veel veranderd*, p. 359-363.

77 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 144: Teksten vergadering eerherstel.

78 LEUVEN, *Kadoc*, Fonds Leon Bekaert, DL 143: Verweernota in zake: Leon Bekaert, p. 6-7.

79 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking? Vervolg van economische collaboratie in België na de Tweede Wereldoorlog*, Brussel, 1996, p. 248.

tung moest er nog verder onderzoek gedaan worden, vooral in de boekhouding van de prikkeldraadafdeling. Een week later, op 13 maart, werd deze boekhouding in beslag genomen. Elslander had de grootste moeilijkheden met het vergaren van de nodige informatie over het bedrijf omdat een aanzienlijk deel van het archief bij de vernieling van de kantoren in mei 1940 vernietigd was. De expert wilde daarom de balansen nakijken die het bedrijf jaarlijks ter griffie had moeten neerleggen bij de Kamer van Koophandel, maar moest vaststellen dat Bekaert die neerlegging niet gedaan had.⁸⁰ Op 9 april 1945 werd Bekaert daarvoor veroordeeld tot het betalen van een boete van 70 fr. en een voorwaardelijke celstraf van één jaar.⁸¹ Elslander onderzocht daarna of de verhoging van de productie van harde draad het resultaat was van de echte wens van Leon Bekaert, die immers altijd zijn productiepolitiek verdedigde met het argument daarmee zijn arbeiders voor deportatie te hebben behoeft. Door de productie van staaldraad, die veel arbeidsintensiever was dan zachte draad, te verhogen, konden in principe meer arbeiders aan eenzelfde hoeveelheid grondstof werken. De conclusie van Elslander was negatief: rekening houdend met de arbeidsintensiteit van de bewerking van staaldraad had de belangrijke verhoging van de productie zich niet vertaald in een evenredige verhoging van het personeel. Het rendement in de productie bleek zelfs gestegen.⁸² Elslander vond het ook vreemd dat enkel de prikkeldraadafdeling onder Verwaltung werd geplaatst en niet de hele fabriek zoals doorgaans gebeurde. Vooral het feit dat Bekaert zelf de Verwaltung voorgesteld had, kon de expert niet begrijpen. Hij vond het ook verdacht dat hij zelf de directeur van de prikkeldraadafdeling in Zwevegem, Burke aangesteld had. Enerzijds was dit normaal aangezien Burke reeds voor de oorlog voor het bedrijf gewerkt had; anderzijds was het een Duitser die vooral de belangen van de bezetter diende. In verband met dit laatste waren er enkele documenten aangetroffen van de hand van Burke waarin deze bij Verwalter Seehaus had aan-

80 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1.

81 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Inlichtingsbulletin Leon Bekaert.

82 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Rapport spécial, 24 januari 1946, p. 16.

gedrongen op voldoende bestellingen voor de prikkeldraadafdeling. Burke onderhield goede relaties met Paul Seehaus. En de relaties tussen Bekaert en Burke waren eveneens goed aangezien Burke regelmatig rapporteerde over de afdeling aan Bekaert.

De zwaarste beschuldiging betrof de levering van de grondstof voor prikkeldraad aan de prikkeldraadafdeling. Daardoor juist kon die afdeling blijven draaien. Daarenboven werden aanzienlijke hoeveelheden van die grondstof ook naar Duitsland geëxporteerd. De producenten konden op de bestelbons nochtans lezen dat de leveringen een indirect militair karakter hadden. Nergens vond Elslander sporen van verzet bij de leveringen van de grondstoffen. Integendeel, hij trof een brief aan van Burke aan de *Clouteries et Tréfleries de Flandres* waarin deze uiteenzette dat “M. Bekaert intervient auprès de l’UTCB pour faire suivre d’urgence les fils pour les ronceries”.⁸³ Bij het verhoor van 2 februari bevestigde Bekaert dit.⁸⁴ Mogelijke vertragingen in de leveringen konden volgens Elslander enkel afkomstig geweest zijn van een verminderde arbeidsproductiviteit bij de werknemers. De prikkeldraadafdeling had tijdens de oorlog 1.113.135 fr. winst gemaakt. Het personeel van de afdeling had dezelfde voordelen genoten als het andere. Gezamenlijk hadden de arbeiders in de prikkeldraadafdeling een bedrag van 511.370 fr. ontvangen.⁸⁵ Hoewel Bekaert zich dus altijd aan de Galopin-doctrine gehouden had en geen wapens en munitie had geproduceerd, beschouwde het onderzoek toch ook de Verwaltung als een negatief element. De levering van de grondstoffen voor de prikkeldraad werd, in afwijking van de Galopin-doctrine, wel als strafbaar gezien, vooral wanneer er geen sprake was van verzet.

Op 7 augustus 1946 legde Elslander zijn definitief rapport onder de titel *La politique de travail suivie par M. L. Bekaert durant l’occupation allemande* neer. In het rapport werd vooreerst nagegaan of de productie door Leon Bekaert was hervat in een geest

83 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Les ronceries sous Verwaltung, 18 april 1946, p. 4, 8, 14-15, 16.

84 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 2: Verhoor Leon Bekaert, 2 februari 1946.

85 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Les ronceries sous Verwaltung, 18 april 1946, p. 17, 19, 20.

van verzet. Daar was volgens Elslander geen sprake van: op verschillende momenten was voorkomen dat de productie vertraagd werd. Bekaert kon dit wel zelf verklaren aan de hand van de Galopin-doctrine en de brieven geschreven om vertragingen in de productie te voorkomen, kon hij afdoen als komedie om de Duitsers welgezend te houden. Het is zeer moeilijk om nu nog de werkelijke bedoelingen van Bekaert te achterhalen, maar Elslander interpreteerde ze alvast als een vrijwillige verhoging van de productie ten dienste van de bezetter: "En résumé, tout cela indique clairement la volonté de produire et qu'à aucun moment, il n'y eut chez Monsieur Bekaert volonté de freiner ou de résister aux exigences allemandes". Elke vorm van vertraging was zeker niet aan hem te danken: "seul le mauvais approvisionnement des usines en est la cause". Op het vlak van de aanmaak van wapens en munitie stricto sensu (of onderdelen daarvan) kwam vanzelfsprekend de productie van prikkeldraad ter sprake. Er was voor 6.850 ton prikkeldraad verzonden, goed voor een zakencijfer van 22 miljoen fr. In de acht maanden voor de oorlog was 13.710 ton voortgebracht. De levering van de grondstof voor prikkeldraad aan de bezetter werd Bekaert ook kwalijk genomen. Hij had via de UTCB tussen 1941 en 1944 2.254 ton voor een zakencijfer van 7 miljoen fr. geleverd aan Duitse militaire diensten in België. Deze leveringen hadden een indirect militair karakter en hij was hiervan op de hoogte: een bestelbon stond bijvoorbeeld op naam van het *Bautechnisches Beschaffungsamts Luftgaucommando* en was bedoeld voor *des travaux de camouflages*. Verder werden er nog aanzienlijke hoeveelheden producten met een indirect militair karakter naar Duitsland verzonden. Ten slotte was Bekaert ook op de hoogte van het indirect militaire karakter van de leveringen aan Buchheister (2.737 ton, Nederland). De verhoging van de productie van staaldraad mocht volgens Elslander niet gezien worden als een *fabrication nouvelle*, aangezien hier geen nieuwe installaties of grondige transformatie van de bestaande installaties voor nodig geweest waren.⁸⁶

86 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: La politique de travail suivie par M. L. Bekaert durant l'occupation allemande, p. 6-11, 19, 23, 30-33.

Tijdens de oorlog was er voor 43 miljoen fr. verdeeld onder de vennoten. De boekhoudkundige winst bedroeg onder de bezetting 45,4 miljoen fr.; in de vooroorlogse periode (1936-1940) 78,4 miljoen fr. Volgens de boekhouding was er dus 33 miljoen fr. minder winst gemaakt. Dit is echter een vertekening van de resultaten: tijdens de oorlog werd er bij verschillende gelegenheden voor 46 miljoen fr. uitgekeerd aan het personeel, zodat de werkelijke winst 91,4 miljoen fr. bedroeg. Ten opzicht van de vooroorlogse periode was er dus een stijging van 13 miljoen fr.⁸⁷ Een deel van de uitkeringen aan het personeel werd gegeven onder de vorm van leningen die niet terugbetaald moesten worden; een andere gedeelte ging naar sociale fondsen. En er werden ook voedsel, kleding en brandstof geschonken aan het personeel.

Die laatste schenkingen vergen enige nadere uitleg. Ordonnantie nummer 5 van 10 mei 1940 had vastgelegd de lonen geblokkeerd moesten worden en slechts eenmaal, op 29 mei 1941, werd daarvan afgeweken: na de staking der 100.000 werd een loonsverhoging van 8% toegestaan om de sociale onrust weg te nemen. Later diende de loonstop vooral om arbeiders aan te zetten in Duitsland te gaan werken, waar de lonen ongeveer drie keer hoger waren. De kleinhandelsprijzen stegen echter, waardoor de koopkracht afnam.⁸⁸ Bepaalde ondernemingen stelden daarop voedsel ter beschikking van hun personeel, onder meer om looneisen te voorkomen. Dit was ook door het *Comité Central Industriel* (CCI) gewenst.⁸⁹ Daarnaast werden er soms ook supplementen op het loon toegestaan. Bij Bekaert was dit het geval.⁹⁰ Volgens Peter Scholliers waren deze "sociale werken" een belangrijk element voor de *survival strategies* van de arbeidersgezinnen. De patroons benadrukten de humanitaire kant van deze uitdelingen: ze zorgden er niet alleen voor dat de arbeiders konden blijven werken; ze

87 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Rapport spécial, 24 januari 1946, p. 13.

88 P. SCHOLLIERS, 'Strijd rond de koopkracht, 1939-1945', in: *België, een maatschappij in crisis en oorlog. Acta van het colloquium gehouden te Brussel van 22 tot 26 oktober 1990*, Brussel, 1990, p. 247-249.

89 D. LUYTEN, 'Stakingen in België en Nederland, 1940-1941', in: *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 15 (2005), p. 157.

90 ZWEEGEM, *Privé archief Werner De Meulemeester*: Loonfiche 1942.

waakten ook over de gezondheid van hun arbeiders en hun gezinnen. Scholliers vond echter andere motieven voor de uitdelingen. Een eerste belangrijke drijfveer was het op peil houden van de werkkraft van de arbeiders door extra voedsel uit te delen. Het officieel rantsoen bevatte immers maar de helft van de calorieën van het vooroorlogse menu. Verder waren de uitdelingen ook belangrijk voor het streven naar sociale vrede na de oorlog en om de arbeiders aan het bedrijf te binden.⁹¹ Deze sociale politiek van de patroons was dus dubbelzinnig: hij diende zowel de arbeiders als de patroons zelf.

Een groot deel van de winst van Bekaert was gemaakt op Duitse bestellingen en daaruit besloot Elslander dat deze bestellingen geen slechte zaak geweest waren voor de firma: "Ils [de vennoten van de Tréfileries Léon Bekaert] devaient craindre qu'en cas de refus de travailler pour l'occupant, l'exploitation de leurs usines ne se fasse sans leur concours, ce qui risquait d'avoir des conséquences défavorable à leurs intérêts ... A l'encontre de ce qui c'est passé chez d'autres industriels, la firme Bekaert a pu, grâce au bénéfices réalisés sur les fournitures allemandes, maintenir et élargir ses cadres et préparer l'après-guerre ... L'exécution des commandes allemandes que Monsieur Bekaert a recherchées n'a pas été une mauvaise affaire pour sa firme".⁹² Hiermee alludeerde Elslander eigenlijk op het derde argument van de Galopin-doctrine, met name het behoud van de economische structuur. Bekaert verdedigde zijn productiepolitiek altijd met de twee expliciete argumenten uit de nota-Galopin van 15 juli 1940: de productie moest in stand gehouden worden om de deportatie van arbeiders te voorkomen en om voedselimport te verzekeren. Elslander stelde dat het derde argument, het behoud van de economische structuur, ook meespeelde. Bekaert had naast de weigering van de productie van prikkeldraad geen tekenen van verzet tegen Duitse bestellingen getoond, aanzienlijke bedragen waren aan de vennoten uitgekeerd, hij had goederen met een indirect militair karakter geleverd aan de bezetter

91 P. SCHOLLIERS, 'Strijd rond de koopkracht', p. 258-261.

92 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: La politique de travail suivie par M. L. Bekaert durant l'occupation allemande, p. 28-29.

en de Verwaltng was een schijnmaatregel. Elslander twijfelde er zelfs aan of er wel sprake was van dwang bij de Verwaltng, gezien Bekaert zelf hierop had aangedrongen.

Op 30 november 1946 volgde de uitspraak van de krijgsauditeur van Kortrijk Verougstraete in de zaak Leon Bekaert. Enkele elementen spraken volgens de auditeur in het nadeel: bij de onderhandelingen van het nieuwe programma eind 1942 was er bijvoorbeeld niet altijd een “vaderlandslievende houding” geweest en de aanstelling van Burke werd eigenaardig bevonden. In het voordeel speelden het feit dat Bekaert de productie van prikkeldraad onder zijn verantwoordelijkheid geweigerd had en dat de Verwaltng van de prikkeldraadafdeling uiteindelijk de enige mogelijkheid was geweest om de confiscatie van het hele bedrijf te vermijden. Er was dus sprake van “moreelen dwang”. Daarenboven was de afdeling financieel onafhankelijk gebleven van het moederbedrijf en de productie relatief laag. Daaruit concludeerde Verougstraete dat de productie van prikkeldraad niet tot strafrechtelijke vervolgingen kon leiden.⁹³ In verband met het leveren van goederen met een indirect militair karakter stelde de auditeur dat Bekaert wel op de hoogte was geweest. Het pleitte echter in zijn voordeel dat alle bestellingen gezamenlijk aanvaard waren. Ten slotte zag hij nog enkele elementen die in het voordeel van Bekaert pleitten: de vennoten hadden verzaakt aan alle winsten op Duitse bestellingen, er werd voor 46 miljoen fr. uitgedeeld aan het personeel en zelf had hij zich tijdens de oorlog beziggehouden met het bestuderen van sociale problemen.

Mogelijk werd er gevreesd voor een doorverwijzing van de zaak Bekaert, want verschillende personen schreven enkele dagen voor de uitspraak brieven naar Verougstraete waarin ze diens verdediging opnamen. Procureur-generaal bij het Hof van Cassatie Leon Cornil deed dit op 27 november 1946 of drie dagen voor de uitspraak en meldde dat hij samen met Bekaert en Henri Velge door de Londense regering was opgedragen “de promouvoir et de coordonner les études d’ordre social et économique auxquelles se livraient ici

93 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1: Bevel van buitenvervolginstelling.

les bons citoyens soucieux à ce que la Belgique jouisse, d'un bonheur et d'une prospérité durables, basés sur le progrès social".⁹⁴ De tussenkomst van een hogere magistraat in het onderzoek van de auditeur van Kortrijk is zeer merkwaardig. Daarmee oefende hij immers druk uit op Verougstraete om een positief oordeel in de zaak te vellen. Daarnaast intervenieerde oud-minister Delfosse, die in 1946 rechter bij het internationaal gerechtshof was. Op 26 november 1946 meldde hij dat Bekaert hem bij verschillende gelegenheden gezegd had te blijven produceren om de arbeiders te behoeden voor deportatie. Bekaert zou hem ook gemeld hebben dat hij aanzienlijke bedragen aan het verzet en zijn personeel gegeven had. Verder merkte hij op dat Bekaert deel had uitgemaakt van het comité-Gilles.⁹⁵ Ook de werknemers namen zijn verdediging op. In het instructiedossier zijn verschillende brieven terug te vinden waarin ze stelden dat hij geproduceerd had om de arbeiders aan het werk en in het land te houden.⁹⁶

De krijgsauditeur besloot uiteindelijk tot buitenvervolginstelling in de zaak Bekaert. De uitspraak was enigszins voorspelbaar. Vooreerst was er het tijdstip van de uitspraak: in november 1946 was er een algemene tendens tot milderen van de repressie voor economische collaboratie. De reden waarom er toen pas – na bijna 23 maanden onderzoek – een uitspraak viel is wellicht te wijten aan de aard van de zaak. Luyten stipte reeds de complexiteit van de economische collaboratie aan, waarbij schuld of onschuld niet zo eenduidig waren als bij andere vormen van collaboratie.⁹⁷ Bekaert bezat ook een hoge status, waardoor voorzichtigheid van de kant van de magistraten geboden was. De Galopin-doctrine die stelde dat leveringen steeds door de producenten gezamenlijk aanvaard moesten worden, maakte het ook moeilijk alleen Bekaert te veroordelen. En de ganse sector of industrietak in een tijd van wederopbouw en economisch herstel uitschakelen was zeker onmogelijk.

94 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Brief Leon Cornil aan Verougstraete, krijgsauditeur Kortrijk, 27 november 1946.

95 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 3: Brief Delfosse aan Verougstraete, krijgsauditeur Kortrijk, 26 november 1946.

96 BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 1.

97 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking*, p. 249.

Een vergelijking met de lotgevallen van de *Kortrijkse Kunstwerkstede*⁹⁸ dringt zich op. In september 1940 hervatte meubelfabrikant De Coene net zoals Bekaert de productie. Tot 1944 werd er voor 443 miljoen fr. aan barakken, schijnvliegtuigen, noodwoningen, meubels en camouflagenetten geleverd aan de bezetter.⁹⁹ Daarvoor werd De Coene veroordeeld tot het betalen van een half miljard fr. boete en een gevangenisstraf van 20 jaar.

Tijdens de repressie wilde Ganshof van der Meersch een nieuwe jurisprudentie scheppen en zo snel mogelijk enkele duidelijke gevallen van economische collaboratie voor de rechter brengen. De zaak De Coene was voor hem zo'n duidelijk geval, aangezien de productie er duidelijk onder de categorie wapens en munitie viel.¹⁰⁰ De barakken en schijnvliegtuigen waren ook geproduceerd onder de verantwoordelijkheid van de bedrijfsleider, terwijl de productie van prikkeldraad in de *Tréfileries Léon Bekaert* besproken was op het niveau van het draadtrekkerskartel. De draadproducenten waren op de hoogte van het dubieuze karakter van de prikkeldraadleveringen en daarom contacteerden ze, alvorens ze de productie aanvaardden of weigerden, steeds eerst hun raadgevende advocaat. Deze bevestigde dat prikkeldraad als een defensief wapen gezien moest worden.

De houding van de twee bedrijfsleiders heeft gedeeltelijk te maken met de sectoren waartoe ze behoorden. De metaalsector was belangrijk en goed georganiseerd, en alle beslissingen betreffende de productie werden genomen op sectoraal niveau. De houtsector daarentegen was minder goed uitgebouwd en vele bedrijven hadden er een familiaal karakter. De twee belangrijkste centra waren Mechelen en Kortrijk, zonder dat er veel contacten bestonden tussen beiden, bijvoorbeeld op het vlak van de productiepolitiek. Daarnaast was De Coene eerder een eigenzinnige kunstenaar¹⁰¹

98 *Kortrijkse Kunstwerkstede Gebroeders De Coene. 80 jaar ambacht en industrie. Meubelen-interieurs-architectuur*, Kortrijk, 2006.

99 K. SPEELMAN, 'De Kortrijkse Kunstwerkstede in de economische collaboratie', in: *De Leiegouw*, 39 (1997), p. 227-333.

100 D. LUYTEN, *Burgers boven elke verdenking*, p. 31-34.

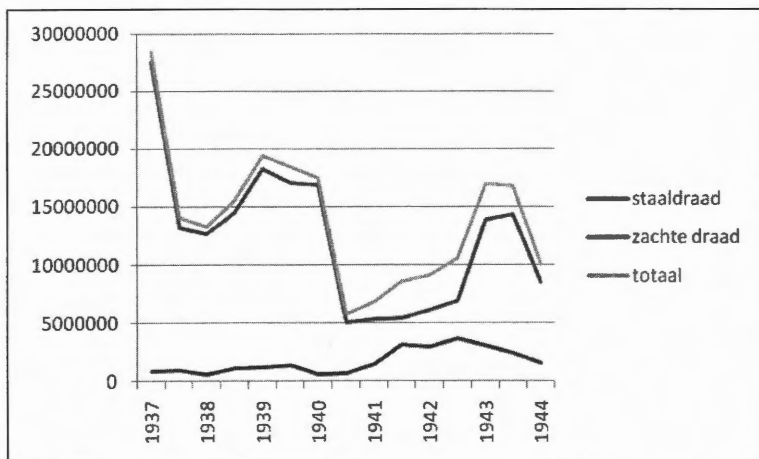
101 J. DE GEEST, *Jozef De Coene 1875-1950*, Tielt, 2005.

dan een zakenman. Uit zijn memoires blijkt dat hij juridische vraagstukken niet belangrijk vond en dat hij liefst op eigen houtje handelde. Hij was ook minder in nationale netwerken, die vaak katholiek waren, ingewerkt.¹⁰² Bekaert verkeerde al sinds de jaren 30 in de hoogste politieke en economische kringen. Hij werd opgeroepen om deel te nemen aan het Galopin-comité, was goed op de hoogte van de richtlijnen en volgde die dan ook. De Coene ging zijn eigen weg, nam de Galopin-doctrine niet volledig over en produceerde goederen met een direct militair karakter. Bekaert wees er in het naoorlogs onderzoek meermaals op dat hij de productie hervat had om de deportatie van zijn arbeiders te beletten. Dat hij zijn bedrijf ook ongeschonden door de oorlog had willen loodsen heeft hij tijdens zijn proces niet openlijk toegegeven. De Coene verdedigde zijn productiepolitiek anders. Hij kwam wel uit voor het feit dat hij zijn bedrijf ongeschonden door de oorlog had willen loodsen om zijn levenswerk niet te laten verwoesten. Verder zegde hij door te produceren zijn geschoolde arbeiders in het land te hebben willen houden, terwijl de Galopin-doctrine alle arbeiders voor deportatie wou behoeden.¹⁰³ Ten slotte stelde hij met de hervatting een concurrentievoordeel in de sector te hebben nagestreefd.

102 D. LUYTEN, 'Grote en kleine ondernemers tijdens de repressie van de economische collaboratie: kanttekeningen bij de discriminerende werking van de Galopin-doctrine, de strafwet en de consequenties voor het vervolgingsbeleid', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2 (1998), p. 519, 520-521.

103 D. LUYTEN, 'Grote en kleine ondernemers', p. 523.

DE PRODUCTIE BIJ DE TRÉFILERIES LÉON BEKAERT IN DE PERIODE 1937-1944 (KG)

Bron: BRUSSEL, *Justitiepaleis*, Auditoraat-Generaal, Instructiedossier Bekaert, Map 4: Nota betreffende het vervaardigen van hard staaldraad, Bijlage 16: Voortbrengst der fabriek van 1936 tot 1944.

Leon Bekaert, s.d.

Bron: R. VANDEPUTTE,
*Leon-A. Bekaert: een groot man,
een goed mens*, Tielt, 1979, p. 113.

Boekbesprekingen

Fernand VANHEMELRYCK

Marginalen in de geschiedenis

Marginalen in de geschiedenis is een boek dat tegemoetkomt aan een uitgesproken historische belangstelling. Sinds vele decennia hebben historici de onderkant van de maatschappij ontdekt en tot voorwerp van hun onderzoek gemaakt. Dit soort onderzoek laat toe om maatschappelijke processen van uitsluiting die zich vandaag voltrekken beter te begrijpen en te duiden. Maar het dient gezegd: dit is niet steeds de eerste zorg van historici en hun lezende publiek. Vaak wordt afgedaald tot de onderste strata van de samenleving in het verleden omdat het boeiende verhalen oplevert. En om boeiende verhalen is het hier te doen, in dit boek van Fernand Vanhemelryck. De auteur is daartoe bijzonder goed geplaatst. Hij is een specialist in de geschiedenis van criminaliteit in de late middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Criminaliteitsonderzoek richt zich bij voorkeur tot gerechtelijke bronnen, en deze getuigen uit het verleden zijn vaak de enige geschreven bronnen waarin 'onmaatschappelijken' een plaats hebben. Bovendien is Vanhemelryck bijzonder goed vertrouwd met de literatuur over zijn onderwerp. De uitgebreide bibliografie toont dit aan. Maar ook hier is wat ontbreekt soms meerzeggend dan wat wel is opgenomen. Van een historicus als Guy Dupont, sinds vele jaren intens aan de slag in het marginaliteitsonderzoek, wordt wel zijn casestudie over de laatmiddeleeuwse prostitutie in Brugge opgenomen, maar niet zijn reviewartikel waarin ook het theoretische kader van het marginaliteitsonderzoek aan de orde is ('Qu'est-ce que la marginalité? Marginale groepen in de stedelijke samenlevingen in de Late Middeleeuwen: definities en problemen', in: D. LAMBRECHT en D. HEIRBAUT (red.), *Van oud en nieuw recht: handelingen van het XVde Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres. Universiteit Gent 16-17 april 1998*, Gent, 1998, p. 219-240).

De titel van dit boek geeft goed aan wat er aan de orde is. Het is een studie over marginalen, niet over het fenomeen marginaliteit. De ondertitel is opsommend: beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken. Dat wil zeggen dat een aantal marginale groepen worden afgelijnd en dat hun verhaal wordt verteld. Naast de groepen die in de ondertitel worden opgesomd, brengt de auteur ook nog een ruim hoofdstuk over zwervers, vagebonden, kwakzalvers en speellieden, en verder hoofdstukken over

ketters, melaatsen, homoseksuelen en heksen. Uiteraard kan deze lijst nog worden uitgebreid, met bijvoorbeeld geesteszieken of marginale groepen in de rand van de bijna permanente oorlogsvoering (marketentsters, deserteurs). De keuze voor de groepen die wel aan bod komen, wordt niet toegelicht. Deze groepen hebben met elkaar gemeen dat ze zich bewegen buiten of aan de rand van de samenleving; ze hebben daar zelf voor gekozen of werden uit de maatschappij gesloten. Voor het overige zijn er weinig gemeenschappelijke kenmerken.

De geschiedenis van elk van deze marginale groepen wordt chronologisch behandeld. Vaak gebeurt dit door op te klimmen tot de Oudheid. Ook de opinies die in bijbelboeken worden vertolkt en de uitgesproken meningen van kerkvaders over joden, prostituees en andere marginale groepen worden gehoord. Anderzijds wordt er slechts sporadisch over de grens van het Ancien Régime heen gekeken.

Vanaf de late middeleeuwen maakt de ideeëngeschiedenis hoe langer hoe meer plaats voor feitengeschiedenis. De auteur maakt ons deelgenoot van de concrete lotgevallen van marginale groepen en neemt ons daartoe mee naar alle uithoeken van Europa, soms ook met een lokale toets, naar steden en het platteland van Vlaanderen en Brabant. Echt consistent is dit geografische kader niet, en het is duidelijk dat de auteur zich heeft laten leiden door de beschikbare literatuur. Ook de aflijning van de marginale groepen is niet steeds even sterk. Zo is het hoofdstuk over 'ketters' een amalgaam van op zich interessante onderdelen. Katharen, flagellanten, tempeliers en calvinisten moeten elkaars gezelschap dulden onder eenzelfde gemeenschappelijke noemer.

De uitsluiting van marginalen was vaak het gevolg van repressief optreden. De heersende overheid ging de strijd aan met wie zich niet conformeerde. De ideologie van waaruit deze repressie werd gelegitimeerd wordt in dit boek nauwelijks onderkend. Daar was nochtans gelegenheid toe. Zo behandelt Vanhemelryck de calvinisten in het hoofdstuk over ketters. Calvinisten waren inderdaad ketters vanuit het oogpunt van de gevestigde kerk maar in een Europa waar vanaf het midden van de 16de eeuw het *cuius regio, cuius religio* geldt, draait dit beeld zich in vele plaatsen om. Dan zijn het niet protestanten maar katholieken die als paria's worden behandeld, uitgesloten en soms vervolgd.

De instrumenten waarmee deze repressie werd gevoerd komen wel aan bod. De wijze waarop de uitsluiting zich op het terrein voltrok, is evenwel niet steeds uitgewerkt en eerder anekdotisch. Ook hier lijkt de spankracht van het achterliggende verhaal de doorslag te geven. Vanuit die optiek is het duidelijk dat een kleurrijke figuur als inquisiteur Pieter Titelmans, ac-

tief in het graafschap Vlaanderen in het midden van de 16de eeuw, niet mocht ontbreken (p. 114-116).

Marginalen in de geschiedenis is een boek dat bronnenonderzoek en heel veel literatuur verwerkt. Dit vele vooronderzoek deed uitzien naar een oorspronkelijke synthese in het Nederlands. Dit boek komt tegemoet aan deze vraag. Het is verhalend opgebouwd, en elk hoofdstuk laat zich afzonderlijk lezen. Fernand Vanhemelryck is hier niet aan zijn proefstuk toe. Hij weet hoe hij een algemeen geïnteresseerd publiek kan boeien en dit boek heeft een grote groep lezers gevonden. Dit is een bijzondere verdienste. Maar wie het boek na lectuur weglegt, blijft toch wat verweesd achter. Hij heeft kennisgemaakt met vele verhalen en feiten, maar een inzicht in maatschappelijke processen van uitsluiting in het verleden (en heden) biedt het boek niet.

Ludo Vandamme

Fernand VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis: over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*. - Leuven : Davidsfonds, 2004 (derde druk: 2005). - 302 p. : ill. - ISBN 90 58262553

Raymond VAN UYTVEN

Geschiedenis van de dorst

De reputatie van em. professor Raymond Van Uytven is stevig gevestigd als het er om gaat, naast zijn erudiete publicaties, de vrucht van zijn opzoekingen ook voor een breder publiek open te stellen. Dit is wat hij opnieuw in dit boek doet, dat eigenlijk beter 'geschiedenis van de drank' had kunnen heten, want van (onvoldane) dorst is weinig te merken en daarbij, zoals hij het schrijft, is de mens het enige wezen dat drinkt ook als het geen dorst heeft.

Het grootste deel van het boek handelt over de twee dranken die zich bij ons eeuwenlang als 'marktleiders' en concurrenten hebben opgesteld, de wijn en het bier. In een eerste hoofdstuk heeft de wijn, als eerste, de bovenhand. We leren er over de wijn vanaf het Romeinse rijk, over zijn productie door de Franken, over het aandeel van de monniken, over de wijnstreken en het vervoer, over het sociale belang van de wijn, enz. De andere dranken komen slechts subsidiair aan bod, hoofdzakelijk het onontbeerlijke maar gevaarlijke water en stilaan ook de mede en het bier. Het tweede hoofdstuk behandelt dan de grote opkomst van het bier, vanaf de 14de eeuw. Het hoppebier werd geïntroduceerd en de opkomst van deze drank in alle gewesten van de Lage Landen wordt geanalyseerd. Het verbruik van wijn wordt er door verminderd en stilaan tekent zich het verschil af tussen bier als drank voor de volksklasse en wijn als drank voor fijnproevers. Het derde hoofdstuk richt de kijker op de nieuwe exotische dranken die vanaf de 17de eeuw in trek komen. Enerzijds is dat de brandewijn met zijn hoog alcoholgehalte die weldra in een aanzienlijk aantal lokale stokerijen wordt geproduceerd. Anderzijds gaat het om niet-geestrijke dranken, meer bepaald op basis van chocolade, thee en koffie. Water bleef natuurlijk ook in latere eeuwen een essentiële drank, stilaan ook onder de vorm van gecommmercialiseerd bronwater. Goed water was trouwens, omwille van de kosten van verpakking en vervoer, twee tot driemaal duurder dan bier. Ook cider, limonades en karnemelk worden behandeld.

Temperatuur speelde uiteraard toen ook al een belangrijke rol in het produceren van drank, meer bepaald van wijn. Dat onze gewesten stilaan geen wijn meer konden produceren had alles te maken met de afkoeling die zich vanaf de 16de eeuw zeer sterk liet gevoelen (Is thans na vijf eeuwen wellicht een slingerbeweging van opwarming bezig?). Voortaan werd de wijn massaal uit de Bourgogne en Bordeaux streken bij ons ingevoerd, met bijkomend nog invoer uit het Rijnland en uit de Cham-

pagne. Dit maakte er die drank natuurlijk niet goedkoper op. Bier werd nu de universele drank, een waar volksvoedsel. Het ontwikkelde zich in talrijke varianten, goed bier en klein bier, tafelbier en zwaar Engels bier, wit bier en bruin bier, gruitbier, haverbier en hoppebier, zoet bier en zuur bier, brouwerijbier en huisbier, kasteelbier en trappistenbier. Het gezonde chauvinisme van de auteur komt tot uiting in de paragraaf onder de titel 'Het Brabantse bier is het beste'. Hij baseert zich uiteraard op een stevige argumentatie.

In het vierde hoofdstuk wordt het drankverbruik gevolgd in de verschillende volksklassen, vanaf de revolutietijd tot op het einde van de 19de eeuw. Er was de doorbraak van de champagne en van de geklasseerde wijnen. Er was de plaag van het overgrote aantal jeneverstokerijen, producenten van de 'troost van de werkman', die het alcoholisme in de hand werkten. De wijzigingen in aanbod en gewoonten maakten dat in de 20ste eeuw de pilsbieren en de appellationwijnen de bovenhand kregen. Eindelijk kwam ook het melkverbruik stilaan op de voorgrond.

Een laatste hoofdstuk behandelt kort de evolutie van 1940 tot heden. Dat de uit Amerika overgewaaiden softdrinks de traditionele dranken overvleugelen wordt door Raymond Van Uytven niet op gejuich onthaald.

Het boek geeft een overvloed aan anekdoten en wetenswaardigheden, die vlotte leesbaarheid verzekeren aan wat evengoed een technische rapportering zou kunnen zijn. Naar de gewoonten van de auteur, wordt zijn verhaal ondersteund door talrijke statistieken en grafieken. De strijdvaardige Zoutleeuwer, die in 2008 in Brugge de Prijs van het 'Gouden Hamerken' ontving, moge één kleine kritiek van een Bruggeling gedogen. In zijn gegevens over de waterdistributie gaat hij niet in op de vroege en – voor een platte streek – baanbrekende watervoorziening die in de Brugse binnenstad vanaf de 13de eeuw bestond, met het bekende *Waterhuus* en de *Moerbuuze*, die lopend water brachten doorheen de ganse stad. Maar dit zal zelfs een Bruggeling niet weerhouden het boek aan alle drinkers, dus aan iedereen, warm aan te bevelen.

Andries Vanden Abeele

Raymond VAN UYTVEN, *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen*. - Leuven : Davidsfonds, 2007. - 290 blz., ill. - ISBN 9789058264589

Handelingen van het genealogisch en heraldisch congres in Brugge

In september 2004 werd in Brugge het zesentwintigste *Internationaal Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen* gehouden. Hiermee werd een traditie verdergezet die in 1929 startte met het congres van Barcelona en sinds 1953 een vrijwel ononderbroken ritme van tweejaarlijkse congressen heeft weten aan te houden. Mede-organisator was de Vlaamse Heraldische Raad, die in 2004 juist zijn vijftientigjarige bestaan vierde. Dat Brugge als locatie gekozen werd, was niet toevallig. Volgens congresvoorzitter Luc Duerloo zijn er “immers maar weinig steden in ons deel van Europa die zoveel historisch, heraldisch en genealogisch erfgoed binnen hun muren herbergen”. Het congres bracht deelnemers samen uit niet minder dan vijftientig landen uit vier continenten. Er werden meer dan zestig lezingen gegeven door een internationale schare specialisten. De meeste van deze lezingen waren voorbehouden aan de ingeschreven congresdeelnemers, maar zeven ervan waren ook toegankelijk voor een ruimer publiek van belangstellenden.

De behandelde onderwerpen waren zeer divers en waren zeker niet louter op het verleden gericht, hetgeen meteen het vooroordeel weerlegt dat genealogie en heraldiek slechts een beperkte (en wat oubollige?) *incrowd* zouden aanspreken. De organisatoren hadden bewust naar deze brede aanpak gestreefd, waarbij deze disciplines ook in relatie tot bv. erfgoed of sociale geschiedenis beschouwd werden, en waar tevens de nodige aandacht ging naar toekomstgerichte technieken als digitalisering en internet. Deze rijke variatie aan onderwerpen blijkt ook uit de handelingen van het congres, die in 2006 van de pers kwamen onder de titel *Genealogica & Heraldica*. Dit verzorgde boekwerk onder redactie van André Vandewalle, Lieve Viaene-Awouters en Luc Duerloo, bevat de teksten van tweeënveertig lezingen, alsook een beknopt congresverslag, het officiële programma en de in dergelijke publicaties gebruikelijke namenlijsten van deelnemers, beschermcomité, etc.

Het is onmogelijk om alle behandelde onderwerpen te signaleren, want chronologisch reiken ze van de middeleeuwen tot de 21ste eeuw en geografisch van de Nieuwe Wereld tot Rusland en van Skandinavië tot de Balkan en Italië. Vermeldenswaard is dat het graafschap Vlaanderen en (West-)Vlaanderen vrij goed vertegenwoordigd zijn, met onder meer bijdragen van Jan D’hondt (over de betekenis van heraldische en genealogische bronnen voor de huizengeschiedenis in Brugge), Michel Nuytens

(familiearchieven in het Brugse Rijksarchief), Paul Trio (de relevantie van heraldiek, genealogie en prosopografie voor onderzoek over het 13de-eeuwse Ieper) en André Vandewalle (over het stadswapen van Brugge). Een drietal, meestal korte stukken belichten vanuit verschillende invalshoeken de rol van de *Vlaamse Vereniging voor Familiekunde* (V.V.F.), die onder meer een pioniersrol vervulde door al in 1983 te starten met het gebruik van de computer bij het verwerken van genealogische gegevens. Erg interessant zijn voorts de bijdrage van Jean-Jacques van Ormelingen over de vaststelling van het wapen van privé-personen in België en die van Lieve Viaene-Awouters over twee eeuwen officiële toekenning van gemeentewapens in ons land. Laatstgenoemde auteur is al vele jaren bijzonder goed vertrouwd met haar onderwerp, en publiceerde onder meer samen met Ernest Warlop het tweedelige standaardwerk *Gemeentewapens in België* (Brussel 2002).

Maar ook wie kennis wil maken met de werking van het *Centraal Bureau voor Genealogie* in Den Haag of de portaalwebsite *france-genealogie.fr*, die iets meer wil vernemen over de heraldiek bij studentensociëteiten in Vlaanderen of Helsinki, of die wil weten wat psychogenealogie is, vindt in deze congresbundel zijn gading. Het is al gezegd: hier wordt ten overvloede bewezen dat genealogie en heraldiek zeer veelzijdig zijn en vanuit een groot aantal disciplines kunnen benaderd worden. Het resultaat is een zeer gevarieerd en boeiend boek, dat omwille van de vele kleurenillustraties ook nog eens prettig is om door te bladeren.

Marc Ryckaert

André VANDEWALLE, Lieve VIAENE-AWOUTERS en Luc DUERLOO (red.), *Genealogica & Heraldica. Handelingen van het XXVI Internationaal Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen*. – Brussel : Vlaamse Overheid, Agentschap RO-Vlaanderen, Onroerend Erfgoed, 2006. – 472 p., ill. – ISBN: 90-403-0261-8

Kroniek

PERSONALIA

André Vandewalle op rust. – Op 7 mei van dit jaar werd ons bestuurslid dr. André Vandewalle n.a.v. zijn pensionering als hoofdarchivaris van het Brugse Stadsarchief uitgewuifd tijdens een academische zitting in het Stadhuis. Een ander bestuurslid, prof. dr. Paul Trio, hield er de laudatio. Bij die gelegenheid verscheen het huldeboek: *Een privilege voor iedereen. Verzamelde studies van dr. André Vandewalle over Brugse geschiedenis, archief en heraldiek*. Zoals in de titel vermeld wordt, bevat het boek zestien eerder verschenen artikels, evenals een biografie en een bibliografie. Eén van de grote verdiensten van Vandewalle is wel de publieksgerichte ontsluiting van het Stadsarchief. Toen hij in 1974 als tijdelijk archivaris in dienst kwam, had het Archief enkel twee kleine bureaus (één voor de archivaris en één voor zijn helper) en een leeszaaltje voor de bezoekers. De evolutie tot de huidige instelling is betekenisvol voor zijn vernieuwende aanpak.

In memoriam André Himpe. – Op 1 oktober 2008 overleed te Brugge de historicus en classicus André Himpe. Hij werd geboren op 7 december 1916 in Sint-Michiels bij Brugge, toen nog een landelijke gemeente. Zijn vader was een kleine aannemer die zijn enige zoon – het gezin telde nog twee jongere meisjes, een tweeling, – liet studeren. André Himpe liep school aan het Sint-Lodewijkscollege in Brugge en was er zes jaar op rij primus. Vervolgens studeerde hij met groot succes geschiedenis en klassieke talen aan de Rijksuniversiteit Gent. Beide disciplines kwamen samen in zijn licentiaatsverhandeling uit 1941: *Studie over het humanisme aan het Sint-Donaaskapittel te Brugge*.

André Himpe stond een loopbaan als onderzoeker en lesgever te wachten maar het onverwachte overlijden van zijn vader besliste daar anders over. Hij zette het ouderlijke aannemersbedrijf verder en bracht het tot grote bloei. Zijn uitgesproken liefde voor geschiedenis, oude talen en, meer in het algemeen, het boek realiseerde hij in het bibliotheek verzamelen. André Himpe bracht een uitzonderlijke collectie handschriften en vooral oude, zeldzame drukken samen, waarin de lokale geschiedenis (*Brugensia*, *Westflandrica*), oude talen en humanisme prominent aanwezig zijn. Zijn Perseusverzameling vond een plaats in de Newberry Library in Chicago (VS). Elly Cockx-Indestege publiceerde in 2003 de catalogus van zijn indrukwekkende incunabelencollectie (*De Gulden Passer*, 81 (2003), 1-113).

In nationale en internationale bibliothele middens stond André Himpe in hoog aanzien. Het bijzonder treffend citaat van – niet toevallig – de antieke auteur Galenus op het overlijdensbericht luidt: “Ik had het grote geluk een vader te hebben die zeer rechtvaardig was, zeer eenvoudig en zeer humaan”.

Ludo Vandamme

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Over en in de Duinenabdij. – Twee jaar na het verschijnen van het omvangrijke werk van Dom Thomas-Eric Schockaert *De abten der cisterciënzerabdij Onze-Lieve-Vrouw-ten-Duinen te Koksijde (1107-1627)* zag in 2005 opnieuw een boek over de eerbiedwaardige abdij het licht: *De Duinenabdij van Koksijde. Cisterciënzers in de Lage Landen*, onder redactie van conservator Dirk Vanclooster (uitgeverij Lannoo in Tielt, 207 blz., ill.). Een wezenlijk verschil met het eerder verschenen werk is wel dat de bijdragen niet uitsluitend de Duinenabdij behandelen, maar eveneens het ruime intellectuele en religieuze kader waarin de abdij evolueerde. “Het eindresultaat is een totaalbeeld van de geschiedenis van Ten Duinen, het verhaal van een monnikengemeenschap zoals we die tot op vandaag kennen”, schrijft Vanclooster op blz. 9.¹ In die optie dragen enkele inleidende bijdragen bij tot een betere kennis van de abdij; het betreft artikelen over het middeleeuwse monachisme, over de eigenheid van de cisterciënzer spiritualiteit, over de plaats van de cisterciënzer gemeenschap binnen de kerkelijke structuur waarbij o.m. opgemerkt wordt dat vanaf de 13de eeuw de positie van de orde verzwakte en vanaf het begin van de 16de eeuw de rol als spirituele hervormer grotendeels uitgespeeld was. Concreter over de Duinenabdij handelt het artikel over het monastieke leven van de monniken. Voor de Duinenabdij is – evenals voor andere middeleeuwse abdijen – het verwerven en beheren van grondbezit van essentieel belang. De ligging van dit bezit bij de zee en bij grote rivieren is wegens de vele overstromingen een geschiedenis van vallen en opstaan. Naast het water traden ook de duinen als spelbreker op zoals o.m. blijkt uit de bekende geschilderde kaart van Pieter Pourbus

1 Hopelijk zal dit eindresultaat dat recht doet aan de echte geschiedenis van de abdij metertijd in het abdijsmuseum op een eerlijke en wetenschappelijke manier worden getoond, wat nu, helaas, niet het geval is.

(1580). Deze kaart wordt uitvoerig gebruikt voor een beschrijving van de onderscheiden abdijgebouwen die telkens afgebeeld worden met een reconstructietekening ernaast, dit laatste eventueel ook gesteund op de tekening uit 1563 en op opgravingsresultaten. I.v.m. het intellectuele leven in de abdij komt een aantal facetten uitvoerig aan bod: het scriptorium, de bibliotheek, het schilderijenbezit, de culturele opdrachtgevers (voornamelijk de abten). Een volgend hoofdstuk bespreekt de houding van de graven van Vlaanderen tegenover de abdij, vanaf graaf Diederik van de Elzas, de "wereldlijke stichter" van de abdij. In het laatste hoofdstuk komt de eigenlijke archeologie aan bod. Eerst wordt een overzicht gegeven van de opgravingen sinds het einde van de 19de eeuw. Het onderzoek in 1949-1950 bracht het westportaal van de abdijkerk aan het licht en verliep in het begin nogal chaotisch en met weinig zorg.² Het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen kreeg in 1950 de leiding in handen en had in de eerste plaats belangstelling voor het grafveld onder de kerk. En dat bleef enkele jaren zo. De Nationale Dienst voor Opgravingen, die in het prille begin korte tijd aanwezig was, werd in 1982 opnieuw bij het onderzoek betrokken, wat o.m. tot de opgraving van het gastengebouw heeft geleid. Nieuw onderzoek en registratie van de vroegere vondsten, conservatie van de ruïnen en een publieksvriendelijke museale werking zullen in de toekomst samengaan.

Het abdijmuseum heeft nu een nieuwe zaal voor tijdelijke tentoonstellingen, genoemd naar abt Bernardus Campmans (1623-1642). De zaal werd ingehuldigd met de tentoonstelling "Dansen met de dood", gewijd aan de verhouding van de mens tot de dood, en dit vanaf de middeleeuwen tot op heden. De mooi geïllustreerde catalogus – onder redactie van Dirk Vanclooster – behandelt uitvoerig de drie themata van de tentoonstelling. Het eerste deel behandelt het skelet en toont hoe het skelet in de kunst werd aangewend (auteur: D. Vanclooster). De tweede bijdrage (door J. De Soete) geeft een uitvoerig overzicht van de dodendansen, zowel de geschilderde als deze in boek en prent. In de derde bijdrage bekijkt H. Van Royen de houding van de cisterciënzer monnik tegenover de dood.

Naast het eigenlijke abdijmuseum is er ook nog de vroegere kapel van de abdijhoeve Ten Boogaerde die gebruikt wordt voor allerlei culturele acti-

2 Op blz. 183 wordt bij het begin van het nieuwe onderzoek in 1949 de Opgravingsdienst van de Koninklijke Musea (J. Breuer, H. Roosens, L. Devliegher) vernoemd. In dat jaar was ik echter nog student aan de Rijksuniversiteit te Gent. Ik werkte toen aan mijn licentiaatsthesis over de vroeggotische kerken in de kuststreek. Uiteraard wilde ik graag het pas ontdekte voorportaal van de abdijkerk zien, maar burgemeester J. Van Buggenhout verbood me persoonlijk de toegang tot het afgesloten duinenterrein!

viteiten, o.m. voor tentoonstellingen. Dit jaar was ze uitstekend geschikt voor een tentoonstelling van de – dikwijls monumentale – wrijfprenten van grafzerken (1270-1845) vervaardigd door Ronald Van Belle wiens grote werk *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen* in 2006 het licht zag. Er waren zowel tekeningen van stenen zerken als van koperen grafplaten. Het zal wel altijd moeilijk blijven de productiecentra Doornik en Brugge van elkaar te onderscheiden. De koperen platen – uiteraard gemakkelijker te vervoeren dan de zware stenen platen – hebben zich over West-Europa verspreid, waarbij Brugge als grootste middeleeuws handelscentrum een belangrijke rol heeft gespeeld en zo misschien wel aan zijn naam van productieplaats is gekomen. Bij de tentoonstelling hoort een catalogus met een beschrijving en afbeelding van alle getoonde wrijfprenten.

Luc Devliegher

Stradanus, hofkunstenaar van de Medici. – Een tentoonstelling over Stradanus (Jan van der Straeten, ca. 1523-1605) bracht in het Brugse Groeningemuseum een keuze van schilderijen, prenten, tekeningen en wandtapijten samen van deze veelzijdige Brugse kunstenaar, die in de kunstgeschiedenis voornamelijk om zijn prenten bekend is. (Bij de tentoonstelling is er een geïllustreerde publicatie van Sandra Janssens). Volgens Karel van Mander (*Schilder-Boeck*, 1604) was J. van der Straeten in 1536 te Brugge geboren en was hij in 1604 74 jaar oud en leidde toen als vrijgezel een rustig leven in Firenze. Volgens de gegevens van Van Mander zou hij dan in 1530 geboren zijn.³ Nu wordt echter aangenomen dat de kunstenaar in 1523 te Brugge werd geboren, maar dit steunt niet op een archivalische bron. Zijn naam komt evenmin voor in het inschrijvingsboek van het Brugse schildersambacht; hij is wel in 1545 als vrijmeester opgenomen in het Sint-Lucasgilde te Antwerpen. Hij vertrekt nadien naar Italië en komt later terecht in Firenze aan het hof van de Medici. Hij maakt er ontwerpen voor het groothertogelijk weefatelier, werkt mee aan de fresco's in het Palazzo Vecchio (o.l.v. Giorgio Vasari) en schildert altaarstukken voor kerken in de stad. Vanaf het laatste kwart van de 16de eeuw legt hij

3 Van Mander schrijft op een nogal vreemde wijze over de geboorte van Stradanus: "Brugge die hem voortbracht en daer t' eerste licht zijn oogen is verschenen, behoudt evenwel soo veel roem dat hy haer borgher oft inboorling is, het welck hy is geworden in 't jaer ons Heeren 1536, ... Hy is nu dit jaer 1604 een vrij gheselle van 74 jaeren..., levende in eenen stillen gerusten staet." (fol. 267^v).

Johannes Stradanus - Zelfportret met allegorieën van de Kunsten, ca. 1581; detail.
(Parijs, verz. Fritz Lugt, Institut h erlandais).

zich voornamelijk toe op het maken van tekeningen voor gravures. Hij overlijdt te Firenze in 1605.

Als schilder was Stradanus een middelmatig kunstenaar. (De bekende Nederlandse kunsthistoricus dr. G. J. Hoogewerff schrijft in *Vlaamsche kunst en Italiaansche Renaissance*, 1935, blz. 242, dat altaren in verscheidene Florentijnse kerken door werk van zijn hand ontsierd zijn!). Het verschil in kwaliteit met zijn ietwat oudere Florentijnse tijdgenoot Vasari (1511-1574) was op de tentoonstelling duidelijk te zien bij een vergelijking van *De opschik van Venus* (1558) van Vasari, met de *Ijdelheid, Gematigheid en de Dood* (1569) van Stradanus. Zijn bekendheid heeft Stradanus dan ook te danken aan de prenten die naar zijn tekeningen werden gemaakt. Er zijn van hem nu 60 tekeningen, 26 profane (o.a. jachttafereelen, paarden, uitvindingen en ontdekkingen, ...) en religieuze (o.a. het passieverhaal, Marialeven, ...) prentenreeksen en 82 losse prenten bekend. Ze werden te Antwerpen gegraveerd en uitgegeven door de familiebedrijven Galle, Wierix, e.a. Hier is hij een meester in het virtuoos tekenwerk en het creatief uitbeelden. Sommige van zijn tekeningen met weidse landschappen doen soms aan zijn tijdgenoot Bruegel denken, en dat is geen klein compliment.

Luc Devliegheer

Drie Brugse kunstenaars: Legillon, Verbrugge en Ledoulx. – In het Arentshuis te Brugge werd werk van drie Brugse kunstenaars getoond, afkomstig uit de reserves van de Stedelijke Musea: tekeningen, aquarellen en olieverfschilderingen van Jean-François Legillon (1739-1797), Pierre Ledoulx (1730-1807) en Jan Karel Verbrugge (1756-1831). Van Legillon waren enkele landschappen en een stalinterieur te zien. Ledoulx – goed bekend door zijn werk over het leven van Brugse kunstenaars – had als leermeesters Matthias De Visch en Jan Gareminj. Hij was een specialist in het schilderen van planten, dieren, curiosa en archeologica. Hij werkte met Verbrugge samen voor het tekenen van de voorwerpen uit de verzameling van Joseph van Huerne, o.m. voor diens Oosters Album. Van Verbrugge zijn de talrijke stadsgezichten des te belangrijker omdat veel afgebeelde gebouwen intussen verdwenen zijn. Verder waren van hem twee recent verworven werken te zien: een gezicht op het afgebroken Steen en een portret van mecenas J. van Huerne (1778). Verbrugge schreef ook een kroniek over grotendeels Brugse gebeurtenissen (1771-1825). Deze kleine tentoonstelling werd samengesteld door Laurence Van Kerkhoven. Hopelijk is het de bedoeling nog meer werk uit de Brugse museareserves te tonen.

Joseph-Benoit Suvée. – Via een veiling te Stockholm hebben de Stedelijke Musea een ontwerpschets (49 x 34 cm) verworven van het belangrijkste schilderij van Suvée (1743-1807) *De ontdekking van de tekenkunst*, bewaard in het Groeningemuseum.

Arthur Merghelynck. – Arthur Merghelynck (Ieper 1853 - Ieper 1908), oudheidkundige, historicus, genealoog, kunstverzamelaar, bibliofoon en ook nog politicus (burgemeester van Wulveringem, 1885-1903) overleed een eeuw geleden. Twee tentoonstellingen werden dit jaar aan hem gewijd: de ene in het Stedelijk Museum te Ieper, de andere in zijn kasteel Beauvoorde te Wulveringem dat hij in 1875 had aangekocht. Bij die gelegenheid zag een handige wandelgids het licht; Jan Dewilde schreef de tekst voor het Ieperse gedeelte, Annemie Morisse en Jan Van Acker zorgden voor de Wulveringemse tekst. N.a.v. deze dubbeltentoonstelling verscheen ook het boek *Arthur Merghelynck. Passies van een edelman*, met bijdragen van Jan Van Acker, Paul Trio, Jan Dewilde, Annemie Morisse en Pieter Donche. Het ware te hopen dat de tijdelijke belangstelling voor deze opmerkelijke personaliteit ook blijvende gevolgen zal hebben, o.m. voor het verwaarloosde Hotel-Museum Merghelynck te Ieper dat een betere behandeling verdient.

J. B. Ross en Galbertus. – Ons medelid em. prof. dr. R. Van Caenegem wijst ons op een onnauwkeurigheid in het artikel van prof. dr. G. Declercq 'Iwein van Gent...' in de vorige aflevering van onze *Handelingen* (2008). In deze bijdrage wordt James Bruce Ross, de voortreffelijke vertaalster van Galbertus' dagboek over de gebeurtenissen rond de moord op graaf Karel de Goede (1127), verkeerdelijk als een "hij" vermeld.

Crowne Plaza Hotel op de Burg te Brugge. – De eigenaars van het Crowne Plaza Hotel te Brugge hebben het goede idee gehad een kleine monografie te publiceren over hun hotel gelegen aan de noordoostkant van de Burg, gedeeltelijk zelfs boven de koorfundering van de romaanse Sint-Donaaskerk. Het boekje werd geschreven door Hubert De Witte die in 1987-1989 het oudheidkundig bodemonderzoek ter plaatse leidde. Uiteraard werden ook de resultaten van vroeger onderzoek op de Burg in de nieuwe publicatie verwerkt. De geschiedenis van de site en de archeologische bevindingen over de versterkingen, de kerken, de grafkelders, een afvalput worden op een duidelijke manier voorgesteld, geïllustreerd met mooie foto's. Zelfs de moderne kunstwerken in het hotel worden niet vergeten. Toch een kleine opmerking: de onbewezen hypothetische re-

constructietekening van de centraalkerk ware beter vervangen geworden door een grondplan van de toegankelijke oude funderingen, wat voor de bezoekers van groot nut zou zijn.

Joe English (1882-1918), tentoonstelling en publicatie. – Bij de oudere generaties Vlamingen is Joe English bekend als ontwerper van het 'Ijzerkruis' voor de frontsoldaten van '14-'18: namelijk een Keltisch kruis met een symbolische duif en de initialen A.V.V.-V.V.K. Over zijn leven en werk is echter sporadisch geschreven, meer bepaald over tekenkunst en zijn cultus m.b.t. de Vlaamse Beweging. Aldus vormde een huldebetoon op 4 september 1920 aan zijn graf in Steenkerke de aanzet voor de jaarlijkse Ijzerbedevaart. Als kunstschilder kreeg hij weinig of geen aandacht. Een tentoonstelling in Diksmuide van 24 augustus tot 5 oktober 2008 zette leven en werk van Joe English in de kijker met een daarmee gepaard gaande publicatie. Joe – Joseph – English was de zoon van Henry, een Ier die in 1865 in een Engels Weeshuis in Brugge werd opgevoed. Vader English bekwaamde zich als gouborduurer, trouwde met een Brugse schone en vestigde zich als kunstborduurer. Van hem erfde Joe ongetwijfeld zijn kunstzin en tekentalent. De jongen liep school aan de Brugse Kunstacademie en aan de Antwerpse Academie, waar hij les kreeg van o.a. Juliaan De Vriendt en Pol de Mont. In Antwerpen sloot hij een levenslange vriendschap met zijn studiegenoot Samuël De Vriendt en ontmoette hij zijn toekomstige vrouw. Joe werd tweemaal de tweede laureaat voor de Romeprijs resp. in 1904 en 1907. In dat laatste jaar behaalde hij ook de felbegeerde Godecharleprijs met de triptiek *De Mensheid op zoek*. Het werk prijkt nog altijd in de Antwerpse Academie waar de Eva als voorbeeld geldt van een vrouwelijk naaktschildering. Joe trok op studiereis naar Ierland en Engeland waar hij beïnvloed werd door de kunst van de Prerafaëlieten. Hij bezocht ook Parijs en het Louvre. In 1910 trouwt hij met de Antwerpse Elisa Goedemé, een begaafde zangeres. Het jonge paar woont een tweetal jaren aan de Brugse Verwersdijk 11, rechtover het huis van Dr. Raphaël Rubbrecht, bekend oogspecialist en kunstminnaar voor wie Joe English opdrachten uitvoert. In 1912 verhuist het gezin naar Sint-Michiels en betreft een woning gebouwd naar de plannen van Huib Hoste, een veelbelovend jonge architect die tevens buurman wordt. Om den brode wordt Joe boekillustrator en tekent hij o.a. ontwerpen van vlaggen voor het kunstatelier van zijn vader, gevestigd op de hoek van de Vrijdagmarkt met de Boeveriestraat. Intussen ontdekt hij het gedachtegoed van Albrecht Rodenbach en de Vlaamse Beweging. In het

kader van de Rodenbachherdenking in Roeselare in 1909 tekent Joe de illustraties voor Rodenbachs drama *Gudrun*. Hij ontmoet er Cyriel Verschaeve die hem zowel als zijn broer, priester Michiel English, enthousiasmeert voor de Vlaamse zaak. Hij liet Joe tekeningen uitvoeren voor diverse publicaties en zijn vrouw Elisa trad meermaals op als pianiste bij Verschaeves voordrachten over muziek. Joe ontwerpt het logo voor de uitgeverij Lannoo en maakt illustraties voor tijdschriften als *De Blauwvoet*, *De Vlaamsche Vlagge* en *Jong Dietschland*. De oorlog breekt uit en hij wordt frontsoldaat. In de zomer van 1915 begint hij weer te tekenen, aangemoedigd door 'een prijskamp van Vlaamsche tekeningen en spotprenten over den oorlog', ingericht door het blad *De Belgische Standaard*, naar verluidt onder impuls van redactielid Frans Daels. Als vrijwillig militair arts had dokter Daels in het College van Veurne een soldatenlazaret opgericht waar hij de gekwetsten verzorgde. Joe werd er ingekwartierd voor de productie van gasmaskers en brillen en als secretaris van het Secretariaat van de Katholieke Vlaamse Hoogstudenten. Voor de publicaties van die instelling ontwerpt hij prenten en briefkaarten van Vlaamsgezinde katholieke strekking die de soldatenjongens moraal, kunstzin en verstrooiing moesten bijbrengen, maar vooral ter bestrijding van het alcoholisme, de zedeloosheid en het analfabetisme. Hij illustreert een *Mis- en Gebedenboek van de Vlaamsche Soldaat* (1915), ontwerpt sluitzegels en het briefhoofd 'Vliegt de Blauwvoet, Storm op Zee'. Via briefwisseling geeft hij zelfs tekenles aan de frontsoldaten. Daarnaast wordt Joe voor Daels' persoonlijk werk ingezet. In zijn opdracht maakt hij nauwgezette tekeningen voor een *Brancardiersboek* en voor een handboek voor vroedvrouwen: *Voor Moeder en Zuigeling* (1919). Intussen organiseerde *De Belgische Standaard* een tentoonstelling van 'Kunst aan de IJzer' waar de doeken van English bijzonder werden opgemerkt. Door bemiddeling van Maria Belpaire werd Joe in april 1917 opgenomen in de *Section Documentaire Artistique de l'Armée belge en Campagne*. Daardoor werd English in staat gesteld om olieverfschilderijen van de frontstreek te realiseren. Een aantal Veurnse stadsgezichten kreeg achteraf de benaming *De Mystische stad*. De jonge veelbelovende kunstenaar sterft op 1 september 1918 aan een blindedarmontsteking. Hoofdmoot van de tentoonstelling in Veurne was de interessante verzameling onbekende schilderwerken, aquarellen en voorstudies en schetsboekjes in de Montanusgalerij, voornamelijk uit familiebezit. Daar geeft English er vooral blijk van een begaafd portretschilder te zijn o.a. met het zeer mooie portret van zijn zus *Antoinette met de kattestaarten*. Opmerkelijk zijn de portretten van Dr. Raphaël Rubbrecht en een ets

van Cyriel Verschaeves zelfportret. In *Hommage à Pieter Benoit* speelt mevrouw Rubbrecht piano, begeleid door de zingende Elisa Goedemé met de zuster van Pieter Benoit als toehoorder. Boven de vleugel hangt een dodenmasker van de Vlaamse musicus. Joe English schildert nu eens ingetogen, dan grappig met zin voor anekdote en met een verfijnde humor. Een tweede luik van de tentoonstelling was ingericht in de Sint-Niklaaskerk en betrof het artistieke aandeel van Joe in het goudborduuratelier van zijn vader. Feitelijk werd daar meer aandacht besteed aan het werk van andere kunstenaars als Oscar Sinia, Samuël De Vriendt en de Brugse Jules Fonteyne. De Vriendt schilderde een bijzonder mooi portret van Joe (1917). Het derde luik in de IJzertoren waarin de Blauwvoetrij, de Studenten- en de IJzerfrontbeweging aan bod kwamen, had veel weg van een amateuristische verzameling in een parochiaal centrum. Nochtans prijkte er een prachtige karikatuur van Superior Delbaere van het College in Veurne. Uit de tentoonstelling in het algemeen blijkt dat Joe English een bijzonder talentvol tekenaar en portrettist was die ongetwijfeld naam had kunnen maken als karikaturist. De tentoonstelling werd georganiseerd door Co English, Paul C. De Baere en Piet De Baere, die ook de leiding hadden van de gelegenheidspublicatie *Joe's Kunst, Joe English Kunstschilder 1882-1918* (Tielt, 2008, 98 p.), een verzorgde uitgave van drukkerij Lannoo maar inhoudelijk onoverzichtelijk. De meest interessante bijdrage werd geleverd door Dr. Luc Vandeweyer over Joe's kunst tijdens WO-I. Hij tekent ook voor het boek *Joe English 1914-1918, kunstenaar tussen frontbeweging en activisme* (Diksmuide, 2008).

Lori Van Bierliet

Bronnen voor de geschiedenis van het Vlaamse Front te Brugge in het ADVN te Antwerpen.

– Het archief van Odila Maréchal-Vandenberghe⁴ dat op 5 mei 2008 is overgedragen aan het Archief-, Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het Vlaams Nationalisme te Antwerpen,⁵ bevat drie bescheiden die van belang zijn voor de politieke geschiedenis van Brugge, met name van het Vlaamse Front.

Het eerste stuk is het verslagboek van de bestuurs- en algemene vergaderingen over de periode 7 oktober 1920 tot 20 december 1922. Een afzonderlijk blad bevat het verslag van de bestuursvergadering van 21 augustus

4 Over haar zie o.m. DE WEVER, 'Berghe, Odile van den', in: R. DE SCHRIJVER e.a. (red.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 468-469.

5 Meer over het ADVN op www.advn.be.

1920. Het tweede is het kasboek over de periode 1 december 1919 tot december 1925 met informatie die teruggaat tot 16 april 1919.

Belangrijke informatie bevat de toespraak die Odila Maréchal hield over de eerste vijf jaar van het bestaan van het Vlaamse Front te Brugge. Het stuk is niet gedateerd, maar omwille van de verwijzing naar deze vijf jaar en naar de parlementaire verkiezingen die naderen (er grepen parlementaire verkiezingen plaats in april 1925), is de toespraak einde 1924-begin 1925 te dateren.

Het verslagboek biedt niet alleen informatie over allerlei organisatorische kwesties en over de moeilijke uitbouw van een administratieve organisatie, ook ideologische problemen komen aan bod, al is dit eerder zelden. We worden ingelicht over de gevoerde propaganda, over tal van activiteiten en niet in het minst over heel wat leden.

Een verklaring voor de aanwezigheid van het verslagboek en het kasboek is de actieve rol die Odila van meet af aan speelde in het bestuur van de organisatie, aanvankelijk zoals haar echtgenoot als gewoon bestuurslid, al vlug als ondervoorzitter. Voor deze functie werd ze verkozen op 14 december 1921.

Na het ontslag van Verheye, was Adiel Debeuckelaere verkozen als voorzitter, maar daar hij gevangen was genomen, zat Odila niet alleen tal van vergaderingen voor, maar speelde ze de facto ook de rol van voorzitter. De bescheiden zijn wellicht in haar bezit gekomen hetzij als voorbereiding voor haar toespraak waarin zij de ontstaansperiode belicht, hetzij op het ogenblik dat het Vlaamse Front evolueerde naar het Katholiek Nationaal Verbond. Net voor de parlementsverkiezingen van 1925 was de omvorming van de West-Vlaamse Frontpartij tot Katholiek Vlaams Nationaal Verbond (KVVN) namelijk een feit.⁶

In de *Inventaris van het archief van Odila Maréchal-Vandenberge* (4 nov. 1881-18 febr. 1956) met stukken van het Vlaams Front, afdeling Brugge, dragen ze nummers 21 en 22 (verslagboek), 23 (kasboek), 39 (toespraak). Ze zijn vrij raadpleegbaar.

Griet Maréchal

6 B. DE WEVER, *Greep naar de macht: Vlaams nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*, Tielt, 1994, pp. 40-42.

Lijst licentiaatsverhandelingen en masterproeven

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Romain van Eenoo (Gent) en Michel Cloet (Leuven)

Universiteit Gent 2008

Licentiaatsverhandelingen

- ANTONISSEN, Igor. *Noord-Franse en Vlaamse Ijslandvaart in de 18de eeuw* (Michael Limberger)
- DEBAVEYE, Jonas. *Belgisch en Vlaams nationalisme in de eerste wereldoorlog: een studie aan de hand van West- en Oost-Vlaamse oorlogsdagboeken* (Maarten Van Ginderachter)
- PATERNOT, Jeroen. *Historische geografie in een regio in de Vlaamse kustvlakte* (Erik Thoen)

Masterproeven

- BEAUPREZ, Thomas. *Oostendse kaapvaart tijdens de negenjarige oorlog* (Michael Limberger)
- BRUTIN, Brecht. *Als marginaal beschouwd gedrag in de middeleeuwen, casus: prostitutie in Veurne/Nieuwpoort* (Marc Boone)
- DEBAENE, Simon. *Repressie van de oproeren/opstanden rond 1360 door Lodewijk van Male* (Jan Dumolyn)
- DEBOSSCHERE, Sandra. *Dienstpersoneel in de kasselrij Kortrijk eind 17de-begin 19de-eeuw* (Thijs Lambrecht)
- DE SMEDT, Steven. *De organisatie van het leger van Bourgondië onder Filips de Goede tussen 1438 en 1468* (Jan Dumolyn)
- D'HAENE, Berber. *De Portinaribank te Brugge: het sociaal kapitaal, de leningen en de liquidatie* (Marc Boone)
- DHONDT, Frederik. *Lodewijk XIV en de Spaanse Nederlanden: de Franse campagnes in Vlaanderen tijdens de Spaanse Successieoorlog: 1707-1708* (René Vermeir)
- LASAT, Dieter. *De secularisering van de Godsvredeweging in het graafschap Vlaanderen (11de - 12de eeuw)* (Jeroen Deploige)
- MANDONX, Saar. *De Spinola en de Spinolarei* (Brugge, late middeleeuwen, vroege 16de eeuw) (Marc Boone)

- MATSAERT, Fanny. *De Koninklijke harmonie St.-Cecilia in de stad Veurne gedurende 1870-1914* (Jan Art)
- POLLET, Wouter. *Religieuze praxis bij de Belgische frontsoldaat 1914-1918* (Antoon Vrints)
- RAMANDT, Andy. *Kastelen en adellijke residenties in het Brugse Vrije, 1350-1500* (Jan Dumolyn)
- SEGIER, Bert. *Het Sint-Vincentiuscollege te Ieper tijdens de 19de en 20ste eeuw* (Jan Art)
- SPYNS, Joachim. *Onderzoek naar de offergedachte bij Belgische frontsoldaten 1914-1918* (Antoon Vrints)
- VAN HESSCHE, Maarten. *Militaire uitgaven van Karel de Stoute* (Jan Dumolyn)
- VERBAEYS, Nele. *De blauwe dood te Gent en Brugge (1866). Bijdrage tot de studie van de gezondheid en de gezondheidsmaatregelen* (Isabelle Devos)

Katholieke Universiteit Leuven 2008

Licentiaatsverhandelingen

- BULTINCK, Leen. *Woonpatronen en woonervaringen van Marokkaanse migranten in de Vlasbloemwijk te Wielsbeke (1970-2008)* (Leen Beyers)

Masterproeven

- CASTELEYN, Bruno. *Tussen stuifzand en vakantieland. Natuurbesef aan de Belgische kust, 1880-1940* (Jo Tollebeek)
- COLMAN, Daisy. *Da Vinci of Renaissance: wie was er eerst. Beeldvorming van de Renaissance in het Vlaamse geschiedenisonderwijs* (Hans Cools)
- DE BAERDEMAEKER, Marieke. *Op het spoor van de vernieuwing? Een representatiegeschiedenis van stationsarchitectuur in de tweede helft van de negentiende eeuw: Aalst, Oostende en Veurne* (Jo Tollebeek)
- DE SMET, Bert. *De bestrijding van het protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden: het aartspriesterschap Gent (1584-1648)* (Werner Thomas)
- DEWULF, Dagmar. *Arthur Merghelynck (1853-1908). Een onderzoek naar een genealogisch netwerk* (Paul Trio en Jo Tollebeek)
- GOOSSENS, Dries. *Geschiedenis van Club Brugge 1950-1965* (Dries Vansacker)

- HEEMERYCK, Gert. *Herbergiers-gerechtsofficieren. Corruptie, ambtsmisbruik en belangenvermenging* (Erik Aerts)
- JONCKHEERE, Joachim. *Het leven van een frontsoldaat aan de IJzer. De jeugdijaren van Berten Pil (1892-1920)* (Louis Vos)
- LEBRUN, Jeroen. *Stedelijke overheden en musea. Opvattingen over musea in de gemeenteraden van Antwerpen, Brugge en Luik* (Jo Tollebeek)
- LOYSON, Christophe. "Canens trans terram vagor". *KSA Waregem (1990-2005)* (Louis Vos)
- NUYTTENS, Tom. *De stedelijke elite van Kortrijk (1814-1914)* (Hans Cools)
- SCHOCKAERT, Ann-Sofie. *De vrede van Cateau-Cambrésis (1559) en de reacties daarop in de Nederlanden, i.h.b. in Vlaanderen en Brabant* (Hans Cools)
- VANDEZANDE, Mattijs. "Ut notae fierent tantae virginis reliquiae". *De introductie van de H. Lewinna in Sint-Winoksbergen en Kust-Vlaanderen aan de hand van Drogo's Historia Translationis sanctae Lewinnae (midden elfde eeuw)* (Brigitte Meijns)
- VERHAEGHE, Jonas. *Diksmuide ommuurd. De geschiedenis van een middeleeuwse stad vanuit militair-architecturaal standpunt (9de eeuw - 15de eeuw)* (Werner Thomas)

TOELICHTING BIJ DE AUTEURS

Pieter Blondeel (Kortrijk, 1984)

Contactgegevens: Stedestraat 2B, 8559 Zwevegem; pierouet@hotmail.com

Opleiding: Master Geschiedenis (UGent), Master Management (KULeuven)

Eindwerk: *Producers in oorlogstijd: De Tréfileries Léon Bekaert en Leon Bekaert 1930-1946*, UGent, 2007

Bijkomende historische bezigheden: Onderzoeker bij Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (Brussel, aug.-sept. 2007)

Nel de Mûelenaere

Contactgegevens: nel.demuenaere@gmail.com

Opleiding: Licentiate Geschiedenis (Nieuwste Tijden) (UGent); Master Politieke Wetenschappen (Internationale Politiek) (UGent)

Eindwerk: *'Van het Westelijk Front Geen Nieuws'. De Duitse en Britse regimentsgeschiedenis als herdenkingsmonument van de rustige periode in de leperboog*, UGent, 2006 (prom. Bruno De Wever); *'The Great War' in het politiek discours van Winston Churchill en Neville Chamberlain aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog (1937-1939)*, UGent, 2008 (prom. Rik Coolsaet)

Pieter Donche (1953)

Contactgegevens: pieter.donche@advalvas.be

Functie: Burgerlijk ingenieur-informaticus (UAntwerpen)

Specifieke interesses: Genealogie, heraldiek en geschiedenis, vooral m.b.t. westelijk West-Vlaanderen

Publicaties: Sinds 1980 meer dan 170 artikels en 12 monografieën (<http://www.win.ua.ac.be/~pavp/biblio/>)

Jan Dumolyn (1974)

Contactgegevens: UGent, Blandijnberg 2, 9000 Gent; jan.dumolyn@ugent.be

Opleiding: Doctor Geschiedenis (Middeleeuwen)

Functie: Docent met bijzondere onderzoeksoopdracht (UGent, Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis)

Specifieke interesses: sociale en politieke geschiedenis van het middel-

eeuwse graafschap Vlaanderen
Publicaties: 4 boeken en 56 artikels

Jacques A. Mertens (1936)

Contactgegevens: Oostende, Leon Spilliaertstraat 83; jacques.mertens@fulladsl.be

Functie: Eredepartementshoofd Rijksarchief (gepensioneerd)

Specifieke interesses: middeleeuwse economische en sociale geschiedenis; historische metrologie

Publicaties: tientallen artikels en boeken waaronder diverse inventarissen

Kristof Papin (1970)

Contactgegevens: Teerlingstraat 12 bus 2B, 9880 Aalter; kristof.papin@belgacom.net

Opleiding: Licentiaat Geschiedenis (Middeleeuwen) (UGent)

Lopend doctoraatsonderzoek: De beden tijdens de regering van hertog Karel de Stoute (1467-1477) (UGent, prom. M. Boone)

Specifieke interesses: Financiële en lokale geschiedenis (Franse en Vlaamse Westhoek)

Publicaties: 100-tal bijdragen over uiteenlopende onderwerpen, 4-tal boeken

Ronald Van Belle (Brugge, 1943)

Contactgegevens: Korte Lane 12, 8000 Brugge; ronald.van.belle@versatel.be

Opleiding: Licentiaat Diplomatieke Wetenschappen (UGent), Licentiaat Kunstgeschiedenis en Archeologie (VUBrussel)

Lopend doctoraatsonderzoek: Doornikse vlakke grafmonumenten 12de eeuw-1566 (UGent)

Publicaties: *Vlakke grafmonumenten en memorietaferelen met persoonsafbeeldingen in West-Vlaanderen, een inventaris, funeraire symboliek en overzicht van het kostuum*, Brugge, 2006

Inhoud

JG. 145 – 2008

ARTIKELS

- Georges DECLERCQ, *Iwein van Gent, de priester van Knesselare en de vrouw van proost Bertulf. Kanttekeningen bij de Nederlandse vertalingen van Galbert van Brugge* 3
- Tom BUIJTENDORP, *Versneden Verleden. Reconstructie dertiende-eeuws psalter toont noodzaak voor een nieuwe aanpak van het versnijden van manuscripten* 23
- Hendrik CALLEWIER, *Vervreemding en ontpoorting: de issue als bron voor het onderzoek naar stedelijke emigratie in het graafschap Vlaanderen vóór 1500* 83
- Alastair DUKE, *Confessional and Political Affiliations during the Revolt of the Netherlands: the Shifting Loyalties of Jean Haren (c.1545-c.1613)* 107
- Ronald VAN BELLE, *Ferrand García de Santyllán († 1362) en zijn handel met Vlaanderen* 193
- Jan DUMOLYN en Kristof PAPIN, *De boerenopstand van Kassel (1427-1431): de strijd van een plattelandsgemeenschap tegen de Bourgondische centralisatie* 219
- Jacques MERTENS, *Enkele gegevens over de (groot)handel in granen in de middeleeuwen voornamelijk te Brugge* 255
- Pieter DONCHE, *De incunabel Van den proprieteyten der dinghen (1485) en zijn oudst gekende private bezitter* 267
- Nel DE MÛELENAERE, *'Zin aan de Waanzin'. De Britse en Duitse regimentsgeschiedenis als herdenkingsmonument van de Eerste Wereldoorlog* 279
- Pieter BLONDEEL, *Producteren in oorlogstijd: de Tréfileries Léon Bekaert en Leon Bekaert tijdens de Tweede Wereldoorlog* 313

BOEKBESPREKINGEN

- H. PLATELLE, *Présence de l'au-delà: une vision médiévale du monde (Hendrik Callewier)* 169
- A. DEROLEZ, *The palaeography of Gothic manuscript books: from the twelfth to the early sixteenth century (Ludo Vandamme)* 171
- H. BIRSCHWALE en J. VAN LEEUWEN, *Wie man eine Stadt regieren soll. Deutsche und niederländische Stadtrechtslehren des Mittelalters (Jacques Mertens)* 175

<i>Nationaal Biografisch Woordenboek, dl. 18 (Luc Deuliegher)</i>	179
F. VANHEMELRYCK, <i>Marginalen in de geschiedenis.</i> <i>Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken</i> <i>(Ludo Vandamme)</i>	351
R. VAN UYTVEN, <i>Geschiedenis van de dorst.</i> <i>Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen (Andries Vanden Abeele)</i>	354
A. VANDEWALLE, L. VIAENE-AWOUTERS en L. DUERLOO (red.), <i>Genealogica & Heraldica. Handelingen van het XXVI Internationaal</i> <i>Congres voor Genealogische en Heraldische Wetenschappen</i> <i>(Marc Ryckaert)</i>	356
KRONIEK	179, 359
LIJST LICENTIAATSVERHANDELINGEN EN MASTERPROEVEN	371
TOELICHTING BIJ DE AUTEURS	189, 375

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Correspondentieadres : Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres : Paul Trio, KU Leuven - Campus Kortrijk, E. Sabbelaan 53, 8500 Kortrijk;
Paul.Trio@kuleuven-kortrijk.be

Postrekening : 000-0107939-75, Genootschap voor Geschiedenis, Brugge

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) – IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) – LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : LV (1905) – LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) – CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen : CXVI (1979) – CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks € 22. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

L. Devliegher (voorzitter), L. Valcke (secretaris), M. Ryckaert (adjunct-secretaris), L. Monbaliu (penningmeester), P. Trio (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), M. Cloet, N. Geirnaert, I. De Jaegere, D. Marechal, G. Maréchal, J. Mertens, J. Monballyu, O. Mus, M. Nuyttens, K. Priem, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, A. Vandewalle, P. Vandewalle, R. Van Eenoo en J. Vannieuwenhuysse.

Met de steun van

B R U
G G E

Vlaamse
overheid

Colofon

De *Handelingen* zijn gezet in de *Documenta* van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

Druk: WalleyN Graphics nv, Brugge

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken : 1931, 1933, 1934, 19391-2, 1962-1966, 1972-1977), per jaargang 22,00 €
- A. Schouteet, *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge omstreeks 1555 door Zeger van Male*. Brugge, 1960, in 8°, 225 blz. + 6 pl. 12,40 €
- A. Schouteet, *Stadsarchief van Brugge, Regesten op de oorkonden*. 1089-1300, 1973, in 8°, 217 blz. Tweede deel, 1301-1339, Brugge, 1978, in 8°, 362 blz. Vierde deel, 1385-1420, Brugge, 1982, in 8°, 325 blz. Samen 40,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*. Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdviertig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill. (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS 7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS 8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS 9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- P. Vandewalle en J. Mertens, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- R. Verbruggen, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005, 208 blz., ill. (VHS 12) 29,50 €